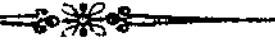
श्रीगणेशाय नमः

अष्टांगसंग्रहः

श्रीमद्वाग्भटाचार्यनिर्मितः ॥

षड्भिः सूत्रादिभिः स्थानैरायुर्वेदप्रकाशकः ॥

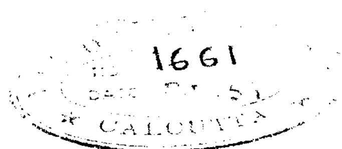

भिषग्वर्यशिरोरत्नबाळशास्त्रिपदांबुजे ॥
मिलिंदायितचित्तेन जनस्थाननिवासिना ॥
तर्टेइत्युपनाम्ना च भिषक्पदभृता गुरोः ॥
सखारामतनूजेन गणेशेन प्रयत्नतः ॥
देवधरकुलोत्पन्नभिषजः कृष्णशास्त्रिणः ॥
साह्येनायं यथाबुद्धि शोधितश्च प्रकाशितः ॥

मुंबापुरस्थगणपतकृष्णाजीमुद्रणालयेशेन ॥
कान्होबातनुजात्मारामेण स्वीयमुद्रणायंत्रे ॥
आकाशचंद्रवसुभूमित १८१० शकसंवत्सरे शुचौ मासे॥
पक्षेऽसिते तृतीयातिथौ गुरोर्वासरेंऽकितश्चापि ॥

किंमत १२ रुपये

श्रीशं वंदे

उपोद्घातः

अस्तीदं वसुमतीमंडलैकदेशवर्ति भरतखंडं नाम ॥ अत्र वेदवेदांगपारगास्त्रैकालिकज्ञानिनो महर्षयः संबभूवुः ॥ तैर्लोकानुग्रहकांक्षयाऽनेकानि शास्त्राणि रचितानि ॥ पूर्वर्षिमार्गानुयायिनोऽन्त्याः पंडितवर्यास्तत्तच्छास्त्रेषु विस्तीर्णान् ग्रंथान् रचयामासुः ॥

तथावैद्यकेऽप्यायुर्वेदानुसारेणात्रेयधन्वंतरिप्रभृतयो महर्षयोऽग्निवेशसुश्रुतप्रमुखास्तच्छिष्याश्च स्वनामप्रसिद्धान्यनेकानि तंत्राणि तेनिरे ॥ तानि सर्वाण्यालोच्य वैद्यवर्यशिरोमुकुटालंकारहीरकःश्रीमद्वाग्भटाचार्योऽपिवैद्यशास्त्रे सर्वलोकोपयोगायाष्टांगसंग्रहाष्टांगहृदयरसरत्नसमुच्चयादीनतिप्रगल्भग्रंथान् रचयामास ॥

अयं ग्रंथकारस्तु सिंधुदेशेऽजनि तत्पितृनाम सिंहगुप्तइति तत्पितामहनाम वाग्भटएवासीत्॥एतच्चानेन तंत्रकृताऽस्मिन्नेवाष्टांगसंग्रहे प्रकटीकृतम् ॥ तद्यथा ॥ भिषग्वरोवाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ॥ सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु लब्धजन्मेति ॥

बुद्धाय तस्मै नमः इत्याद्युक्त्वाद्वाग्भटो बौद्धमतानुयाय्यासीदिति केषां चिन्मतम् तत्तु नसम्यक् यतः अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन्॥अथर्वविहिता शांतिःप्रतिकूलग्रहार्चनम् ॥ मातरं पितरं देवान् वैद्यान्विप्रान् हरं हरिं ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ॥ इत्यादिवाग्भटवचनानुरोधात् बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वाच्च वाग्भटो वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मणआसीन्नबौद्धमतानुयायीत्यधिगम्यते ॥

वाग्भटः कस्मिन्काले समजनीति सम्यङ्न ज्ञायते ॥ तथाप्यस्य प्राचीनत्वं सर्वैरप्युररीकृतं

आयुर्वेदस्याष्टावंगानि कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यविषरसायनवाजीकरणानीति ॥ तानि सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानेषु षट्सु व्याख्यातानि ग्रंथकारेण ॥ तत्र बहुधा पंचस्थानव्यापि कायांगमुत्तरस्थानं चेतरांगसंग्राहकं ॥ अष्टांगानां कल्पना शरीरावस्थाविशेषनिबंधनाऽस्ति ॥ कायशब्देनात्र सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते ॥ बालशब्देन प्राथमिकवयस्थं शरीरं । ग्रहशब्देनभूतादिभिरार्त्तशरीरं । ऊर्ध्वांगशब्देन शिरः। शल्यशब्देन व्रणार्त्तत्वं । शेषं स्पष्टं ॥

१ तत्र प्रथमं सूत्रस्थानं चत्वारिंशदध्यायात्मकं ग्रंथकर्तुराचार्यस्यातीव शास्त्ररचनाचातुर्यं प्रकटीकरोति ॥ अस्मिन् स्थाने सर्वतंत्रव्यापिनो निखिलशास्त्रार्थाः सूत्रिताः ॥ आरोग्यरक्षणोपायास्तत्तदृतुजनितदोषवैषम्यनिवृत्त्यर्थं प्रत्यत्वाचरणं वेगरोधनिषेधस्तथानित्योपयोगिनामन्नपानादिद्रव्याणां गुणा विधयश्च द्रव्याणां गणा गुणाश्च दोषधातुमलानां विकृताविकृतानां लक्षणानि विकृतानां शमोपायाः रोगाणां सामान्यतउत्पत्तिर्भेदाः प्रतिषेधश्च स्नेहस्वेदवमनविरेचनबस्तिनस्यधूमगंडूषाद्याश्च्योतनादिविधयश्च साकल्येन

निरूपिताः ॥ तथाच यंत्राणां शस्त्राणां च निरूपणं सांगोपांगं कृतं ॥ किंच सिराणां व्यधः कथंकर्तव्यः शल्यानामाहरणं कथं कार्यं शस्त्रक्षाराग्निकर्माणि कथं विधेयानि तदर्हारोगाः के इत्येतत्सर्वं सविस्तरं कथितम् ॥

२ द्वितीयं शारीरस्थानं द्वादशाध्यायात्मकं ॥ अत्र शुद्धाशुद्धयोः शुक्रार्तवयोर्लक्षणानि तद्दोषास्तत्प्रतीकाराश्च तत्संयोगाद्गर्भोत्पत्तिः गर्भिणीलक्षणानि सा पुत्रं कन्यां तृतीयप्रकृतिं वा जनयिष्यतीति सूचकान्यव्यभिचारीणि लक्षणानि मासिमासि गर्भः कथं जायते गर्भसंगे जाते सति किं कर्तव्यं गर्भस्य व्यापदः कास्तस्य निष्क्रामणे काव्यापत्तयः संभवंति मूढगर्भादीनां निष्क्रामणं कथं कार्यं तेषु शस्त्रावचारणं कथं विधेयमित्येतत्सकलं सूतिकाशास्त्रं विवर्णितम्॥ अपिच अंगप्रत्यंगविभागः अस्थिसिराधमनीस्रोतसां वर्णनं स्थाननिर्देशश्च मर्मणां स्थानानि नामानि प्रमाणानि च तद्विघातजानि लक्षणानि तेषां सद्यःप्राणहरत्वं कालांतरप्राणहरत्वं विकृतांगकारकत्वं चेत्यादि यच्चिकित्सोपयोगि शारीरवर्णनमावश्यकं तत्सर्वं कार्त्स्न्येन निदर्शितं मरणख्यापकानि रिष्टानि च कथितानि ॥

३ तृतीयं निदानस्थानं षोडशाध्यायात्मकं ॥ अत्र ज्वरादीनां हेतवः पूर्वरूपाणि लिंगानि उपशयः संप्राप्तिश्चेति रोगज्ञानोपायाः कथिताः ॥

४ चतुर्थं चिकित्सास्थानं चतुर्विंशत्यध्यायात्मकं ॥ अत्र पूर्वोक्तज्वरादिव्याधिषु दोषावस्थानुरोधेनौषधप्रयोगाः कथिताः प्रतिरोगं विशिष्टान्यन्नपानानि सूचितानि शस्त्रावचारणार्हेषु व्याधिषु पक्वशोफोदरार्शोऽश्मरीप्रभृतिषु शस्त्रक्रिया साकल्येन प्रदर्शिता क्षाराग्निसाध्येषु क्षाराग्निकर्म च ॥

५ पंचमं कल्पस्थानमष्टाध्यायात्मकं ॥अत्र वमनविरेचनबस्तीनां कल्पा वमनादीनां व्यापत्तयस्तत्प्रतीकराश्च ॥ औषधीनां क्वाथादिकल्पना मानं च कथितं ॥

६ षष्ठमुत्तरस्थानं पंचाशदध्यायात्मकं ॥अत्र षड्भिरध्यायैर्बालचिकित्सितं द्वितीयमंगं व्याख्यातं ॥ चतुर्भिर्भूतविद्यानाम तृतीयमंगं ॥अष्टादशभिः शालाक्यापरपर्यायमूर्ध्वांगनाम चतुर्थमंगं कथितं ॥ यत्र नेत्रकर्णनासामुखमूर्ध्नो रोगास्तल्लक्षणानि चिकित्साच निरवशेषं व्याख्याता ॥ एकादशभिः शल्यतंत्रं पंचममंगं कथितं ॥ अस्मिन् व्रणभेदा अस्थिभंगलक्षणानि भगंदरादिलक्षणानि योनिमेंढ्ररोगास्तच्चिकित्सा च॥नवभिर्विषतंत्रं नाम षष्ठमंगं ॥ यत्र स्थावरजंगमभेदेन द्विविधं विषं सविस्तरं निरूपितं ॥ एकेनाध्यायेन सप्तमं रसायनमंगं॥ यत्रोक्तप्रयोगैर्जरावलीपलितनाशो भवति बलाधानं स्मृत्युद्रेकश्च भवति ॥ पंचाशत्तमेनांतिमेनाध्यायेन वाजीकरणमष्टममंगं व्याख्यातं यदीयौषधप्रयोगाः शुक्रवृद्धिं स्त्रीरमणे च शक्तिं ददति ॥ एवं षड्भिः स्थानैःपंचाशदधिकशताध्यायात्मकमष्टांगसंग्रहं नाम तंत्रं समुल्लसति ॥

ग्रंथस्यास्य संशोधनार्थं वेदशास्त्रसंपन्नानां माटे इत्युपाह्वानां बालशास्त्रिणां समग्रमेकं संग्रहपुस्तकं पण्यपत्तनादानीतम् ॥ तथा परलोकनिवासिनां निरंतरोपाह्वानां

विंदशास्त्रिणां समग्रं पुस्तकं जनस्थानादानीतम् तयोर्बहूपयोगोजातः तथाच सर्वांगसुंदराव्याख्यासहितस्याष्टांगहृदयस्य तथा हेमाद्रिव्याख्यायास्तथा चरकसुश्रुतयो श्चोपयोगोजातः ॥ पुस्तकसंशोधनसमये देवधरकुलोत्पन्नस्य भिषजः कृष्णशा स्त्रिणस्तथा देवोपनाम्नो विदुषो मनोहरशर्मणो ऽपि सम्यक्साहाय्यं जातं ॥ राजद त्तरावबहादुरपदवीनामधारिणां फ० क्ला० स० जज्ज इत्यधिकारवतां उमयाशंकरतनुजानां लालशंकरशर्मणां । तथा राजदत्तरावसाहेब इति पदव्या सी. एस. आयू इति पदव्या च विराजमानानां मंडलिकोपाव्हानां नारायणसूनुविश्वनाथशर्मणां महताऽऽश्रयेण कृपया चैतद्ग्रंथमुद्रणं समभिगमत् ॥ पुस्तकग्राहकाणामपि महत्साहाय्यं जातं तेषांनामावलिर पि लिखिताऽस्त्यग्रे ॥

अस्मिन् ग्रंथेऽन्यपुस्तकदृष्टपाठांतराणि तत्तत्पत्राधो लिखितानि ॥क्वचित्क्वचित्स्थले ऽरुणदत्तहेमाद्रिव्याख्यानुरोधेनामरमेदिनीकारकोशाद्यनुरोधेन च संक्षिप्तटिप्पण्यपि लिखिता ऽस्ति तथा यत्र क्वचित्स्थले ग्रंथसंगतिः समीचीना न दृष्टा तत्रैवं* चिन्हं कृतमस्ति ॥ भ्रम प्रमादादिनायद्यशुद्धादिकं क्वचित्स्यात्सुधियः क्षंतुमर्हंति ॥ संति हि सर्वसहाः सूरयइत्यलं विस्तरेणेति शम् ॥

गणेशशर्मा

श्री

अष्टांगसंग्रहपूर्वभागस्यानुक्रमणिका

समाप्तेयमनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

सूत्रस्थानम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ श्रीशं वंदे ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ तृष्णादीर्घमसद्विकल्पशिरसं प्रद्वेषचंचत्फणं कामक्रोधविषं वितर्कदशनं रागप्रचंडेक्षणं ॥ मोहास्यं स्वशरीरकोटरशयं चित्तोरगं दारुणं प्रज्ञामंत्रबलेन यः शमितवान्बुद्धाय तस्मै नमः ॥ रागादिरोगाः सहजाः समूला येनाशु सर्वे जगतोऽप्यपास्ताः ॥ तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन् ॥ अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आयुःकामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनं ॥ आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ आयुर्वेदामृतं सार्धं ब्रह्मा बुध्वा सनातनं ॥ ददौ दक्षाय' सोऽश्विभ्यां' तौ शतक्रतवे 'ततः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ॥ नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुं ॥ धन्वंतरिभरद्वाजनिमिकाश्यपकश्यपाः ॥ महर्षयो महात्मानस्तथाऽलंबायनादयः ॥ शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरं' ॥ तान्दृष्ट्वैव सहस्राक्षो निजगाद यथागमं ॥ आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः ॥ कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषैः ॥ गतमष्टांगतां' पुण्यं बुबुधे यं पितामहः' ॥ गृहीत्वा ते तमाम्नायं प्रकाश्य च परस्परं ॥ आययुर्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः' ॥ स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य ते ऽथ तंत्राणि चक्रिरे' ॥ कृत्वा ऽग्निवेशहारीतभेडमांडव्यसुश्रुतान् ॥ करालादीं-

---

१ आत्रेयं २ ३ शल्यदंष्ट्राशब्दौ व्रणविषमात्रोपलक्षणौ ४ स्त्रीप्रसंगित्वं

श्च सञ्छिष्यान् ग्राहयामासुरादृताः[1] ॥ स्वंस्वं तंत्रं ततस्तेऽपि चक्रुस्तानि कृतानि च ॥ गुरून् संश्रावयामासुः सर्षिसंघान्सुमेधसः ॥ तैः प्रशस्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे[1] ॥ तेषामेकैकमन्यापि समस्तव्याधिसाधने ॥ प्रतितंत्राभियोगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ॥ प्रवक्त्रध्ययनेनैव यस्मात्प्रोक्तः पुनःपुनः ॥ तंत्रकारैः स एवार्थः क्वचित्कश्चिद्विशेषतः ॥ तेऽर्थप्रत्यायनपरा वचने यत्नवादृताः[2] ॥ सर्वतंत्राण्यतः प्रायः संहृत्याष्टांगसंग्रहः ॥ अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिवर्जितः ॥ हेतुलिंगौषधस्कंधत्रयमात्रनिबंधनः ॥ विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्रकाशकः ॥ स्वान्यतंत्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ॥ युगानुरूपसंदर्भो विभागेन करिष्यते[1] ॥ नित्योपयोगेऽदुर्बोधं सर्वांगव्यापि भावतः ॥ संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितं ॥ न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितं ॥ तेऽर्थाः स ग्रंथबंधश्च संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा[1] ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः ॥ प्रत्येकं ते त्रिधा वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतः ॥ उत्कृष्टमध्याऽल्पतया त्रिधा वृद्धिक्षयावपि ॥ विकृताविकृता देहं घ्नंति ते वर्द्धयंति च ॥ ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥ तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णोमंदश्चाग्निः समैः समः ॥ कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥ शुक्रार्तवस्थै र्जन्मादौ विषेणेव विषकृमेः ॥ तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥ समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निंद्या द्विदोषजाः[1] ॥ तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलो ऽनिलः ॥ पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवं ॥ स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ॥ संसर्गः सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः ॥ तौ षोढा दशधा चोक्तावुल्कर्षादिविकल्पनात्[1] ॥ रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ सप्त

१ जन्म आदाविति पदद्वयं २ यत्नवदृदंपदद्वयं

कृष्यां मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपिच ॥ रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवंति ये ॥ तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्घृतदाहवत्[1]॥ प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ॥ गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां क्रमशो विदुः ॥ शरीरं धारयंत्येते धात्वाहाराश्च सर्वदा ॥ वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ षट् द्रव्यमाश्रितास्तेच यथापूर्वं बलावहाः ॥ तत्राद्या मारुतं घ्नंति त्रयस्तिक्तादयः कफं ॥ कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतं ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ॥ गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः ॥ गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ इंद्रियार्थी व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः ॥ व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ विकाषी विकषन्नेव संधिबंधान्विमुंचति ॥ सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकल्पितौ ॥ सत्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥ कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ॥ सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणं ॥ रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥ निजागंतुविभागेन रोगाश्च द्विविधा मताः ॥ तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणं ॥ रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणं ॥ साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भैषज्ययोगकृत् ॥ शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ शरीरजानां दोषाणां क्रमेण

---

१ तिक्तः किराततिक्तादिः (कटूइति भाषायां) २ उषणः मरीचादिः (तिसट इ० भा०)
३ लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिला इति दश क्रमाद्विपरीताः

परमौषधं ॥ बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ धीधैर्यात्मादि-विज्ञानं मनोदोषौषधं परं[1] ॥ तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यते ऽध्यायसं-ग्रहः ॥ आयुष्कामीयशिष्यार्थदिनर्तुव्याध्यसंभवाः ॥ द्रवान्नज्ञान संरक्षाविरुद्धान्नान्नपानिकाः ॥ मात्राशितौषधज्ञानश्रेष्ठशुध्यादिसं-ग्रहाः ॥ महाकषायविविधद्रव्यादिरसभेदकाः ॥ दोषादिज्ञानत-द्भेदतत्क्रियारोगभेषजं ॥ चिकित्सास्नेहनस्वेदशुध्यास्थापननावनं ॥ धूमगंडूषदृक्सेकतृप्तियंत्रजलौकसः ॥ सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ॥ चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः सूत्रं[1] शारीरमुच्यते ॥ पुत्रार्थगर्भावक्रांतिचर्याव्यापच्छरीरजाः ॥ सिरामर्मप्रकृत्याख्यावि-कृतांगेहितामयाः ॥ रुदूता द्वादशाध्याया[1] निदानं सार्वरोगिकं ॥ ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणां ॥ मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ पांडुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्त्रस्य च षोडश[1] ॥ चिकित्सा च ज्वरस्यास्त्रकासयोः श्वासयक्ष्मणोः ॥ वमौ मदात्ययेऽर्शःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ विद्रधौ गुल्मजठरपांडुशोफविसर्पिषु ॥ कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितं ॥ चतुर्विंशतिरध्यायाः[1] कल्पसिद्धिरतःपरं ॥ कल्पो वमोर्विरेकस्य तत्सिद्धि र्बस्तिकल्पना॥ कल्पसिद्धिश्च बस्तीनां सिद्धिर्बस्त्यनुवासयोः॥द्रव्यकल्पो ऽष्टमः[1] स्था नमतउत्तरमुत्तरं ॥ बालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिषेधने ॥ स्नाने पृथ-ग्ग्रहे भूते द्वावुन्मादे स्मृतिक्षये ॥ वर्त्मसंधिगतौ द्वौ द्वौ दृक्तमोलिं-गनाशेषु ॥ सर्वदृक्स्पंददृक्पाके कर्णनासामुखेषु च ॥ मूर्ध्नि व्रणे तथा द्वौ द्वौ सद्योभंगे भगंदरे ॥ ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथ-क्द्वयं ॥ विषे द्वौ भुजगे कीटे द्वौ च लूतासु मूषके ॥ विषे विषोप योगे च तथा ऽध्यायो रसायने ॥ वाजीकरणमुद्दिश्य पंचाशोऽष्टां-गपूरणः ॥ पञ्चाशदध्यायशतं षड्भिः स्थानैः समीरितं ॥ इत्यायुष्का-मीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ गुरुभ-
क्तो ऽभियुक्तो ऽतियुक्तो धीस्मृतिपाटवैः ॥ ऋज्वास्यनासाणयनस्त-
नुस्निग्धनखच्छविः ॥ ब्रह्मचारी जितद्वंद्वो धीरः सुचरितः स्थिरः ॥
षण्मासानुषितः शक्तो लज्जाशौचक्रमान्वितः ॥ शिष्योऽध्याप्यो ग-
तो यावदंतं तंत्रार्थकर्मणां ॥ नाकालविद्युत्स्तनिते भूकंपे राहुदर्श-
ने ॥ पंचदश्यामचंद्रायां परोक्षे वा गुरोः पठेत् ॥ नाविच्छिन्नपदं
नातिमंदं नात्युच्चनीचकैः ॥ हितान्यतममाचार्यं पर्युपासीत राजव-
त् ॥ शयीत सुप्तएवास्मिन्नुत्तिष्ठेतास्य पूर्वतः ॥ न ब्रूयात्केवलं ना-
म न साध्वपि विनोदयेत् ॥ अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूरतः[1] प्रियद-
र्शनः ॥ बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रंथो ऽर्थशास्त्रवित् ॥ अनाथान्
रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् ॥ गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्श-
ब्दमश्नुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ स मुह्यत्यातु-
रं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवं[2] ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्ट्याच्छास्त्र-
विवर्जितः ॥ स सत्सु गर्हां[3]माप्नोति वधं च[4]र्च्छति राजतः ॥ हेतौ लिं-
गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥ ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भि-
षक्तमः ॥ शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥ पात्रापे
क्षीण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत् ॥ प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं वि-
पुला मतिः ॥ ताभ्यामतः सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आ-
हूतएव यो याति सुवेषः सुनिमित्ततः ॥ गत्वाऽऽतुरार्थादन्यत्र न नि-
धत्ते मनः क्वचित् ॥ व्याधीन्परीक्षते सम्यङ्निदानादिविशेषतः ॥
च्छेपौ[5]णीयां च तद्वार्तां न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च तस्याऽ
पि क्रियाकालमहापयन् ॥ जानाति चोपचरितुं स वैद्यः सिद्धिम-
श्नुते ॥ नाददीतामिषं[6] स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखे ॥ ताभिश्च रह-

१ कृपालुः सूरतः समइत्यमरः २ युद्धं ३ निंदां ४ च ऋच्छतीति पदद्वयं ५ गोपनीया
मितिपाठः ६ आमिषं भोग्यवस्तुनीति कोशः

सि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥ आर्त्तं च नृपसद्वैद्यैर्द्विष्टं तद्द्वेषिणं द्विषं ॥ चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनं ॥ हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषं ॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ॥ क्रियाविक्रयिणो वैद्यान्मृत्योरग्रेसरा हि ते[1]॥ भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयं ॥ चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं ॥ दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधं ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः ॥ आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवंतोऽप्यनर्थकाः ॥ सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः[1] ॥ साध्योऽसाध्यइति व्याधिर्द्विधा तौ तु पुनर्द्विधा ॥ सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चानुपक्रमः ॥ सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ अमर्मगोऽल्पहेत्वग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ॥ ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ॥ कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ॥ असाध्यलिंगसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥ शेषत्वादायुषः पथ्यैर्याप्यः प्रायो विपर्यये ॥ दत्त्वाऽल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥ याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव विष्कंभैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः ॥ परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयो ऽनिवर्तते ॥ तस्मादुपेक्ष्यएवासौ स्थितोऽत्यंतविपर्यये ॥ भ्रममोहारतिकरो दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः[1] ॥ व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियां ॥ स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ॥ साध्ययोरपि संयोगो ऽबलिनो यात्यसाध्यतां ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमं ॥ नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यतां ॥ पादाप-

१ परिचारकः २ गुरोःसकाशाद्गृहीतशास्त्रार्थः

यारादेवाच यात्यवस्थांतरं गदाः ॥ वरमाशीविषविषं दीप्तमग्निमयोऽपि वा ॥ उपयुंजीत न त्वात्तोदामिषं कृपणाज्जनात् ॥ परोभूतदयाधर्म इत्यार्तेषु भिषग्वरः ॥ वर्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वमतिवर्तते ॥ इति शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्तेउत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णे निरूपयन् ॥ रक्षार्थमायुषः स्वस्थो जातवेगः समुत्सृजेत् ॥ उदङ्मुखो मूत्रशकृद्दक्षिणाभिमुखो निशि ॥ वाचं नियम्य प्रणतः संवीतांगोऽवगुंठितः ॥ प्रवर्त्तयेत्प्रचलितं नतु यत्नादुदीरयेत् ॥ नामेध्यमार्गमृद्भस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकादिवल्मीकरम्योत्कृष्टचितिद्रुमे ॥ न नारीपूज्यगोकेंदुवाय्वग्न्याभिजलं प्रति ॥ न चांतिरस्कृत्य महीं भयाशक्त्योस्तु कामतः ॥ न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयं ॥ निःशल्यादुष्टमृत्पिंडीपरिमृष्टमलायनः ॥ अभ्युत्धृताभिः शुचिभिरद्भिर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥ लेपगंधापहं शौचमनुत्पतितविंदुभिः[1] ॥ स्पृष्ट्वा धातून्मलानश्रु दृशं केशनखांश्च्युतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा सुरार्चने ॥ रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्टउदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा विविक्तस्थो न बहिर्जानु नान्यदृक् ॥ अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरंगुष्ठमूलगैः ॥ नोद्धृतैर्नानतो नोर्ध्वं नाग्निपक्वैर्नपूतिभिः ॥ न फेनबुद्बुदक्षारैर्नैकहस्तार्पितैर्जलैः ॥ नार्द्रैकपाणिर्नामेध्यहस्तपादो न शब्दवत्[2] ॥ वटासनार्कखदिरकरंजकरवीरजं ॥ सर्जारिमेदापामार्गमालतीककुभोद्भवं ॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशं ॥ विज्ञातवृक्षं क्षुण्णाग्रमृज्वग्रंथि सुभूमिजं ॥ कनीन्यग्रसमस्थौल्यं मुकूर्चं द्वादशांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेद्दंतधावनं ॥ व्योम्न्यग्न्यिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत् ॥ शनैस्तेन ततो दंतान्

१ सर्पविषं २ दीनात् ३ रात्रेरुपांत्योमुहूर्तोब्राह्मस्तस्मिन् ४ नचापरिष्कृत्येतिपाठः ५ व्योम्न्यं कुष्ठं त्रिवर्गत्रितयं त्रिकटुत्रिफलात्रिजातकानि

दंतमांसान्यबाधयन् ॥ लिखेदनुसुखं जिह्वां जिह्वानिर्लेखनेन च ॥ तथाऽस्य मलवैरस्यजिह्वागंधाऽऽस्यदंतजाः ॥ रुचिवैशद्यलघुता न भवंति भवंति च ॥ नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दिती ॥तृष्णाऽऽस्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥ नैवश्लेष्मातकारिष्टबिभीतधवधन्वजान् ॥ बिल्ववभ्भुलनिर्गुंडीशिग्रुतिल्वकतिंदुकान् ॥ कोविदारशमीपीलुपिप्पलेंगुदगुग्गुलून् ॥ पारिभद्रकमम्लीकामोचक्यौ शाल्मलीं शणं ॥ स्वाद्वम्ललवणं शुष्कं सुषिरं पूतिपिच्छिलं ॥ पालाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥ दंतान्पूर्वमधो घर्षेत्प्रातः सिंचेच्च लोचने ॥ तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीतवारिणा ॥ प्रणम्य देवान्वृद्धांश्च मंगलाष्टशतं शुभं ॥ शृण्वन्कांचनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदनंतरं ॥ सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ व्यक्तत्रिवर्णे विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥ चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात्श्लेष्मतो भयं ॥ योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात्स्रावणार्थं रसांजनं ॥ अणुतैलं ततो नस्यं ततोगंडूषधारणं ॥ घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः॥ सुगंधिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेंद्रियाः ॥ निर्वलीपलितव्यंगा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः ॥ न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगंडूषधारणात् ॥ खदिरक्षीरिवृक्षारिमेदांबुकवलग्रहः ॥ अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोदकगंडूषैर्जायते वक्त्रलाघवं ॥ प्रायोगिकं ततो धूमं गंधमाल्यादि चाचरेत् ॥ धूमादस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातकफामयाः ॥ अंजनोत्क्लेशितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितं ॥ धूमेन कवलोत्क्लिष्टं क्रमाद्वातकफं जयेत् गंधमाल्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनं ॥ वासो न धारयेज्जीर्णं

1 मलवैरस्यादयोनभवंति रुच्यादयोभवंतिचेतिसंबंधः 2 दूतादिविज्ञानीयक्षारीरोर्कं दधिमधुघृतादि

मलिनं रक्तमुल्बणं ॥ माल्यं न लंबं न बहिर्न रक्तं जलजादृते ॥ नैव चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ॥ रुचिवैशद्यसौगंध्यमिच्छन्वक्त्रेण धारयेत् ॥ जातीलवंगकर्पूरकंकोलकटुकैः सह ॥ तांबूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफलान्वितं ॥ रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णोत्कुपितचक्षुषां ॥ विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥ पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वांते च मानवे ॥ द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं च तत् ॥ उत्तिष्ठेत ततोऽत्यर्थमर्थेष्वर्थानुबंधिषु ॥ निंदितं दीर्घमप्यायुरसन्निहितसाधनं ॥ कृषिं वणिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपं ॥ लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रयेत्क्रियां ॥ मुक्तवेगश्च गमनस्वमाहारसभास्त्रियः[1] ॥ पाणिनाऽऽलभ्य निष्कामेद्रत्नपूज्याज्यमंगलं ॥ सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥ निशि चात्ययिके कार्ये दंडी मौली सहायवान् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रात्रौ न प्रावृत्य शिरोऽहनि ॥ चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ॥ नाक्रमेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च ॥ मध्यान्हे संध्ययोरात्रावर्द्धरात्रे चतुष्पथं ॥ न सेवेत न शर्वर्यां वृक्षचैत्याश्च चत्वरं ॥ सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥ न तुं कुर्याच्छिवं पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेन्नेतराण्यनुदक्षिणं ॥ चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ न व्यालव्याधिताशस्तैर्नादांतक्षुत्पिपासितैः ॥ न छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोपृष्ठेन च न व्रजेत् ॥ नातिभंगेऽतिसायं वा न नभोमध्यगे रवौ ॥ नासन्निहितपानीयो नातितूर्णं न संततं ॥ न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह ॥ दद्यादृत्र्मोऽऽतंद्रवृद्धस्त्रीभारिचक्रिद्विजन्मने ॥ स्नानभोजनपानानि बालेभ्यो नाचरेत्पुरः ॥ नदीं तरेन्नबाहुभ्यां नाग्निस्कंधमभिव्रजेत् ॥ नारोहेद्विषमं

---

१ माल्यं कुसुमतत्स्रजोरितिमेदिनी ॥ २ अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुष्विति मेदिनी ॥ ३ प्राणिवधस्थानं ४ प्रभातकाले ५ रथी

शैलं नावं संशयिनीं तरुं ॥ निपातयेन्नलोष्टेन न फलेन फलं द्रुमा-
त् ॥ न वार्यमाणः प्रविशेन्नाद्वारेण न चासने ॥ स्वयं तिष्ठेत्परगृहे यु-
क्तनिद्रं न बोधयेत् ॥ नाचरेत्पाणिवाक्पादहङ्मेढ्रोदरचापलं ॥ त्रिः
पक्षस्य कचश्मश्रुनखरोमाणि वर्द्धयेत् ॥ न स्वहस्तेन दन्तैर्वा[1] स्नानं
चानुसमाचरेत् ॥ अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगंधिभिः ॥ यथ-
र्तुसंस्पर्शसुखैस्तैलैरभ्यंगमाचरेत् ॥ अभ्यंगो वातहा पुष्टिस्वप्नदार्ढ्य-
बृहत्वकृत् ॥ दग्धभग्नक्षतरुजाक्लमश्रमजरापहः ॥ रथाक्षचर्मघटव-
द्भवंत्यभ्यंगतो गुणाः ॥ स्पर्शने ऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगा-
श्रयं ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो यस्मात्तं शीलयेदतः ॥ शिरःश्रवणपादे-
षु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेंद्रियतर्पणः ॥
हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ॥ पादाभ्यंगस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृ-
ष्टिप्रसादकृत् ॥ पादसुप्तिश्रमस्तंभसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ वर्ज्योऽ-
भ्यंगः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः ॥ शरीरायासजननं कर्म व्या-
याम उच्यते ॥ लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तो ऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ वि-
भक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽ
जीर्णी च तं त्यजेत् ॥ अर्द्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभो-
जिभिः ॥ शीतकाले वसंते च मंदमेव ततोऽन्यदा ॥ तं कृत्वाऽनुसु-
खं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ व्यायामजागरा-
ध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसं ॥ गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नति विनश्य-
ति ॥ उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनं ॥ स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्र-
सादकरं परं ॥ दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदं ॥ कंडूमलश्रम-
स्वेदतंद्रातृड्दाहपाप्मजित् ॥ उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बला-
वहः ॥ तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषां ॥ नानाप्लुत्य शिरः

[1] छेदयेत् ॥

स्नायान्नजले ऽल्पे न शीतले ॥ स्नानोदकावतरणस्नमान्नग्नो न चाच-
रेत् ॥ पंच पिंडाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि ॥ नात्मानमीक्षेत जले न-
तटस्थो जलाशयं ॥ न प्रतिस्फालयेदंबु पाणिना चरणेन वा ॥ स्नात्वा
न मृज्याद्गात्राणि धुनुयान्न शिरोरुहान् ॥ न वसीतार्द्रएवाशु सोष्णीषे
धौतवाससी ॥ न त्वंबरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥ वासोऽन्य
दन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने ॥ स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसा-
रिषु ॥ आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितं ॥ अन्नपानविधा-
नेन भुंजीतान्नं विनात्ययात् ॥ अभिनंद्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्वा च
शक्तितः ॥ पाकं सजलमेकांते यथासुखमविब्रुवन् ॥ प्रयच्छेत्सर्व-
मुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्मने ॥ नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःख-
जीविनां ॥ स्त्रीजितक्लीबपतितक्रूरदुष्कृतकारिणां ॥ गणारिगणिका-
सत्रधूर्तानां पाणिकं च न ॥ नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान्जलं नांजलिना
पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न भुक्तमात्रआ-
यस्येन्ननिषिद्धं भजेत्सुखं ॥ धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः कथाभिस्त्रिगु-
णात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टशिष्टसहायवान् ॥ न लोकभू-
पविद्विष्टैर्न संगच्छेत नास्तिकैः ॥ कलिवैररुचिर्नस्याद्धीरः संपद्वि-
पत्तिषु ॥ श्रुतादन्यत्र संतुष्टस्तत्रैव च कुतूहली ॥ क्षांतिमान् द-
क्षिणो दक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत् ॥ ह्रीमान् धीमान्महोत्साहः संवि-
भागी प्रियातिथिः ॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गंभीरः साधुराश्रितवत्सलः ॥ दाता
पितृभ्यः पिंडस्य यष्टा होता कृपात्मकः ॥ अनुज्ञाता सुवार्तानां
दीनानामनुकंपकः ॥ आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुनायकः ॥
पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥ वित्तबंधुवयोविद्या-
वृत्तैः पूज्या यथोत्तरं ॥ आत्मद्रुह्ममर्यादं मूढमुज्झितसत्पथं ॥ सुत-
रामभ्युपेक्षेत नरकार्चिष्मर्दिधनं ॥ धर्म्यमर्थ्यं प्रियं तथ्यं मितं पथ्यं
वदेद्वचः ॥ नात्मानमवजानीयान्न स्तूयान्न च पीडयेत् ॥ न हीना

नवमन्येत स्त्यर्थांगबलश्रुतैः ॥ नारुंतुदःस्यान्न क्रूरो न तीक्ष्णो नोपतापवान् ॥ हेलावीर्येन्न तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥ परस्य दंडं नोद्यच्छेत्क्रुद्धोनैनं निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वाशासनार्थाद्धिताय सः ॥ नृत्यवादित्रगीतादिनोल्बणां नाचरेत्क्रियां ॥ प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसांत्वपरायणः ॥ ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य स्पृशेन्नाधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचंप्रति विलंबनं ॥ नासंवृतमुखो हास्यक्षवोद्गारविजृंभणं ॥ पाणिद्वयेन युगपत्कंडूयेन्नात्मनः शिरः ॥ वहेन्न भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ॥ नासिकां न विकुष्णीयाद्दशनान्न विघट्टयेत् ॥ कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनं ॥ नाकार्यें न च कार्येऽपि मुखांगनखवादनं ॥ पादं पादेन नाक्रामेन्न कंडूयेन्न शौचयेत् ॥ न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ अभीक्ष्णं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान् ॥ नासमिद्धमुपासीत हुताशं नैव चाशुचिः ॥ नानुवातं न विवृतो न क्लांतो नान्यमानसः ॥ धमेन्नास्येन न स्कंदे[3]न्नाधःकुर्याच्च[4] पादतः ॥ सततं न निरीक्षेत चलसूक्ष्माप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विण्मूत्रं न दर्पणममार्जितं ॥ उद्यंतमस्तमायांतं तपंतं प्रतिमागतं ॥ उपरक्तं च भास्वंतं वाससा वा तिरोहितं ॥ नान्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं ॥ स्त्रियं स्ववर्तीं नोदेक्यां न नग्नां नान्यसंगतां ॥ न पानभोजनस्वमक्षुतजृंभासुखासने ॥ शयीत नैकशयने न चाश्नीयात्तया सह ॥ तामनीर्ष्यश्च गोपायेत्स्वैरिणी नाशयेद्गृहं ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनांशुदिवाकरान् ॥ पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥ पाययंतीं चरंतीं वा नान्यस्मै गां निवेदयेत् ॥ अर्केंदुपरिवेषोल्काशतक्रतुधनूंषि च ॥ नान्यद्देवार्चने कर्म कुर्याद्वावेन्न वर्षति ॥ तिथिं प-

१ पातकिनि २ गीतादिना उल्बणामितिपदच्छेदः ३ नावकिरेत् ४ चेतिपाठः ५ अधरजःस्वला ॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयीमलिनी पुष्पवत्यपि ॥ ऋतुमत्यप्युदक्यापीत्यमरः

क्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलग्नर्क्ष-
धनसारं गृहे मलं ॥ प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ पु-
रोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नान्नमै-
थुनं ॥ सशब्दमनिलं हस्तभ्रूनेत्रोत्क्षेपवादितां ॥ कूलच्छायां[1] सुरापानं
व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः[2] ॥ सं-
ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिंतनं ॥ आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासु-
स्थितिमानितां ॥ तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयं ॥ मद्या-
तिसक्तिं विस्रंभस्वातंत्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तु
तच्छास्त्रगर्हितं ॥ न देशं व्याधिबहुलं नावैद्यं नाप्यनायकं ॥ नाधर्मि
जनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतं ॥ वसेत्स्वाज्यांबुभैषज्यसमित्पुष्पतृणें-
धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यांते पंडितैर्मंडिते पुरे॥ नरामराणां सिद्धानां शा-
स्त्राणां चाजिगुप्सकः ॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ॥
दश धर्मपथान् रक्षन् जयेच्चाभ्यंतरानरीन् ॥ हिंसा[3]स्तेयान्यथाकामं पै-
शून्यं परुषानृतं ॥ संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययं ॥ पापं
कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं
श्रियः ॥ अर्थानां बह्नर्थानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्गविघ्न-
वानयत्नेनाधितिष्ठति ॥ सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः ॥
शास्तारमनुसंस्मृत्य स्वशय्यां चाथ संविशेत् ॥ देशे शुचावनाकीर्णे
हित्राप्तपरिचारकः ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखं ॥
जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनं ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादावकु-
र्वाणो गुरून् प्रति ॥ पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत् ॥ आददीत
सदा देहादित्थं सारमसारतः ॥ बिभ्यत्प्रतिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टि-
तात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः ॥ सुखमायुर्हितं चोक्तं

---

१ कूलंरोधस्तच्छायां २ कलहमितियावत् ३ प्राणिवधः । चौर्यं । अगम्यागमनं । प-रस्याप्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनं । परस्यप्रत्यक्षंतद्दोषकीर्तनं । असत्यं । असत्प्रलापः । परानिष्टचिं-तनं । परस्वापहारेच्छा । आप्तवाक्येष्वप्रमाणबुद्धिरिति हिंसादीनां क्रमात्पर्यायाः ॥

विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृपइत्युच्यते भुवि ॥ अदूषयन्मनस्तस्माद्भक्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यंस्तिकोपाश्रयकोपहासविवादनिष्ठीवनजृंभणानि ॥ सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्संन्निधाने परिवर्जयेत्तु ॥ सर्वाह्यवस्था विविधाश्च तास्ताः, सम्यक् समीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ॥ अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजीव्यः प्रथितपृथुगुणौघो रक्षितो देवताभिः॥ समधिकशतजीवी निर्वृतः पुण्यकर्मा व्रजति सुगतिनिम्नो देहभेदेऽपि तुष्टिं ॥ इति दिनचर्यानाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालो हि नाम भगवाननादिनिधनो यथोपचितकर्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादयः खादयश्च महाभूतविशेषास्तथातथा विपरिणमंतो जन्मवतां जन्ममरणस्यर्तुरसवीर्यदोषदेहबलव्यापत्संपदां च कारणत्वं प्रत्ययतां प्रतिपद्यंते ॥ स मात्राकाष्ठाकलानाडिकामुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनवर्षभेदेन द्वादशधा विभज्यते ॥ तत्राक्षिनिमेषो मात्रा ॥ ताः पञ्चदश काष्ठा ॥ तास्त्रिंशत्कला ॥ ताः सदशभागा विंशतिर्नाडिका ॥ नाडिकाद्वयं मुहूर्तश्च ॥ ते तुल्यरात्रिंदिवे राशिभागे चत्वारः पादोना यामः ॥ तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च ॥ पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः ॥ पक्षद्वयं मासः ॥ स शुक्लांतः ॥ तैमार्गशीर्षादिभिर्द्विसंख्यैः क्रमाद्धेमंतशिशिरवसंतग्रीष्मवर्षाशरदाख्याः षडृतवो भवंति ॥ तेषु शिशिरादयस्त्रयो रवेरुदगयनमादानं च शेषा दक्षिणायनं विसर्गश्च ॥ तावादानविसर्गौ वर्षं ॥ तयोरादानमाग्नेयं॥ तस्मिन् खलु कालस्वभावमार्गपरिगृहीतोऽस्यर्थोष्णगभस्तिजालमंडलोऽर्कस्तत्संपर्काद्वायवश्च तीव्ररूक्षाः सोमजं गुणमुपशोषयंतो जगतः स्नेहमाददाना ऋतुक्रमेणोपजनितरौक्ष्याद्रू-

१ पर्यंकिका २ लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषइतिसुश्रुतः ॥

क्षान् रसांस्तिक्तकषायकटुकानभिप्रबलयंतो नृणां दौर्बल्यमावहंति ॥ विसर्गस्तु सौम्यः ॥ तस्मिन्नपि कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रभावे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चाव्याहतबले शिशिराभिर्भाभिः शश्वदाप्यायमानेऽमाहेंद्रसलिलप्रशांतसंतापे जगत्यरूक्षा रसाःप्रवर्द्धंतेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं बलं चोपचीयते नृणामिति॥ भवति चात्र ॥ हेमंते शिशिरे चाग्र्यं विसर्गादानयोर्बलं ॥शरद्वसंतयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदाघयोः॥ धूमधूम्रा रजोमंदास्तुषाराविलमंडलाः ॥ दिगादित्या मरुच्छैत्यादुत्तरो रोमहर्षणः ॥ रोध्रप्रियंगुपुन्नागलवल्यः कुसुमोज्वलाः ॥ दृप्ता गजाजमहिषवाजिवायससूकराः ॥ हिमानीपटलच्छन्ना लीनमीनविहंगमाः ॥ नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च हिमागमे ॥ देहोष्माणो विशंतोऽतः शीते शीतानिलाहताः॥ जठरे पिंडितोष्माणं प्रबलं कुर्वतेऽनलं ॥ विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरु क्षमं ॥ बृंहणान्यन्नपानानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ अनिंधनोऽन्यथा सीदेदत्युदीर्णतयाऽथवा ॥ धातूनपि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥ तेजःसहचरः कुप्येच्छीतः शीते विशेषतः ॥ अतो हिमे भजेत्स्निग्धान्स्वाद्वम्ललवणान् रसान् ॥ विलेशयौदकानूपप्रसहानां भृतानि च ॥ मांसानि गुडपिष्टोत्थमद्यान्यभिनवानि च ॥ माषेक्षुक्षीरविकृतिवसातैलनवौदनान् ॥ व्यायामोद्वर्तनाभ्यंगस्वेदधूमांजनातपान् ॥ सुखोदकं शौचविधौ भूमिगर्भगृहाणि च ॥ सांगारयानां शय्यां च कुथकंबलसंस्कृतां ॥ कुंकुमेनानुदिग्धांगोऽगुरुणा गुरुणाऽपि वा ॥ लघूष्णैः प्रावृतः स्वप्यात्कालेधूपाधिवासितः ॥ पीनांगनांगसंसर्गनिवारितहिमानिलः ॥ शिशिरे शीतमधिकं मेघमारुतवर्षजं॥ रौक्ष्यं चादानजं तस्मात्कार्यः पूर्वोऽधिकं विधिः ॥ वसंते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ॥ नवप्रवालत्वक्पन्नाः पादपाः ककुभोऽमलाः ॥ किंशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजि-

१ हिमानी हिमसंहतिरित्यमरः २ दिशः

ताः॥ कोकिलालिकुलालापकलकोलाहलाकुलाः॥ शिशिरे संचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ॥ तदा प्रबाधमानोऽग्निं रोगान्प्रकुरुते बहून् ॥ अतोऽस्मिंस्तीक्ष्णवमनधूमगंडूषनावनं ॥ व्यायामोद्वर्तनक्षौद्रयवगोधूमजांगलान् ॥ सेवेत सुहृदुद्यानयुवतीश्च मनोरमाः ॥ स्नातः स्वलंकृतः स्रग्वी चंदनागुरुरूषितः ॥ विचित्रामत्रविन्यस्तान् सहकारोत्पलांकितान् ॥ निर्गदांश्चासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् ॥ क्वथितंमुस्तशुंठ्यंबु सारांभः क्षौद्रवारि वा ॥ गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ॥ ग्रीष्मे ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दावदीपिताः ॥ दिशो ज्वलंति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतः सुखः ॥ पवनातपसंस्वेदैर्जंतवो ज्वरिताइव ॥ तापार्ततुंगमातंगमहिषैः कलुषीकृताः ॥ दिवाकरकरांगारनिकरक्षपितांभसः ॥ प्रवृद्धरोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशीर्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्कलतांकिताः॥ आदत्ते जगतः स्नेहांस्तदादित्यो भृशं यतः ॥ व्यायामातपकट्वम्ललवणोष्णं त्यजेदतः ॥ मद्यं न सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुबहुवारि वा ॥ अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहान्करोति तत् ॥ नवमृद्भाजनस्थानि हृद्यानि सुरभीणि च ॥ पानकानि समंथानि सिताढ्यानि हिमानि च ॥ स्वादुशीतं द्रवं चान्नं जांगलान्मृगपक्षिणः ॥ शालिक्षीरघृतद्राक्षानारिकेरांबुशर्कराः ॥ तालवृंतानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तन्वीर्मृणालवलयाः कांताश्चंदनरूषिताः ॥ सरांसि वापीः सरितः काननानि हिमानि च ॥ सुरभीणि निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ निष्पतद्यंत्रसलिले स्वप्याद्धारागृहे दिवा ॥ रात्रौ चाकाशतलके सुगंधिकुसुमास्तृते ॥ कर्पूरचंदनार्द्रांगो विरलानंगसंगमः ॥ वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसस्यसमुद्गमः॥ भिन्नेंद्रनीलनीलाभ्रवृंदमंदाविलं नभः ॥ दीर्घिका नववार्यौघमग्नसोपानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशाघातविकाशितसरोरुहाः ॥ सरितः सा-

---

१ अरण्याग्निप्रकाशिताः ॥ २ संश्लेषैरितिपाठः ३ कूलं रोधश्च तीरं चेत्यमरः

गराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥ मंद्रस्तनितजीमूतशिखिदर्दुरनादिता ॥ इंद्रगोपधनुःखंडविद्युद्द्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलतृणा शिलींध्रकुटजोज्ज्वला ॥ तदाऽऽदानाबले देहे मंदेऽग्नौ बाधिते पुनः ॥ वृष्टिभूबाष्पतोयाम्लपाकदुष्टैश्चलादिभिः॥ बस्तिकर्म निषेवेत कृतसंशोधनक्रमः॥ पुराणशालिगोधूमयवान् यूषरसैः कृतैः ॥ निर्गदं मदिरारिष्टमार्द्वीकं स्वल्पमंबु वा ॥ दिव्यं क्वथितकूपोत्थं चौंड्यं सारसमेववा ॥ वृष्टिवाताकुले त्वन्हि भोजनं क्लेदवातजित् ॥ परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णाम्ललवणं भजेत् ॥ प्रायोऽन्नपानं सक्षौद्रं संस्कृतं च घनोदये ॥ असरीसृपभूबाष्पशीतमारुतशीकरं ॥ सान्नियानं च भवनं निर्दंशमशकोंदुरं ॥ प्रघर्षोद्वर्त्तनस्नानधूमगंधागुरुप्रियः ॥ यायात्करेणुमुख्याभिश्चित्रस्रग्वस्त्रभूषितः ॥ नदीजलोदमंथाहःस्वमातिद्रवमैथुनं ॥ तुषारपादचरणव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥ शरदि व्योम शुभ्राभ्रं किंचित्पंकांकिता मही ॥ प्रकाशकाशसप्ताह्वकुमुदा शालिशालिनी ॥ विक्षिप्ततीक्ष्णकिरणो मेघौघविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः क्रौंचमालाकुला दिशः ॥ कमलांतरसलीनमीनहंसांसघट्टनैः ॥ तरंगभंगतुंगानि सरांसि विमलानि च ॥ वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभिः ॥ तप्तानां संचितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥ शस्तं तिक्तहविःपानं विरेकोऽस्रस्रुतिः सदा ॥ शीतं लघ्वन्नपानं च कषायस्वादुतिक्तकं ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गसितामधु ॥ पटोलामलकं द्राक्षा जांगलं क्षुद्वतां भृशं ॥ दिवा दिवाकरकरै निशाकरकरैर्निशि ॥ संतप्तं ल्हादितं तोयमगस्त्येनाविषीकृतं ॥ निर्मलं शुचि कालेन पक्कं पानेऽमृतोपमं ॥ हंसौघपक्षविक्षेपभ्रमद्भ्रमरपंक्तिषु ॥ सुसरोरुहसेव्यासु सरसीषु प्लवेत च ॥ लघुशुद्धांबरस्रग्वी शीतोशीरविलेपनः ॥ सेवेत चंद्रकिरणान्प्रदोषे

१ हंसांगघट्टनैरितिपाठः २ कृष्णचिकित्सितांके ।

सौधमाश्रितः ॥ नृसिदध्यातपक्षारवसातैलपुरोनिलान् ॥ तीक्ष्णमद्यदिवास्वमतुषारांश्च विवर्जयेत् ॥ नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ऋत्वोरंत्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः ॥ तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥ निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥ मासराशिस्वरूपाख्यमृतोर्लक्षणत्रयं॥ यथोत्तरं भजेच्चर्यां तत्र तस्य बलादिति ॥ इति ऋतुचर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृट्क्षुधां ॥ निद्राकासश्रमश्वासजृंभाश्रुच्छर्दिरेतसां॥अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्क्लमाः ॥वातमूत्रशकृत्संगदृष्ट्यग्निवधहृद्गदाः ॥ स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ॥ पानानि बस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनं ॥ शकृतः पिंडिको[1]द्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः॥ऊर्ध्ववायुः परिकर्तो[2] हृदयस्योपरोधनं ॥ मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ॥ अंगभंगाश्मरीबस्तिमेढ्रवंक्षणवेदनाः ॥ स्युर्मूत्ररोधात्पूर्वे च प्रायो रोगास्तदौषधं॥ वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ॥ अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ॥ मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्ताच्छस्यते घृतं ॥ जीर्णांतिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्द्वयं॥ अवपीडकमेतच्च संज्ञितं धारणात्पुनः॥ उद्गारस्यारुचिः कंपो विबंधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजं॥ शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः॥तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्वेदाभ्यंगौ च शीलयेत् ॥ योज्यं वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकं ॥ शोषांगसादबाधिर्यसंमोहभ्र-

---

१ जंघायाःपश्चिमे भागे पिंडिकाकृति मांसं पिंडिका तस्याउद्वेष्ट्यमानाया इव दुःखं

२ गुदे परिकर्तनवत्पीडा

मद्धृद्दाः ॥ तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥ अंगभंगा-
रुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं
च भोजनं ॥ निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृंभिकाः ॥ अंगमर्दश्च
तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च॥कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृद्दा-
मयाः॥शोषो हिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः॥ गुल्महृद्रोग-
संमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥ हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रि-
याक्रमः ॥ जृंभायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ पीनसाक्षि-
शिरोहृद्रुङ्मन्यास्तंभारुचिभ्रमाः॥सगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रि-
याः कथाः ॥ विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंडूपांड्वामयज्वराः ॥ सकासश्वासहृ-
ल्लासव्यंगश्वयथवो वमेः ॥ गंडूषधूमावाहारं रूक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः ॥
व्यायामः स्रुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनं ॥सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं
च शस्यते ॥ शुक्रात्तत्स्रवणं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ॥ हृद्व्यथामूत्रसं-
गांगभंगवृद्ध्यश्मषंढताः॥ताम्रचूडसुराशालिबस्त्यभ्यंगावगाहनं॥बस्ति
शुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः[1] ॥ तृट्शूलार्त्तं त्यजेत्क्षीणं
विड्वमं वेगरोधिनं ॥ रोगाः सर्वेऽपि जायंते वेगोदीरणधारणैः ॥ नि-
र्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान्प्रति ॥ ततश्चानेकधा प्रायः पवनो
यत्प्रकुप्यति ॥ अन्नपानौषधं तस्य युंजीतातोऽनुलोमनं ॥ तेषु तेषु
विकारेषु यथास्वं च चिकित्सितं ॥ क्रमादपंकेऽपि मणौ पंकोऽ
वश्यं भवेद्यतः ॥ उत्तिष्ठेत यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥ च-
यकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः ॥ प्रायशः सुचिरेणापि भेष-
जद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्याग्निसदनकुष्ठमेहहृतौजसः ॥ स्रो-
तोरोधाक्षविभ्रंशश्वासश्वयथुपांडुताः ॥ आमोरुस्तंभजठरकृच्छ्रालस-
कदंडकान् ॥ तृप्तिप्रमीलकालस्यग्रहण्यर्शोभगंदरान् ॥ प्लीह-
विद्रधिवीसर्पमदसंन्यासपीनसान् ॥ छर्दिगंडक्रमिग्रंथितंद्रादुःस्वप्न-

[1] वेगोदीरणधारणात्

दर्शनं ॥ कंठामयान्मूर्द्धरुजं प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः ॥ तेजोवर्णबलानां च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ उचितैरपि चाहारैर्यस्मादस्य वहंति न ॥ दोषोपलिप्तवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनादीनतो युंज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि ॥ दोषाः कदाचित्कुप्यंति जिता लंघनपाचनैः ॥ ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ यथाक्रमं यथायोगमतऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात् ॥ शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्रुचिपक्तिदैः ॥ साभ्यंगोद्वर्तनस्नाननिरूहस्नेहबस्तिभिः ॥ तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवं ॥ धीवर्णेंद्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥ ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥ कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागंतवो गदाः ॥ त्यागः प्रज्ञापराधानामिंद्रियोपशमः स्मृतिः ॥ देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्त्तनं ॥ अथर्वविहिता शांतिः प्रतिकूलग्रहार्चनं ॥ भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक् ॥ अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः ॥ निजागंतुविकाराणामुत्पन्नानां च शांतये ॥ शीतोद्भवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ॥ घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥ नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ अर्थेष्वलभ्येष्वकृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ॥जितेंद्रियं नानुतपंति[1] रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवं॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः कर्म सुखानुबंधि ॥ सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवंति धीरस्य सदा सुखाय ॥ इति रोगानुत्पादनीयो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ जीवनं तर्प-

---

१ नानुपतंतीतिपाठः

णं हृद्यं ल्हादि बुद्धिप्रबोधनं ॥ तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमं ॥ सूर्योद्धृतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहं ॥ शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषार्त्तिजित् ॥गंगांबु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केंदुमारुतैः॥ हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितं ॥ अक्लिन्नमविवर्णं वा तत्तोयं गांगमन्यथा ॥ सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना ॥ स्वानधौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः स्रुतं जलं ॥ हेममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ तदभावे च भूमिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् ॥ श्वेते कषायं तत्स्वादु कृष्णे तिक्तं च पांडुरे॥ नीले कषायमधुरं देशे लवणमूषरे॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रेऽथांबुगुणाधिके ॥ मधुरं लवणाम्लं तु भवेद्भूमिगुणाधिके ॥ तेजोधिके तिक्तकटु कषायं पवनाधिके ॥ दिव्यानुकारि त्वव्यक्तरसत्वात्खगुणाधिके ॥ शुचिपृथ्व्रसितश्वेते देशे चार्कानिलाहतं ॥ कौपसारसताडागचौंड्यप्रास्रवणौद्भिदं ॥ वार्पीनदीतोयमिति तत् पुनः स्मृतमष्टधा ॥ सक्षारं पित्तकृत्कौपं दीपनं नातिवातलं ॥ सारसं स्वादु लघु च ताडागं गुरु वातलं ॥ चौंड्यं तु पित्तलं दोषहरं प्रस्रवणोदकं ॥ औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु वार्पीजलं लघु ॥ नादेयं वातलं रूक्षं कटुकं च तथाऽऽदिशेत् ॥ धन्वानूपमहीध्राणां सामिप्याद्गुरुलाघवं ॥ पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥ उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ताएव च स्थिराः ॥ कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान्प्रकुर्वते[1] ॥ प्राच्यावंत्यपरांतोत्था दुर्नामानि[1] महेंद्रजाः ॥ उदरश्लीपदातंकान्[1] सह्यविंध्यभवाः पुनः॥ कुष्ठपांडुशिरोरोगान्[1] दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥ बलपौरुषकारिण्यः[1] सागरांबु त्रिदोषकृत् ॥ कीटाहिमूत्रविट्कोथतृणजा-

१ तत्पर्यामतिपाठः २ स्वयंविशीर्णशैलश्वभ्रंचौंडिः तत्संबंधिचौंड्यं ३ तथेतिपाठः

लोत्काराविलं ॥पंकपंकजशैवालहतपर्णादिसंस्तृतं ॥ सूर्येंदुपवनादृष्टं जुष्टं च क्षुद्रजंतुभिः ॥अभिवृष्टं विवर्णं च कलुषं स्थूलफेनिलं॥ विरसं गंधवत्तसं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ अनार्त्तवं च यद्दिव्यमार्त्तवं प्रथमं च यत्॥लूतादितंतुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितं॥ तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाऽऽध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाग्निसादाभिष्यंदकंडूगंडादिकानतः ॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते॥घनवस्त्रपरिस्रावैः क्षुद्रजंत्वभिरक्षणं ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसपिंडकैः ॥ पर्णीमूलबिसग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनं ॥ पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गंधनाशनं[1] ॥पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ॥ अजीर्णे कथितं चामे पक्के जीर्णेऽपि नेतरत्॥शीते विधिरयं तसे त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयं ॥ अतोऽत्यंतनिषेधेऽपि न क्वचिद्वारि वार्यते ॥ तस्य शोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभतः ॥ न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य च ॥ केवलं सौषधं पक्कमाममुष्णं हितं च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ॥ अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितं ॥ प्रयाति पित्तश्लेष्मत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामतृण्निद्रातंद्राऽऽध्मानांगगौरवं ॥ कासाग्निसादहृल्लासप्रसेकश्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं वीर्ये तदुष्णमपि योजितं ॥ तस्मादयोगपानेन लाघवान्न वियोजयेत् ॥ आमविष्टब्धयोः कोष्णं निष्पिपासोप्यपः पिबेत् ॥ यावत्यः क्लेदयंत्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः ॥ विबद्धः कफवाताभ्यां मुक्तामाशयबंधनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥ अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च ॥ नाल्पमप्याममुदकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् ॥ तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्वर्जयेज्जलं ॥ सर्व-

---

१ पानीयं जलं न पानीयं न पेयं

मेव तथा स्यंदक्लीहविद्रधिगुल्मिनः ॥ पांडूदरातिसारार्शोग्रहणीशोष-शोफिनः ॥ काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतं ॥ कृते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ भक्तस्यादौ जलं पीतमग्निसादं कृशांगतां ॥ अंते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्कफं ॥ मध्ये मध्यांगतां साम्यं धातूनां जरणं सुखं ॥ शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ तृष्णोष्मदाहपित्तास्रविषाण्यंबु निहंति तत् ॥ क्षीणपादत्रिभागार्द्धं देशर्तुगुरुलाघवात् ॥ क्वथितं फेनरहितमवेगममलं हितं ॥ हिध्माऽऽध्मानानिलश्लेष्मतृट्कासश्वासपीनसे ॥ पार्श्वशूलाममेदःसु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥ दीपनं पाचनं कंठ्यं लघु बस्तिविशोधनं ॥ पाषाणरूप्यमृद्धेमजतुताप्रार्कतापितं ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित् ॥ लघ्वरूक्षं क्षुमघ्नं च तोयं क्वथितशीतलं ॥ संसर्गे पित्तकफयोः सन्निपाते च शस्यते ॥ तोयं वन्हिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं तद्वत्तोयं तु करकोद्भवं ॥ अतिशैत्यगुरुस्थैर्यसंघातैः कफवातकृत् ॥ चंद्रकांतभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहं ॥ दृष्टिमेधावपुःस्थैर्यकरं स्वादु हिमं लघु ॥ नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ॥ तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनं॥वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ॥ इति तोयवर्गः॥गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकं॥ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं ॥ वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ प्रायः पयोऽत्रगव्यं तु जीवनीयं रसायनं ॥ क्षतक्षीणहितं मेध्यं वर्ण्यं स्तन्यकरं सरं ॥ श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासाधितृट्क्षुधः ॥ जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमं ॥ अल्पांबुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥ आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु॥शस्तं वातकफानाहकृमि-

शोफोदराशसां ॥ मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित्॥तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैरहृद्यं तृष्णमाविकं ॥ वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदं ॥ हस्तिन्याः स्थैर्यकृद्गाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरं ॥ पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥ विना तु वनितास्तन्यमाममेव तु तद्धितं ॥ भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमं ॥ पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वाभिष्यंदि तद्भृशं ॥ अचेष्टया च प्रादोषाद्गरीयः स्मृतमौषसं ॥ व्याख्यानस्तेन लघिमा चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि ॥ ह्रस्वेषु चातिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादिशेत् ॥ अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूष्णं दधि वातजित् ॥ मेदःशुक्रबलश्लेष्मरक्तपित्ताग्निशोफकृत् ॥ रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षं तु ग्रहणीगदे ॥ नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ॥ नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलं ॥ न चानामलकं नापि [1]मंदं नो नित्यमन्यथा॥ ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपांडुभ्रमप्रदं ॥ तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥ गुल्मप्लीहघृतव्यापद्गरपांड्वामयान् जयेत्[2] ॥ तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु ॥ शीतं स्वादु कषायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ॥ यक्ष्माऽर्शोर्दितपित्तासृग्वातजिद्ग्राहि दीपनं ॥ क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषां ॥ बालवृद्धप्रजाकांतिसौकुमार्यस्वरार्थिनां ॥ क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां ॥ वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहं ॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं ॥ सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ॥ पुराणं[3] जयति व्याधीन्व्रणशोधनरोपणं ॥ पूर्वोक्तोश्चाधिका-

---

१ सम्यगनिष्पन्नं (आदमुरें इति भाषायां) २ नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ॥ न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिकइति हेमाद्रावधिकःश्लोकः ३ दशवर्षस्थितं

न्कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमं ॥ तद्वच्च घृतमंडोऽपि रूक्षस्तीक्ष्णस्तनुश्च सः ॥ बल्याः [१]किलाटकूचीकातक्रपिंडकमोरणाः ॥ सक्षीरशाकपीयूषा रोचना वन्हिसादनाः ॥ शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥ विद्याद्दधिघृतादीनां गुणदोषान्यथापयः ॥ गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निंदिते चाविसंभवे ॥ इति क्षीरवर्गः ॥ इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः ॥ रक्त पित्तप्रशमनः स्वादुपाकरसः सरः ॥ सोऽग्रे सलवणो दंतपीडितः शर्करासमः ॥ मूलाग्रजंतुजुष्टादिपीडनान्मलसंकरात् ॥ किंचित्कालविधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ॥ विदाही गुरुविष्टंभी तेनासौ तत्र पौंड्रकः ॥ शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥ शतपर्वककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ॥ सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किंचिद्विदाहिनः ॥ फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनं ॥ नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफोऽपरैः[२] ॥ हृद्यःपुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ वृष्याः क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ॥ मत्स्यंडिकाखंडसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ तद्गुणा तिक्तमधुरा स[३]कषाया हिमा लघुः ॥ त्रिदोषघ्नी सिता काशेपुदर्भेच्छदसंभवा ॥ दाहतृट्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ॥ शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ इतीक्षुवर्गः ॥ चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्माऽस्रपित्तनुत् ॥ कुष्ठमेहकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारजित् ॥ व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥

---

१ दध्ना तक्रेण वा सहपाकात्पृथक्भूतघनद्रवभागं क्षीरं कूचीका ॥ सैंष पाकाद्विना क्षीरशाकः ॥ तयोर्घनभागः पृथगुद्धृतः किलाटः ॥ द्रवभागोमोरणः ॥ प्रसूतिदिनादारभ्ययावन्मलिनं घनं क्षीरं तावत्पीयूषः ॥ घनवस्त्रबद्धं स्रुतद्रवभागं पिंडीभूतं तक्रं तक्रपिंडकइतिहेमाद्रिः २ अधौतगुडः ३ कषाया यासशर्करेतिपाठः । यासो दुरस्पर्शः (धमासा)

मधुरं कटुकं पाके तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ उष्णमुष्णार्त्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहंति तत् ॥ विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि[1] यतो मधु ॥ कुर्वते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः ॥ प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते ॥ अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्त्तते ॥ गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥ न हि कष्टतमं किंचित्तदजीर्णाद्यतो नरं ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषं ॥ नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ वृष्ययोगैरतोयुक्तं वृषतामनुवर्तते ॥ भ्रामरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरं ॥[2] वरं जीर्णं च तेष्वंत्ये द्वे एव ह्युपयोजयेत्[3] ॥ इति मधुवर्गः ॥ तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ॥ त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥ कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ॥ बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजित् ॥ तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ॥ आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥ सतिक्तोषणमैरंडं तैलं स्वादु सरं गुरु ॥ वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरं ॥ रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ॥ तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरंडोद्भवं भृशं ॥ कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं ॥[4] उमाकुसुंभजं सोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ॥ दंतीमूलकरक्षोघ्नकरंजारिष्टशिग्रुजं ॥ सुवर्चलेंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवं ॥ सरलागुरुदेवाह्वशिंशपासारजन्म च ॥ तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वस्रपित्तकृत् ॥ अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोनिलापहं ॥ करंजनिंबजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनं ॥ भृशोष्णतीक्ष्णकटुनी

१ सविषपुष्पेभ्यइतिपाठः २ वरं स्याद्भ्रामरं शुक्लं घृतवर्णं तु पौत्तिकं ॥ क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्मृतं ॥ विशेषाद्रुर्वभिष्यंदि भ्रामरं स्वादु तर्पणं ॥ क्षौद्रं सतिक्तमधुरं लघु रूक्षं विशोधनं ॥ पौत्तिकं बृंहणं रूक्षं कफव्रणहितं त्वित्वति हेमाद्रावधिकः पाठः ३ मंडः पुराणो विशदस्तीक्ष्णो रूक्षो लघुस्ततनरितिच ४ लघु पित्तासृक्कोठकुष्ठार्शोव्रणजंतुजिदित्यष्टांगहृदयेऽधिकःपाठः

सौवीरारुष्करोद्भवे ॥ विशेषात्कृमिकुष्ठघ्ने तथोर्ध्वाधोविरेचने ॥ अक्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजं ॥ त्रपुसैर्वारुकूष्मांडश्लेष्मातकपियालजं ॥ वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवं ॥ तिलतैलं वरं तेषु कौसुंभमवरं परं ॥ वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ॥ औलूकी शौकरी पाकहंसजा कुक्कुटोद्भवा ॥ वसा श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुंभीरमाहिषोद्भवा ॥ काकमद्गुवसा तद्वत्कारंडोत्था च निंदिता ॥ शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरे ॥ इति तैलवर्गः॥ दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदं॥सस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरं ॥ सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ॥ नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणं ॥ कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं ॥ वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ गुरु तद्दोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥ नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा ॥ गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत्स्नेहनी गुरुः ॥ सुरा[1]ऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ तद्गुणावारुणी[2] हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहंति च ॥ शूलकासवमिश्वासविबंधाध्मानपीनसान्॥ शूलप्रवाहिकाशोफतृष्णाऽऽटोपार्शसां हितः॥ जंगलः[3] पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेदकः[4] ॥ बक्कसो[5] हृतसारत्वाद्विष्टंभी दोषकोपनः ॥ नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा ॥ व्रणेपांड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषला ॥ कौहली बृंहणी गुर्वी श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥ यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः[6] सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोष-

---

१ शालिपिष्टकृतं मद्यं २ श्वेतसुरा साच श्वेतपुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते ३ मद्याधःस्थितद्रवभागः ४ मद्याधःस्थितघनभागः ५ (बाकुसइति भाषायां) ६ कथितौषधैःकृतं मद्यं

शोफोदरज्वरान् ॥ हंति गुल्मकृमिप्लीन्हः कषायकटुवातलः ॥ मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरं ॥ अल्पपित्तानिलं पांडुमेहार्शःकृमिनाशनं ॥ अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ॥ सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ वातपित्तकरः शीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः ॥ छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो ॥ मेहपीनसकासजित् ॥ सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलापहः ॥ मैरेयो मधुरो वृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः ॥ धातक्यभिषुतो जीर्णो रूक्षो रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ॥ मार्द्वीकसदृशः प्रोक्तो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥ समासादासवो हृद्यो वातलः स्वौषधानुगः ॥ द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा व्रीहिपंचमाः ॥ मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकं ॥ गुणैर्यथोल्बणैर्विद्यान्मद्यमाकरसंकरात् ॥ रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनं ॥ विदाहि भृशतीक्ष्णोष्णं हृद्यं रुचिकरं सरं॥ दीपनं शिशिरस्पर्शं पांडुदृक्कृमिनाशनं ॥ गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरं ॥ कंदमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतं ॥ शांडाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ॥ धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलं ॥ श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलजित् ॥ शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहं ॥ एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ कृमिहृद्रोगगुल्मार्शःपांडुरोगनिबर्हणे॥ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते॥इति मद्यवर्गः॥ मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं ॥ पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ॥

---

१ अकथितौषधैः कृतं मद्यं २ उत्तमा मद्याकराइतियोजना ३ कंदमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ॥ यत्र द्रवेऽभिषूयंते तच्छुक्तमभिधीयतइति ४ शाकमुद्गादिवटकसंधाने शांडाकी ५ शुक्तशांडाकीभ्यामितरत्तच्च पिण्याकादिकृतं

गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥ विरेकास्थापनालेपस्वेदादिषु च पूजितं ॥ दीपनं पाचनं भेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमं ॥ श्वासकासहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित् ॥ दध्यात्क्षारे किलासे च गजवाजिसमुद्भवं ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं च रासभं ॥ कषायतिक्तमेतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत् ॥ मार्गमोजःक्षयहरं वेष्किरं वातरोगनुत्॥प्रसहानामपस्मारमुन्मादं च नियच्छति॥ महामृगसमुद्भूतं कुष्ठघ्नं जलचारिणां ॥ नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति ॥ पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनं कफवातजित् ॥ तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहं॥ इति मूत्रवर्गः॥ तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्॥ इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ इति द्रवद्रव्यविज्ञानीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रक्तोमहान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः॥सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगंधकः॥ पुंड्रः पांडुः पुंडरीकः प्रमोदो गौरशारिवौ ॥ कांचनो महिषः शूको दूषकः कुसुमांडकः ॥लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ॥ पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ॥ शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महांस्तस्यानु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ तस्मादल्पांतरगुणाः क्रमशः शालयोऽवराः ॥ यवका हायनाः पांशुबाष्पनैषधकादयः ॥ स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निंदिताः॥ स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः॥ षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्ण-

---

१ दध्यात्क्षये इतिसर्वांगसुंदरायांपाठः २ कंडनेन विना शुक्ला हैमंताः शालयः स्मृता इति भावप्रकाशे ३ वार्षिकाः कंडिताः शुक्ला व्रीहयाश्चरपाकिन इतिच ॥ सर्वांगसुंदरायां तु । क्षुण्णः सितः स्मृतः शालीरक्तोव्रीहिरुदाहृतइति

व्रीहिजतूमुखाः ॥ कुकुटांडकलावाख्यपारावतकसूकराः ॥ वरकोद्दालकोज्वालचीनशारददर्दुराः ॥ गंधनाः कुरुविंदाश्च ॥ गुणैरल्पांतराः स्मृताः ॥ स्वादुरम्लविपाकोन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥ बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ कंगुकोद्रवजूर्णाव्हगर्मूटीचूर्णपादिकाः ॥ श्यामाकतोयश्यामाकहस्तिश्यामाकशिंबिराः ॥ शिंबिरो दारुनीवारवरकूबरकोत्कटाः ॥ मधूली शांतनुः संद्विर्वेणुपर्णी प्रशांतिका ॥ गवेधुकांडलौहित्यतोदपर्णीमुकुंदकाः ॥ कफपित्तहरा रूक्षाः कषायमधुरा हिमाः ॥ वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो लेखनात्मकाः ॥ भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियंगुर्बृंहणी गुरुः ॥ कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ॥ उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्द्धनः ॥ शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥ रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ॥ वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥ पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयान् ॥ गुणैर्न्यूनतरा ज्ञेया यवादेव यवान्हयाः ॥ उष्णाः सरा वेणुयवाः कषाया वातपित्तला- ॥ वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ॥ संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ पथ्या नंदीमुखी[1] शीता कषाया मधुरा लघुः ॥ इति शूकधान्यवर्गः ॥ शिंबिजा मुद्गमंगल्यवनमुद्गमकुष्टकाः ॥ मसूरचवलाढक्यश्चणकाश्च पृथग्विधाः ॥ कषायस्वादुलघवो विबंधाध्मानकारिणः ॥ रूक्षा बद्धमलाः शीता विपाके कटुका हिताः ॥ पित्तासृक्कफमेदस्सु सूपालेपादियोजनात् ॥ सूप्यानामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ॥ हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्टाः कृमिकारिणः ॥ वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशं ॥ राजमाषो गुरुर्भूरिशकृद्रूक्षोऽतिवातलः ॥ कषायस्वादुरूक्षोष्णाः कुलत्था रक्तपित्तलाः ॥ पीनसश्वासकासार्शोहिध्माऽऽनाहकफानिलान् ॥ घ्नंति

---

१ दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नंदीमुखो (खपले गहूं)

शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरं ॥ ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥ निष्पावस्तु सरो रूक्षः कषायमधुरो गुरुः ॥ पाकेऽम्लो वातविष्टंभी स्तन्यमूत्रास्रपित्तकृत् ॥ उष्णो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥ माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ॥ गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥ फलानि माषवद्विद्यात्काकांडोला[1]त्मगुप्तयोः[2] ॥ कुशाम्रशिंबी मधुरा वातपित्तहरा हिमा ॥ मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मिकाः ॥ स्नेहाढ्या बलिभिर्भोज्या विविधाः शिंबिजातयः ॥ स्निग्धोष्णतिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः ॥ मेध्यः केश्यो गुरुर्वर्ण्यः स्पर्शशीतोऽनिलापहः ॥ अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकफपित्तकृत् ॥ कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ॥ स्निग्धोमा[3] स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुंभजं ॥ माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ नवं धान्यमभिष्यंदि सेव्यं केदारजं च यत् ॥ लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवं ॥ शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितं ॥ इति शिंबीधान्यवर्गः ॥ मंड[4]पेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवं ॥ यथापूर्वं शिवस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥ तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ॥ स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलं ॥ क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥ व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनां ॥ सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ॥ यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतंदुलः ॥ विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ इतिसंयोगसंस्कारे-

---

१ निःशूका कपिकच्छुः २ सशूका कपिकच्छुः (कवचबीज) ३ उमा अतसी
४ सिक्थैर्विरहितो मंडः पेया सिक्थसमन्विता ॥ घनसिक्था विलेपी स्यादिति

रन्नान्यन्यानि चादिशेत् ॥ शुष्यतां व्याधियुक्तानां शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणां ॥ कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विंद्रियौजसां ॥ दृष्टिश्रवणवन्ध्यायुर्बलवर्णस्वरार्थिनां ॥ भग्नविश्लिष्टसंधीनां व्रणिनां वातरोगिणां ॥ हृद्यः पथ्यः परं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः ॥ मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणां ॥ वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ॥ प्रभूताभ्यंतरमलो माषयूषः परं स्मृतः ॥ खलकांबलिकौ हृद्यौ छेदिनौ स्वौषधानुगौ ॥ पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः ॥ मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांबलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेया कृता कृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः ॥ अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलावणिकाः स्मृताः ॥ विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरं॥ गौरवं तनुसांद्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् तथा ॥ तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकं[1] ॥ शांडाकीवटकं दृग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ पर्पटा लघवो- रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ॥ हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखांडवाः[2]॥ प्रीणना श्रमतृट्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः॥ तृट्छर्दिश्रमनुन्मंथः[3] शीतः सद्यो बलप्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मंथपायिनः ॥ रसाला[4] बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ॥ विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ॥ पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥ धानाॅ[5] विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ कंठनेत्रामयक्षुत्तृट्श्रमच्छर्दिव्रणापहा ॥ सक्तवो[6] लघवः पानात्सद्य एव बलप्रदाः ॥ निचयात्काठिना गुर्वी प्रोक्ता पिंडी मृदुर्लघुः ॥ सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघीय-

---

१ अंकुरितधान्यं २ सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकांतयः ॥ ते साम्लाः खांडवा लेह्याः पेयाश्चांशुकगालिताइतितंत्रांतरे ३ द्रवालोडिताः ससर्पिष्काः सक्तवो मंथः ४ शिखरिणी ५ भृष्टयवादिधान्यं ६ भृष्टानां निस्तुषाणां यवानां चूर्णः

स्यवलेहिका ॥ शष्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैवं च कल्पना ॥ नो-
दकांतरितान्नं द्दिनं निशायां न केवलान् ॥ न भुक्त्वा न द्विजैश्छि
त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥ कर्कंधुबदरादीनां श्रमतृष्णाक्लमच्छि-
दः ॥ सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥ पिण्याको ग्लपनो
रूक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः ॥ वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥
मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ कुकूलखर्परभ्राष्ट्रकंदुगार-
विपाचितान् ॥ एकयोनील्लघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरं ॥ घारीकेंडरि-
काद्याश्च गुरवश्च यथोत्तरं ॥ इति कृतान्नवर्गः ॥ हरिणैणकुरंगर्श्य-
गोकर्णमृगमातृकाः ॥कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः ॥ श्वदंष्ट्र-
रामशरभकोहकारकशंबराः ॥ करालकृतमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृ-
ताः ॥ लाववर्तीकवार्तीररक्तवर्त्मककुभाः ॥ कपिंजलोपचक्रा
ख्यचकोरकुरुबाहवः ॥ वर्त्तको वर्तिका चैव तित्तिरः क्रकरः शिखी ॥
ताम्रचूडाख्यवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥ तथा सारपदेंद्राभवरटाश्चेति
विष्किराः ॥ शतपत्रो भृंगराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ॥ खंजरी-
टकहारीतदुर्नामारिक्रशा गृहाः ॥ लट्वा लडूषो वटहा गोक्ष्वेडो डिं-
डिमाणवः ॥ जटी दुंदुभिपाकीरलोहपृष्ठकुलिंगकाः ॥ सारिकाशुक-
शार्ङ्गाख्यचिरीटीककुयष्टिकाः ॥ मंजूलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्म-
जाः ॥ कलविंकः परभृतः कपोतोऽगारचूडकः ॥ पारावतः पाण-
विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः
काकुली मृगः ॥ भेकचिल्लटकूचीकागोधाशल्लकशंडकाः ॥ वृषाहिकद-
लीश्वाविन्नकुलाद्या बिलेशयाः ॥ गोखराश्वतरोष्ट्राऽश्वद्वीपिसिंह-

१ नागरधान्यकाजाजिहिंगुघृतादिसंस्कृतं कुट्टितं मांसं २ श्वभ्राकारमुत्तानं मृन्म-
यपात्रं कुकूलं ॥ तदेव न्युब्जं खर्परं ॥तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं ॥ लोहमयंन्युब्जंकटु ॥ अंगार-
शब्देन अंगारपूर्णं पात्रं हसंत्यादि ३ विकीर्य भक्षयंति ते विष्किराः ४ प्रतुद्य भक्षयंति ते
प्रतुदाः ५ बिले शेरते वसंति ते बिलेशयाः

र्क्षवानराः ॥ मार्जारमूषकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः ॥ लोपाकजंबूक-श्येनचाषोलूकश्ववायसाः ॥ शशघ्नीभासकुररगृध्रवेश्यकुलिंगकाः ॥ धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ महिषन्यंकुरोहीतवराह-रुरुवारणाः ॥ सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ हंससारस-कादंबबककारंडवप्लवाः ॥ मृणालकंठचक्राह्वबलाकारक्तशीर्षकाः ॥ उत्क्रोशपुंडरीकाक्षशरारीमणितुंडिकाः ॥ काकतुंडघनारावमद्गुक्रौंचा-बुकुकुटाः ॥ तंद्यास्यमल्लिकाद्याश्च पक्षिणो जलचारिणः ॥ मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ॥ शुक्तिशंखोद्रशंबूकशफरीवर्मि-चंद्रिकाः ॥ चुलुकीनक्रमकरशिशुमारतिमिंगिलाः ॥ राजीचिलिचि-माद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा ॥ योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद-निश्चिते ॥ आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ विकी-र्यादिक्रियायोगैर्भक्षणाद्विष्किरादयः ॥ तत्र बद्धमला रुच्या मांसा-नामुत्तमा हिमाः ॥ कषायस्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः ॥ पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्ण-स्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् ॥ लघीयान् षड्रसश्चासौ ग्राही रूक्षो हि-मः शशः ॥ कटुपाकोऽग्निकृत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे ॥ तद्व-ल्लावोऽप्यरूक्षस्तु किंचिद्रूक्षः कपिंजलः ॥ पारावताः कपोता-श्च तद्वद्वन्याः सुपूजिताः ॥ ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्त्तकाद-यः ॥ तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाऽग्निबलशुक्रकृत् ॥ ग्राही वर्ण्यो ऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परं ॥ धन्वानूपविचारित्वात्स्निग्धोष्णगुरुबृं-हणः ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥ तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥ गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरं ॥ मूत्रशुक्रकृतो बल्या वा-

---

१ प्रसह्य हत्वा भक्षयंति ते प्रसहाः

मन्नाः कफपित्तलाः[1] ॥ शीता महामृगास्तेषु[1] क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥ चक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रा मांसलाः कटुपाकिनः ॥ जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ गोधा नियच्छति विषं मूषकः शुक्रवर्द्धनः ॥ शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परं ॥ गुरूष्णो महिषः स्निग्धः स्वमदार्ढ्यबृहत्वकृत् ॥ तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मधुरो हिमः॥ कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः॥ प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं चिलिचिमोऽवरः ॥ अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः ॥ कुलीरः परमं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः ॥ नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलं ॥ शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणं ॥ विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ अतिमेद्यं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविषोदकैः ॥ स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरमृतं कृशं ॥ सद्योहतं वयस्थं च शुद्धं सुरभि शस्यते ॥ एणः कुरंगो हरिणः शशो लावः कपिंजलः ॥ तित्तिरिः क्रकरो गोधा श्वाविद्गृध्रो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिकान्यंकुर्हंसो रोहितकच्छपौ ॥ वर्गे वाग्यः स्ववर्गेषु[1] प्रवरास्तेष्वपि स्मृताः ॥ लावैणगोधाः सिंहश्च[1] निंदितो गौः सदर्दुरः ॥ कृष्यः काणकपोतश्च[1] शेषमुक्तं यथायथं ॥ गुरूण्यंडानि[1] बालानां कषायलवणं पलं ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्पं गुरु दोषलं ॥ पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्द्धे गुरुगी[1] गर्भिणी गुरुः ॥ लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान्॥ शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थ्नोश्च गौरवं ॥ तथाऽऽमपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ शोणितप्रभृतीनां तु धातूनामुत्तरोत्तरं ॥ मांसाद्गरीयो वृषणमेंढ्रवृक्कयकृद्गुदं ॥ इति मांसवर्गः ॥ शाकं पाठा-

---

१ मांसभक्षकाः २ नित्यंशैवालभक्षत्वादितिपाठः ३ अत्यंतपुष्ट

शठी सूषा सुनिषण्णसतीनजं ॥ त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराज-क्षववास्तुकं ॥ सुनिषण्णोऽग्निकृद्वृष्यस्तेषु[1] राजक्षवः परं ॥ ग्रह-ण्यर्शोविकारघ्नो[1] वर्चोभेदि तु वास्तुकं[1] ॥ हंति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ॥ काकमाची सरा स्वर्या[1] चांगेर्यम्ला ऽग्निदीपनी ॥ ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥ पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्टाऽवल्गुजाऽमृताः ॥ वेत्राग्रबृहतीवासाकुंतली-तिलपर्णिकाः ॥ मंडूकपर्णीकर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ॥ नाडीकलाय-गोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकं ॥ करीरं कुलकं नंदी कुचैला शकु-लादनी ॥ कटिल्लं केंबुकं शीतं सकोशातककर्कशं ॥ तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं रुचिप्रदं ॥ पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयं ॥ वृषं तु वमि-कासघ्नं रक्तपित्तहरं परं ॥ कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्परं ॥ वार्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलं ॥ करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकं ॥ कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ[1]॥ श्यामाशाल्मलिकाश्मर्यफं-जीकर्णकयूथिकाः ॥ वृक्षादनीक्षीरिवृक्षार्विबीतनिकवृक्षकाः ॥ लोध्रः शणः कर्बुदारः ससेलुर्विषमुष्टिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलो-त्पलकिंशुकं ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परं ॥ बद्धमूत्रं सरा फंजी करीरं स्यादभीरुजं ॥ सतिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं दोष-त्रयप्रणुत् ॥ तंदुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ मदपित्त विषासृग्घ्नो मुंजातं वातपित्तजित् ॥ स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं-शुक्रकृत्परं ॥ पालंक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ॥ मदघ्नुपोदका चंचुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥ विदारी वातपित्तघ्नी मू-त्रला स्वादुशीतला ॥ जीवनी बृंहणी कंठ्या गुर्वी वृष्या रसायनी ॥

१ पूर्वोक्तपटोलादिगणगुणयुक्तं

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवंती मधुरा हिमा ॥ शाकानां प्रवरा न्यूना द्वितीया किंचिदेव तु ॥ वातपित्तहरा भंडी पर्वणी पर्वपुष्पिका ॥ कूष्मांडतुंबकालिंगकर्कार्वेर्वारुतिंडिशं ॥ तथा त्रपुसचिनाकचिर्भटं कफवातकृत् ॥ भेदि विष्टंभ्यभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ वल्लीफलानां प्रवरं कूष्मांडं वातपित्तजित् ॥ बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं त्रपुसं त्वतिमूत्रलं ॥ तुंबं रूक्षतरं ग्राहि कालिंगैर्वारुचिर्भटं ॥ बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ॥ शीर्णवृंतं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ॥ रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलाऽऽनाहनुल्लघु ॥ मृणालबिसशालूकशृंगाटककसेरुकाः ॥ नंदीमाषककेलूटकौंचादनकलोड्यकं ॥ सतरुढं कदंबं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ कलंबनालिकामार्षकुटिंजरकुतुंबकं ॥ चिल्लीनिष्पावलट्वाककुरुढकगवेधुकाः ॥ जातुका सालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ कुमारजीवलोणीकायवशाकं सुवर्चला ॥ कुकुंडनलिनीमुष्टवृकधूमकलक्ष्मणं ॥ आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि रालकः ॥ जीवंतकश्चंचुपर्णी प्रपुन्नाटकुठेरकं ॥ स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥ स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलं ॥ लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥ तर्कारीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ वर्षाभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकं ॥ दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् ॥ दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वांकुराः सराः । लघुरुष्णा सरा तिक्ता सोरुबूका च लांगली ॥ वातलौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिलवेतसौ ॥ तद्वत्पंचांगुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ॥ वातपित्तकरा रूक्षाः कटुपाकाः कफापहाः ॥ बिल्वरास्नाबलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ॥ वायुं वत्सादनी हन्यात्कफं कंजीरचित्रकौ ॥ पत्तूरो दीपनस्तिक्तः प्लीहार्शःकफवातजित् ॥ कृमिकासकफोत्क्लेदान्कासमर्दो जयेत्सरः ॥

रूक्षोष्णमम्लं कौसुंभं गुरु पित्तकरं सरं ॥ सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्षपं ॥ शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत्[1] ॥ यद्बालमव्यक्तरसं किंचित्क्षारं सतिक्तकं ॥ तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ॥ गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥ स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च[2] महत्पुनः ॥ रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् ॥ गुर्वभिष्यंदि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलं ॥ कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पित्तवर्द्धनः ॥ कुठेरशिग्रुसुरससुमुखाऽऽसुरिभूस्तृणाः ॥ धान्यतुंबरुशैलेय यवानीशृंगवेरिकाः ॥ पर्णाशो गृंजनोऽजाजी कंडीरो जलपिप्पली ॥ फणिज्झार्जकजंबीरखराश्वाकालमालिकाः ॥ दीप्यकक्षवकद्वीपिबस्तगंधादि बद्धविट् ॥ रसे पाके च कटुकं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥ विदाहि रूक्षं तीक्ष्णोष्णं दृक्शुक्रक्रिमिनाशनं ॥ वर्गो हरितकाख्योऽयमुपदंशेषु युज्यते ॥ वासनो व्यंजनानां च हृद्यो दीपनरोचनः ॥ हिध्माकासविषश्वासपार्श्वरुक्पूतिगंधहा ॥ सुरसः सुमुखः शोफगरहा धानका पुनः ॥ कषायतिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ खराश्वा बस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परः ॥ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः ॥ तीक्ष्णोष्णो लशुनः कंदे कटुपाकरसः सरः ॥ हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो दीपनपाचनः ॥ भग्नसंधानकृद्बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ किलासकुष्टगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान् ॥ सहिध्मापीनसश्वासकासान्हंति रसायनं ॥ पलांडुस्तद्गुणैर्न्यूनो विपाके मधुरस्तु सः ॥ कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥ दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ विशेषादर्शसां पथ्यो भूकंदस्त्वतिदोषलः ॥ पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् ॥ वरा शाकेषु जीवंती सार्षपं त्ववरं परं ॥ इति शाकवर्गः ॥ द्राक्षा फलोत्तमा

१ २ (तोंडीलावणी चटण्याकोशिंबिरीवगैरे)

वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट् ॥ स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्तास्रतिक्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ तृष्णा-कासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥ उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान्स्वादु दाडिमं ॥ पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहं ॥ सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनं ॥ मोचखर्जूरपनसनारिकेलपरूषकं ॥ आम्रातताल‌काश्मर्यराजादनमधूकजं ॥ सौवीरबदरांकोलफल्गुश्लेष्मातकोद्भवं ॥ वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकं ॥ उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलं ॥ दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुक्रकृत् ॥ नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ॥ बलमांसकरं हृद्यं बृंहणं बस्तिशोधनं ॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलं ॥ रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ स्निग्धं स्वादु कषायं च राजादनफलं गुरु ॥ फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमं ॥ शकृन्मूत्रविबंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनं ॥ मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्मकं ॥ वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरं ॥ परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु पियालजं ॥ पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ कोलमज्जा गुणैस्तद्वच्छर्दितृट्कासजिच्च सः ॥ तिंदुकाश्मंतकासीनफलिनीबिंबतोदनं ॥ टंकाश्वकर्णबकुलगांगेरुधवधन्वनं ॥ श्वेतपाकं कपित्थानि सिंचतीभव्यजांबवं ॥ क्षीरिवृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजित् ॥ कषायमधुरं रूक्षं शीतलं गुरु लेखनं ॥ विबंधाध्मानजननं स्तंभनं वातकोपनं ॥ कपित्थमामं कंठघ्नं कषायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥ पक्वं रुच्यं कषायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत् ॥ दोषघ्नं खांडवारिष्टरागयुक्तिषु पूजितं ॥ विषघ्नमुभयं ग्राहि कपित्थाद्येवमादिशेत् ॥ बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिंचतिकाफलं ॥ भव्यं विशदमम्लं च जां-

१ पित्तोदासीनमित्यर्थः

बद्धं त्वतिवातलं ॥ विष्टंभकृदकंठ्यं च साम्लं तु क्षीरिवृक्षजं ॥ पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षकीफलं ॥ बालं कषायकट्वम्लं रूक्षं वातास्रपित्तकृत् ॥ संपूर्णमाम्रमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदं ॥ स्वादु साम्लं गुरु स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलं ॥ हृद्यं पैर्यागतं श्लेष्ममांसशुक्रबलप्रदं ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ॥ दीपनः पित्तवातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत्॥कषायं रोचनं हृद्यं वातलं लवलीफलं॥ गुर्वग्निसादकृद्बिल्वं दोषलं पूतिमारुतं ॥ पक्वं बालं पुनस्तीक्ष्णं पित्तलं लघु दीपनं ॥ वातश्लेष्मघ्नमुष्णं च स्निग्धं ग्राह्युभयं परं ॥ वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनं ॥ वातश्लेष्महरं किंचिदूनं कोशाम्रजं ततः ॥ फलं करंजं विष्टंभि पित्तश्लेष्माविरोधि च ॥ गुरूष्णमधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलं ॥ कटुपाकरसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तलं ॥ कृमिगुल्मोदरगरप्लीहार्शः कफवातजित् ॥ सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्त्रिदोषजित् ॥ नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यकं ॥ अस्मादल्पांतरगुणमैंगुदं सविकंकतं ॥ त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजित् ॥ बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ आस्यशोषानिलश्लेष्मविबंधच्छर्द्यरोचकान् ॥ गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलं॥ तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परं ॥ स्वाद्वम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ॥ रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकं ॥ पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलं ॥ द्राक्षापरूषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं ॥ गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकं ॥ तथाऽम्लं कोलकर्कंधुलिकुचाम्रातकारुकं ॥ ऐरावतं दंतशठं सतूदं मृगलिंडिकं ॥ नाति पित्तकरं पक्वं शुष्कं च करम-

१ पक्वं

र्दकं ॥ दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं ॥ तृष्णाश्रम क्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ फलानामवरं तत्र लिकुचं सर्वदोषकृत् ॥ हिमानलोष्णदुर्वातव्यालङालादिदूषितं ॥ जंतुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवं ॥ अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि च ॥ धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलं ॥ असंजातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं बिल्ववर्जितं ॥ इति फलवर्गः ॥ शूकशिंबिजपक्वान्नमांसशाकफलाश्रयैः ॥ वर्गैरन्नैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवीर्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ॥ न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥ हिताहितत्वेऽप्येकांतनियमोऽस्मादनिश्चितः ॥ मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा ॥ मात्रया सेवितं मद्यं हंति रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते ॥ हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोपनं ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी ॥ क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरी भवति क्षणात् ॥ उत्तुंडक्यास्तिंदुकेन तिक्तता मधुरायते ॥ हिंगुगैरिकसिंधूत्थं गंधवर्णरसाधिकं ॥ पूगतांबूलशंखेभ्यो वर्णगंधरसोद्भवः ॥ कोद्रवो हंत्यसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हंति भल्लातकैः सह ॥ गुडः कर्त्ताऽग्निसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः ॥ दूष्यत्यग्नौ संमदनं सर्पिरप्युपदिश्यते ॥ जीवनीयमपि क्षीरं विषलेशेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजंगमे ॥ सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयंति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन मणिमंत्रादि कार्यकृत् ॥ आर्द्रकाज्जायते शुंठी संस्कारेण लघीयसी ॥

१ सर्पादिस्थविषमाणी व्यालः २ तिलस्य कुष्ठकारित्वमभ्यवहारविषये
३ ससिक्थक

लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धपिंडिकाः ॥ भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ॥ लघुपित्तहरा लाजा व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥ संग्राहिणो लघोर्मुद्गात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ॥ आमं ग्राहितरं तक्रं तत्खलीकृतमन्यथा ॥ गुडात्तोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुरु पानकं ॥ गरीयो गुडदध्युक्तं रसाला चातिशुक्रला ॥ दंडाभिमथनादम्भो गुरुणश्चातिशोफदात् ॥ अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्निग्धतरं हंति नार्दितं नवनीतवत् ॥ चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं स्निग्धसिद्धं त्वदोषलं ॥ उष्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकं ॥ दुर्भोजनस्था द्राक्षाऽम्ला दोषला च प्रजायते ॥ श्लक्ष्णशुष्कघनोलेपश्चंदनस्यापि दाहकृत् ॥ त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्त्वन्यथाऽगुरोः ॥ मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो ऽमेध्यं तैलं खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्यवा ॥ दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं दधिक्षीरकरीरं मरुवासिषु ॥ क्षारः प्राच्येषु मत्स्यास्तु सैंधवेष्वश्मकेषु तु ॥ तैलाम्लं कंदमूलादि मलये कोंकणे पुनः ॥ पेया मंथउदीच्येषु गोधूमोऽवंतिभूमिषु ॥ बाल्हीका बाल्हवाश्चीना शूलीका यवनाः शकाः ॥ मांसगोधूममार्द्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ॥ पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधूमोऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरवोपहितं हितं ॥ अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ॥ स्रंसनं सत् पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ॥ मंदोऽग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरे हिमे ॥ विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्द्धते विषं ॥ स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ॥

१ अर्द्धस्विन्नं मुद्गादिधान्यं कुल्माषः २ सिद्धं तु तद्दोषलमितिपाठः

तक्रमामं कफं कोष्ठे हंति कंठे करोति तु ॥ वातहृत्वेऽपि मृद्वीका-
खर्जूरं कोष्ठवातकृत् ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥
दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितं ॥ पयः स्वादु सरं
शीतं विपरीतं ततो दधि ॥ कालेन जायते तस्मात्क्षीरवच्च पुनर्घृ-
तं ॥ पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कषा-
याम्लमम्लमेव तु भेदनं ॥ धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यसुक्त-
योः ॥ शीते न तु तदाद्यंते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ॥ उदमंथदिवा-
स्वमौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगेऽपि धर्माद्या वातादिचयहे-
तवः ॥ ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्नेहबलक्रमः ॥ रसायनी-
काकमाची सद्यः पर्युषिता विषं ॥ मूलकं दोषजिद्बालं विपरीतं तु
कंदवत् ॥ ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनं ॥ षडहं षडहं
युंज्याद्वीक्ष्य रोगबलाबलं[1] ॥ छर्दिहृद्रोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्सि-
तं ॥ निषिद्धमपि निर्दिष्टं ॥ बस्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यर्तु-
दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ॥ रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेत-
वः ॥ आश्चोतनमभिष्यंदे युंजीलोर्ध्वं दिनत्रयात् ॥ अंजनं पक्वदो-
षस्य प्रतिश्याये च नावनं ॥ नातिप्रवृद्धे तिमिरे सिरामोक्षो वि-
धीयते ॥ दुष्टास्रसंभवेऽपीष्टो नास्रपित्ते सिराव्यधः ॥ अपथ्यं
पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणां ॥ अहिताः सक्तवः शुष्का
हिता स्ते तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हपुषाद्यैर्युतं हि-
तं ॥ वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं मद्यस्य
विषस्य तु विषांतरं ॥ घृतमानूपदेशोत्थं हेमंते च बलाधिकं ॥ आ-
लस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ॥ स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो-
ऽशुनपाकजः[2] ॥ दिवास्वमाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न ॥ को-
ष्ठे रुद्धोऽग्निरुद्वायुर्मंदसाऽर्शोभिरग्निहृत् ॥ दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्द्वि-

1 दोषबलाबलमितिपाठः 2 पानजइतिपाठः

पनं च पयोऽन्यथा ॥ सर्पादिशवकोथेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥ ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो मुंचंति जीवितं ॥ स्वयमेवविषं तीव्रं तान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वांगव्यापि तेषां च शुक्रवत्संस्तृतं विषं ॥ तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लंघनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लंघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजित्तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद्घृणे ॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥ इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म[1] वैचित्र्यभावेषु किंचित्तेषां निदर्शितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥ इत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽन्नरक्षाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवंति॥ ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छंति ॥ स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं स्निग्धमाप्तमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं[3] दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंकृतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं निष्णातमष्टांगे यथाऽऽम्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादियोगं सात्म्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृह्णीत॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत्॥प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतं मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघनीयो जनस्य॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥ उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच ॥ बहुपरिग्रहा नरपतयः संति चाशुकारिणः शूरसंन्यासादयः प्र-

१ धर्मविचित्रभागेष्वितिपाठः २(गुमहेर) ३ परिग्रहः परिजने पत्न्यामिति मेदिनी

तिक्ष्णं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः ॥ ते हि प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिता हितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च ॥ तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्ने निवेशनं कारयेत् ॥ तथाहि ॥ सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धमग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः[1] पुरस्थितो राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत्॥भुंजानस्यास्य दुंदुभीनगदप्रलिप्तान्वादयेत् ॥ तत्र सविषमन्नं स्राव्यमानमविस्राव्यं भवति चिरेणपच्यते पक्कं च सद्यः पर्युषितमिव निरूष्मस्तब्धं च जायते यथास्ववर्णगंधरसैर्व्यापद्यते प्रक्लिद्यते चंद्रिकाचितं च भवति ॥ व्यंजनानामाशु शुष्कत्वं भवति क्राथस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्र छायानां दर्शनमदर्शनमेव वा फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतुबुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोल्बणे फेनमाला ॥ रसस्य मध्ये नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ दध्नः श्यावा ॥ तक्रस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥ द्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैलस्यारुणा वसागंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पक्कानां प्रकोथः ॥ द्रव्याणामार्द्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता वैवर्ण्यंच॥ कठिनानां म्रदिमा॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ माल्यस्य म्लानता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहः स्नेहरागगौरवप्रभावर्णस्पर्शनाशश्च ॥ विषदस्तु स्वदोषशंकया त्रस्तो भीतः स्वेदवेपथुमान् शुष्कश्याववक्त्रः समंतात्सोद्वेगं विलक्षोऽभिवीक्षते ॥ यत्र चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण॥ तथा स्रस्तोत्तरीयः स्तंभकुड्या-

१ प्रोक्षणमंत्रैः २ वार्ताकादीनि दधितक्रदाडिमादिसंस्कृतानि ३ मलिनता

दिभिरात्मानमंतर्धत्ते स्खलितगतिर्दीनो लज्जावानस्थानगामी पृष्टोऽसंबद्धमुत्तरं ददाति नैव वा विवक्षुर्मुह्यत्यंगुलीः स्फोटयति ग्रीवामालभते शिरःकंडूयत्योष्ठौ परिलेढि जृंभते भुवं लिखति क्रियासु त्वरते विपरीतमाचरति स्वभूमौ च नावतिष्ठते॥नृपाज्ञया त्वरयाऽपि केचिदपराधांतराद्वाऽनवस्थितसत्त्वाः समाचरंत्येवं ॥ तस्माद्व्याधिष्वपि परीक्षेत ॥ वन्हिस्तु सविषमन्नं[1] प्राप्यैकावर्तो रूक्षमंदार्चिरिंद्रायुधवदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते ॥ कुणपगंधी धूमश्चास्य मूर्च्छाप्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलताः जनयति ॥ तत्र नलदकुष्ठलामज्जकैः क्षौद्रप्लुतैर्नस्यमंजनं च कुर्यात् ॥ धूममेव वाऽपामार्गविडंगवलाद्वयचित्रकमेषशृंगीपुष्पसुमन[2]ःक्षारक[3]द्राक्षाघृतगुडकृतं पिबेत् ॥ स्नेहलवणयोगादपि चाग्निरित्थं स्यात् ॥ अतो वयोभिः[4] परीक्षेत ॥ तत्र विषजुष्टाहाराभ्यवहारात्काकाः क्षामस्वरा भवंति ॥ मक्षिकाः सविषान्ने न निलीयंते ॥ निलीना वा विपद्यंते ॥ दृष्टएव चास्मिंश्चकोरस्याक्षिणीविरज्येते ॥ कोकिलस्य स्वरो विकृतिमेति ॥ हंसस्य गतिः स्खलति ॥कूजति भृंगराजः ॥ माद्यति क्रौंचः ॥ विरौति कृकवाकुः ॥ विक्रोशति शुकः ॥ सारिका च छर्दयति ॥ चामीकरोऽन्यतो याति ॥कारंडवो म्रियते ॥जीवंजीवको ग्लायति॥हृष्टरोमा भवति नकुलः ॥ शकृद्विसृजति वानरो रोदिति पृषतो हृष्यति मयूरो दर्शनादेव चास्य विषं मंदतामुपैति ॥ विषदूषितस्य पुनराहारस्योष्मा मयूरकंठाभोऽभ्युदेति ॥ तद्बाष्पेण धूमवन्मूर्च्छादयः ॥ तेषां तद्वदेव साधनं ॥ हस्तेन स्पृष्टमन्नं विषवद्दाहशोफस्वापनखशातान्करोति ॥ तत्र श्यामेंद्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥ अभ्यवन्ह्यिमाणं त्वोष्ठचिमिचिमांतर्वक्त्रदाहजिव्हामूलगौरवहनुस्तं-[5]

१ सविषान्नयुक्तवन्हेः २ सुमना मालती जातिरित्यमरः ३ क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमानितिच ४ पक्षिभिः ५ शूलेतिपाठः

भवंतहर्षलालाः करोति रसापरिज्ञानंच ॥ तत्र धूमोक्तं दंतकाष्ठोक्तं च कर्म ॥ आमाशयगतं स्वेदमदमूर्च्छाच्छर्दिवैवर्ण्याध्मानरोमहर्षदाहारुचिदृष्टिहृदयोपरोधान् बिंदुभिश्चाचयमंगानां करोति ॥ तत्र मदनफलालाबुबिंबीकोशातकीफलैर्दधिमधुयुक्तमाशु वमनं दद्यान्निष्पावांबुभिर्वा ॥ ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् ॥ त्रिफलात्रिकटुनागपुष्पमधुकबर्हिणपर्णीबृहतीद्वयचूर्णं सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगगोधानामन्यतमपित्तयुक्तं सक्षौद्रं पानमेष जीवनो नामाऽगदः परं सर्वविषौषधं ॥ तस्मिन् जीर्णे व्योषातिविषासिद्धां पयसा घृतेन चोपस्तंभितां यवागूं पाययेत् ॥ परिणतायां च तस्यां त्रिकटुकसिद्धेन मुद्गयूषेण किंचिल्लवणेन ससर्पिष्केण मृदुमोदनं भोजयेत् ॥ मधुकशिरीषचंदनैश्चैनमालिंपेत् ॥ पक्वाशयगतं तृड्दाहमदमूर्च्छातीसाराटोपतंद्रेंद्रियविकृतिबलभ्रंशकार्श्यपांडुत्वोदराणि जनयति ॥ तत्र नीलिनीफलयुक्तेन सर्पिषा विरेचनं ॥ समाक्षिकं च दूषीविषारिं दध्ना पाययेत् ॥ दंतकाष्ठप्रयुक्ते तु विषे कूर्चकविशरणमौषधगंधो रूक्षता जिव्हादंतौष्ठमांसशोफश्च ॥ तत्र प्रच्छाय धातकीपुष्पजांबवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः ससच्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् ॥ दाडिमकरमर्दभव्याम्राम्रातककोलबदररसं क्षौद्रयुतं गंडूषं ॥ अनेन जिव्हानिर्लेखनकवलगंडूषा व्याख्याताः ॥ अंजनप्रयुक्तेऽश्रुदूषिकोपदेहदाहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा भवंत्यांध्यं च ॥ तत्र सर्पिःपानं योज्यं ॥ शृतेन पयसा ससक्त्वः पिप्पलीर्भावयेत् ॥ ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विपक्वं नेत्रतर्पणं ॥ कपित्थमेषशृंगीभल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन चांजनं ॥ बृहतीशिरीषबीजप्रपौंडरीकनागबलाचूर्णं ससक्त्वो मधुना भावयेत् ॥ तत्र स्रोतोंजनसुवर्णचूर्णयुक्तमंजनं ॥ नस्यधूमप्रयुक्ते शिरोरुक्कफास्रावः खे-

१ बिंद्वाकारैः स्फोटैः २ प्रच्छानं कृत्वा (फांसण्याटाकून) ३ दूषिका नेत्रमलः

भ्योरुधिरागमनमिंद्रियवैकृतं च ॥ तत्रातिविषाश्वेताकाकमाचीमदयंतिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् ॥ अभ्यंगप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि॥ तत्र शीतांबुपरिषिक्तस्य चंदनतगरोशीरकुष्टवेणुपत्रिकाऽमृतासोमवल्लीश्वेतापद्मकालेयकैरनुलेपनं ॥ एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानं ॥गिरिकर्णिकाश्वेतमूलाप्रियंगुसारिवामधुकसर्पसुगंधामृगैर्वारुमूलानि शेलुकाथपिष्टानि प्रलेपः॥अनेनोद्वर्तनोद्वर्षणपरिषेकानुलेपनभूषणयानशय्याऽऽस्तरणवस्त्रकवचरथपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारेऽश्वगंधाऽपामार्गकिणिहीखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः प्रदेहः ॥ पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगंधाकल्को मधुयुक्तः॥ छत्रप्रयुक्ते स्फोटानां क्षिप्रपाकानां पक्वजांबवप्रकाशानां प्रादुर्भावः ॥ तत्र मधुकपाटलाकसेरुकरोध्रांजनकुष्टसर्पसुगंधाखदिरशिरीषकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः॥ अनेन चामरव्यजने व्याख्याते ॥ शिरोभ्यंगप्रयुक्ते वेदना ग्रंथिजन्म केशच्यवनं च ॥ तत्र श्यामापालिंदीतंदुलीयकचूर्णघृतक्षीपित्तैः सुभावितकृष्णमृत्प्रलेपः ॥ गोमयमालतीमूषिककर्ण्यन्यतमकल्को रसो वाऽगारधूमो वा ॥ श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयैरजाक्षीरालोडितैः परिषेकः ॥ अनेन शिरःस्नानस्नपनोदककंकतकस्त्रगुष्णीपा व्याख्याताः ॥ कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रोत्रवैगुण्यं च ॥ तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्रयुक्तः प्रतिपूरणं सोमवल्करसो वा सुशीतः ॥ मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकंटकाश्च भवंत्यभ्यंगजाश्च विकाराः ॥ तत्र मधुकपयस्याबंधुजीवकफंजीपुनर्नवाचंदनैः सघृतैर्लेपः सर्पिषः पानं च ॥ सविषपुष्पाघ्राणाच्छिरोव्यथा साश्रुनेत्रत्वं गंधाज्ञानं च ॥ तत्रानंतरोक्तो विधिर्बाष्पोदितश्चेति ॥ भवति चात्र ॥ फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षालनोद-

१ कंकतकं तु प्रसाधनमित्यमरमाला (फणी कंगवा) २ मधुसर्पिषोः पानंचेति पाठः

कं ॥ भाजनव्यंजनानां च तथा कुर्यादतंद्रितः ॥ प्रेयाणि प्रापयित्वा तु स्पृश्यान्संस्पृश्य तानपि ॥ प्रतिवापं ततो दत्वा प्रतीक्ष्यैवैकनाडिकां ॥ ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ॥ आहारमुपयुंजीत यथावद्वसुधाधिपः ॥ मंदं तीक्ष्णविषाभ्याशाद्विषमुत्सीयते भृशं ॥ तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बध्नीयात्कुशलो भिषक् ॥ विषसंधारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥ अपिच ॥ सापिधानघटीमूषाफलकस्थापितौषधं ॥ प्रागुदिच्योर्दिशोर्गुप्तं भैषज्यागारमिष्यते ॥ उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुसंमृष्टं विश्वास्यजनसेवितं ॥ सद्वाःस्थाधिष्ठितद्वारं केक्ष्यावत्सवितानकं ॥ सुधौतदृढकुंभादिपरिशुद्धजलेंधनं ॥ स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमादिनः ॥ कृत्तकेशनखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसंगताः ॥ तेषामधिपतिर्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः ॥ सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः संततमीदृशाः ॥ मिथोविग्रहसंधानरहिता भूभृते हिताः॥ तान्वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्देहोपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥ अर्थाभ्यमित्र्यं प्रजतो जिगीषोर्वैद्यः सुसज्जौषधशस्त्रयंत्रः ॥ तुंगध्वजाख्यातनिवासभूमिर्युद्धागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥ पंथानमुदकं छायां भक्तं यवसमिंधनं ॥ दूषयंत्यरयो यस्मात्तद्विद्याच्छोधयेत च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत् ॥ भूवारितृणकाष्ठाश्ममार्गान्मार्गवनस्पतीन् ॥ विषेणोपहता भूमिः क्वचिद्दग्धेव लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपा ॥ विशीर्यंते खुरनखा दाहकंडूरुजान्विताः ॥ छर्दिर्मूर्च्छा ज्वरो मोहः शिरोदुःखं च जायते ॥ तत्र शोभांजनान्मूलं सोमवल्लीमुशीरकं ॥ मातु-

---

१ सान्निध्यात् २ कक्ष्यागृहप्रकोष्ठेस्यादिति कोशः ३ यो गच्छत्यलंविद्विषतः प्रति ॥ सोऽभ्यमित्र्य इत्यमरः

लुंगरसं हिंगु पाययेद्दधि मात्रया ॥ मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि-रुधिराणि च ॥ सर्वगंधैः समायोज्य पचेत्पके च निक्षिपेत् ॥ सोमराजीं सुनंदाख्यां सरलां गंधनाकुलीं॥ चारटीं त्रायमाणां च प्रोक्षयेत्तेन तांभुवं ॥ सविषं विरसं तोयं कवोष्णं राजिभिश्चितं ॥ फेनिलं गुरु विच्छिन्नं खगैरनभिनंदितं ॥ मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शाद्रुक्शोफकंडुकृत् ॥ ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रो विदह्यते ॥ विदग्धः पच्यते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतलोहितकर्बुरं ॥ तत्र शिग्र्वादिमगदं भूमिदोषोदितं पिबेत् ॥ अजशृंगीं विशालाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीं ॥ फणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म गालयेत् ॥ बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कयित्वा प्रतीवापं सरलां रजनीद्वयं ॥ एलामुदीच्यं मंजिष्ठां सुनंदां बाकुचीमपि ॥ पात्यंते बिंदवस्तस्माद्यत्र तन्निर्विषी भवेत् ॥ पाटलापारिभद्राश्वकर्णशम्याकशिग्रुकान् ॥ कलशांतर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्सविषेंऽभसि ॥ शीते घर्मो हिमश्चोष्णे मारुतो विषसंयुतः ॥ भ्रममूर्च्छादिकारी च शिग्र्वादिस्तत्र चेष्यते ॥ देवदारुनतानंतामधुकांजनगैरिकं ॥ वज्रकंदं लतां लोध्रं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ दृक्षाग्रेषु पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्णसंपर्कान्निर्विषो जायतेऽनिलः ॥ विकृता भवति च्छाया पादपे विषदूषिते ॥ निर्गंधमतिगंधं वा तत्पुष्पं हृच्छिरोरुजं ॥ कुर्यात् फलपलाशादि कंडूपाकातिसारकृत् ॥ भूमीमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते ॥ न च कन्यामविदितां संस्पृशेदपरीक्षितां ॥ विविधान्कुर्वते योगान्कुशलाः खलु मानवाः ॥ आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी कृता ॥ स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हंति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणं ॥ तन्मस्तकस्य संस्पर्शान्म्लायेते पुष्पपल्लवौ ॥ शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभिः स्नानवारिणा ॥ जंतुभि-

१ दूष्यायं वस्त्रवेश्मनीत्यमरः ॥ (तंबूइति लोके) २. तद्वस्त्रकेशसंस्पर्शादिति पाठः

म्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरत स्त्यजेत् ॥ नापरीक्षितं नाविदितं भिषजा नानवेक्षितं ॥ नाप्राशितं च सूदाद्यैः किंचिदाहारयेन्नृपं ॥ धन्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पापरक्षोविषापहं ॥ परं चक्षुष्यमायुष्यं शत्रुघ्नं वक्ष्यतेऽजनं ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशिरःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवत्यौषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतः समुत्थं स्निग्धं सप्रभं गंधवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलाभमंजनमाहरेत् ॥ तस्याष्टौ भागाः कनकरजतोदुंबराणामेकैको भागस्तत्सर्वं मूषायां प्रक्षिप्य बलिमंगलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय खदिरकदरधवस्यंदनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वालयेत् ॥ ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यताराब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेंद्रादित्यसोमवरुणवैश्वानरवायुविष्णुजनकभरद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभव्यसुकन्यास्कंदच्यवनवैनतेयानन्यांश्च यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजस्वस्तिकसंयावनिस्तुषयवसंस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा वृद्धवैद्यब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मिन्नग्नौ तदंजनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक् पृथङ्निषेचयेद्गोशकृद्रसमूत्रघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्यसर्वगंधांबुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा हरीतक्यामलकबिभीतककाश्मर्यमृद्वीकाशृंगाटककसेरुकोत्पलनलिनसौगंधिकमृणालिकाक्वाथेषु तथा लावकपिंजलैणशशहरिणकुलीररसेषु तथा मधुकचंदनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमंजिष्ठाऽनंतागैरिककुंकुमोदकेषु ॥ ततः शुक्लवाससि बध्वा द्वादशरात्रमांतरिक्षेऽम्भसि वासयेत् ॥ ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवालकालानुसार्यप्रतिवापं पुनरपि बलिमंगलपूर्वकं महद्वाससा कन्यया दृषदि पेषयित्वा सुवर्णरजतताम्रशंखशैलद्विरदरदनगवलवैदूर्यस्फटिकमेषशृंगासनसारान्यतमघटितायामंजनिकायां निधापयेत् ॥ अथ

१ गवलं माहिषं शृंगमित्यमरः ॥

पुनरपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनं सावित्रेण कर्मणा सर्वविद्विजन्मा विधिवत्तदभिसंस्कुर्यात् ॥ ततो गजस्कंधमारोप्य पांडुरच्छत्रचामरवालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुंदुभिस्वनैर्द्विजातिभिरप्रयुक्तैश्च वेदवादमिश्रैः पुण्याहघोषैः कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेशयेत् ॥ अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनांजनेन यथोक्तानामेवांजनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्मणपूजापूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्वमक्षि दक्षिणमंजयेत् ॥ नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते सम्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐचक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा ॥ ततः परं तामेव धारणीमनुसंस्मरन् सायं प्रातः प्रत्यहं ॥ एतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमंजनमश्विभ्यामिंद्रस्य वृत्रवधाभ्युदितस्य प्राक् प्रकल्पितं ॥ तस्मादेतद्राज्ञां राजमहामात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनमन्यद्वा ,महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक् प्रकल्पयेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ अथ योगाः प्रवक्ष्यंते बृहस्पतिकृताः शिवाः ॥ यान्सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वंचनां ॥ बिल्वाढकीयवक्षारपाटलीबाल्हिकोषणाः ॥ श्रीपर्णीशाल्मलीयुक्ता-निःक्वाथः प्रोक्षणं परं ॥ सविषं प्रोक्षयेत्तेन सद्यो भवति निर्विषं ॥ यवसेंधनपानीयवस्त्रशय्यासनोदनं ॥ कवचाभरणच्छत्रवालव्यजनवेश्मच॥सेलुपाटल्यतिविषाशिग्रुगोपीपुनर्नवं ॥ समंगाविषमूलत्वक्कपित्थवृषशोणितं ॥ सहदंतशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनं ॥ लाक्षाप्रियंगुमंजिष्ठासमंगाऽलहरेणुकाः ॥ सयष्ट्याह्वामधुयुता बभ्रुपित्तेन कल्किताः ॥ निखनेद्गोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले ॥ ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संस्पृष्टं सविषं तेन

१ बभ्रुर्नकुलः

सद्यो भवति निर्विषं ॥ मनोह्वाऽलशमीपुष्पत्वङ्शिाश्वेतसर्षपाः ॥ कपित्थकुष्ठमंजिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः ॥ शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याख्योऽयं वरोऽगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणिरत्र च पूर्ववत् ॥ मूषकाजरुहा वाऽपि हस्ते बद्धा विषापहा ॥ हरेणुमांसीमंजिष्ठारजनीमधुकं मधु ॥ अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्वपित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैर्भिश्च लेपिताः ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वा समाघ्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥ त्र्यूषणं पंचलवणं मंजिष्ठां रजनीद्वयं ॥ सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विडंगानींद्रवारुणीं ॥ मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् ॥ तस्मादुष्णांबुना मात्रां प्राग्भक्तं योजयेत्तथा ॥ विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि न दोषकृत् ॥ जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवाल्कैः ॥ सवेल्लारुष्कर- पुरैः कुसुमैरर्जुनस्य च ॥ धूपो वासगृहे हंति विषं स्थावरजंगमं ॥ न कीटाः सविषास्तत्र नोंदुरा न सरीसृपाः ॥ न कृत्याः कार्मणाद्याश्च धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ शिखिपिच्छं बलाकास्थि सर्षपाश्चंदनं घृतं धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगैः॥ विशालाव्योषमंजिष्ठायष्टीलवण- पंचकं ॥ द्विनिशापत्रवेल्लैलात्रिवृच्चूर्णं समाक्षिकं ॥ पूर्वोक्तं त्र्यूषणादिं च क्षानीयेंऽभसि योजयेत् ॥ क्वाथोऽथवाऽर्ककुसुमश्वेतापामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो युक्तैः समाचीनाकुलीयकैः ॥ कल्को वा चंदनक्षीरिपलाशद्रुमवल्कलैः ॥ मूर्वैलवालुसुरसनाकुली- तंडुलीयकैः ॥ क्वाथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोचनापत्रनेपालीकुंकुमैस्तिलकान्वहून् ॥ विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारीनरनृपप्रियः ॥ चूर्णैर्हरिद्रामंजिष्ठाकिणिहीकणनिंबजैः ॥ दिग्धं निर्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः ॥ नस्यपानांजनालेपैर्युंज्यात् संजीवनादिकान् ॥ अगदान्विषजग्धस्य तीक्ष्णानि वमनानि च ॥

१ सबिल्वारुष्करयवैरिति पाठः २ मनःशिला

पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसैः सह ॥ हिनिशापत्रवेल्लैलाभिश्च चूर्णं समाक्षिकं ॥ विरेचनं सिरामोक्षं प्राप्तं विस्रावणं यदि ॥ हृदयावरणं कार्यं प्रागेव हितमिच्छता ॥ पिबेद्घृतमजेयाख्यममृतं चाप्यभुक्तवान् ॥ सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमंततः शीतलं जलं ॥ सितामधुकपालिंदीकल्कवन्मांसमिष्यते ॥ गोधाहरिणबभ्रूणां सकणाशुंठि पार्षतं ॥ सनागरं सातिविषं शिखिनः ससितोपलं ॥ सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः ॥ विषपीताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ॥ सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृद्विशोधनं ॥ शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ न सज्जते हेमपांगे पद्मपत्रेंबुवद्विषं ॥ जायते विपुलं चायुर्गरेप्येष विधिः स्मृतः ॥ इत्थं विषगरादिभ्यो रक्षेद्वैद्यो नरेश्वरं ॥ स्यात्तदुच्छेदउच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ आज्ञाधैर्यक्षमात्यागा मानुषत्वेऽप्यमानुषाः ॥ यैद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतंद्रितैः ॥ यत्र साक्षान्नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्भिषक् ॥ न संमतोप्यनुचितं यानस्थानासनं भजेत् ॥ उचितं पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं न चाक्षिपेत् ॥ अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ॥ देशे काले परार्थं च वदेद्धर्मार्थसंहितं ॥ नानुशिष्यादपृच्छंतं महदेतद्धि साहसं॥नाचरेदहितेनैनं मूलच्छेदकरं हितत्॥अनुकूलं हितं वाच्यमहिताद्वारयेन्मिथः॥उदारैः सांत्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया॥तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्वर्जयेत् द्वेषसंकथां ॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि तु भाववित् ॥ अतिप्रियोपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीततां ॥ निवेद्य राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ॥ न यायाच्चिरं तिष्ठेत्कोशस्थानावरोधयोः॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः॥मिथः कथनमन्येन कौलीनं द्वंद्ववादितां ॥ वस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां

१ यद्राजा कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतंद्रितैरिति पाठः २ लोकापवादं कुकर्म वा

च वर्जयेत् ॥ दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिवृद्धये ॥ हसितव्ये स्मितं कुर्यात्प्रभोरेवानुवृत्तितः ॥ उच्यमानेऽवलंबेत परमर्मणि मूकतां ॥ स्वमर्मणि तु बाधिर्यधैर्यमाधुर्यसौष्ठवं ॥ अत्यायासेन नात्मानं कुर्यादतिसमुच्छ्रितं ॥ पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत्तथा ॥ आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः ॥ कौशलेनातिमहता विनीतैः सा निरुध्यते ॥ प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपतेः ॥ यथोपभुंजीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ॥ विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामंत्राभिमंत्रितान् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकान् भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिं ॥ रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षे सयवांकुरयावकां ॥ सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवं ॥ उपहारं च संध्यायां भुक्त्वाचांते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्त्तव्यं शुचिनाऽऽशु च ॥ आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकार्मणपाप्मजित् ॥ संक्षेप एष विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु ॥ आलोक्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी युंजीत तं परिकल्प्य विकारचिन्हं ॥ इति विषगररक्षोरक्षणायोपदेशं भजति नरपतिर्यो नित्यमेवाप्रमत्तः ॥ निजपुररिपुवृंदैरप्रधृष्यो महात्मा जनयति स जनानां क्षेमयोगौ चिराय ॥ इत्यन्नरक्षा० नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विरुद्धान्नविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ग्राम्यानूपौदकपिशितानिमधुगुडतिलपयोमाषमूलकबिसैर्विरूढधान्यैश्च नैकध्यमद्यात् ॥ विशेषतः पयसा मत्स्यान् ॥ उभयं ह्येतन्मधुररसविपाकत्वादत्यभिष्यंदि शीतोष्णवीर्यत्वात्परस्परं विरुद्धं ॥ तेष्वपि विशेषेण चिलिचिमः ॥ स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो भूमौ विचरति ॥ सोऽत्यभिष्यंदितमत्वात्सुतरांव्याधीनुपजनयत्यामविषं च ॥ सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं पयसैकध्यं विरु-

१ निरुध्यतइति पाठः

द्धं तत उत्तरं वा विरुद्धं फलं च ॥ कंगुवरकमकुष्टकुलत्थमाषनिष्पावा श्च ॥ न मूलकादि हारितकं भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठाबाधभयात् ॥ पौष्करं रोहिणीकं जातुकं वा शाकं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां च सह कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥ तथा सर्षपतैलभृष्टानां मत्स्यवराहाणां मांसानि ॥ बदराणि श्वाविद्वराहमांसानि चैकध्यं ॥ पित्तेनाममांसानि ॥ दध्ना कुक्कुटं पृषतं च ॥ कुसुंभशाकेनौरभ्रं॥ सौवीरकेण तिलशष्कुलीः॥ क्षीरेण लवणं ॥ मूलकेन माषसूपं ॥ नवनीतेन[1] मूलशाकं ॥ उपोदकां मैरेयमार्द्वीकाभ्यां ॥ पीलूनि करीरैः ॥ बिसैर्विरूढकानि ॥ दध्ना माषसूपेन गुडेन मधुना घृतेन वा लकुचफलं ॥ दध्ना तक्रेण तालफलेन वा कदलीफलं ॥ पिप्पलीमरिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमाचीं ॥ तामेव मत्स्यपचने शृंगबेरपचने वा भाजने सिद्धामन्यत्र नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां वा सिद्धां रात्रिमुषितां ॥ कांस्यभाजने दशरात्रोषितं सर्पिः ॥ मद्यदधिमधुभल्लातकेषु चोष्णं ॥ तक्रसिद्धः कांपिल्लको[2] विरुद्धः ॥ अंगारशूल्यो भासः ॥ सुराकृशरापायसाश्चैकध्यं विरुद्धाः ॥ मधुसर्पिर्वसातैलोदकानि समधृतानि द्विशस्त्रिशः समस्तानि वा ॥ मधुघृते वादिव्योदकानुपाने ॥ मधुपुष्करबीजं ॥ पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं सर्वं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥ हारिद्रकः सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ॥ पायसो मंथानुपानो विरुद्धः श्लेष्माणं चातिकोपयति ॥ उपोदका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य ॥ बलाका वारुण्या कुल्माषैश्च विरुद्धा ॥ सैव वराहवसापरिभृष्टा सद्यो व्यापादयति ॥ गोधालावतित्तिरिमयूरकपिंजलाश्चैरंडदार्वग्निसिद्धा ऐरंडतैलसंमूर्छिताः ॥ हारीतमांसं हारिद्रशूलकावसक्तं हरिद्राग्निप्लुष्टं च ॥ तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं च ॥ तथा मत्स्यानि

[1] नवनीतेन शाकमिति क्वचित्पाठः [2] रेचनद्रव्यविशेषः

स्नलनसिद्धाः पिप्पल्यः ॥ शीतोष्णं नवपुराणमामपक्कं च नैकध्य-मद्यात् ॥ सलिलाऽभ्यवगाहः सहसोष्णाभितप्तस्य त्वग्दृष्ट्योरुप-घाताय तृष्णाऽभिवृद्धये च ॥ तथैव च पयःपानं रक्तपित्ताय ॥ श-रीरेणायस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छर्दिषे गुल्माय वा ॥ वाचा त्वाय-स्तस्य स्वरसादाय ॥ इत्यन्नपानद्रव्यविरोधैकदेशो बाहुल्येनोपयो-गी कथितः ॥ भेषजद्रव्याणां तु यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याय्यतरः ॥ तद्विरोधः पुनरतिप्रसंगभयान्नोक्तः ॥ न च तद्विज्ञानमेकांतभद्रकं ॥ अपिच ॥ उत्क्लेश्य दोषान्नहरेद्द्रव्यं यत्तत्समासतः ॥ विरुद्धं तद्धि धातूनां प्रत्यनीकतया स्थितं ॥ बलिनां मिथोगुणानां विषमतया स-मतयाऽप्युभयथाऽपि ॥ संस्कारादिवशादपि भवति निसर्गादपि विरोधः ॥ क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैस्तप्तं दधि क्षौद्रघृते समांशे ॥ वार्युष्णवरे रात्रिषु सक्तवश्च तोयांतरास्ते यवकास्तथैव ॥ कुशाग्रीय-धियामेतदुदाहरणमात्रकं ॥ उपनीतवलं विद्वान्सर्वत्र क्रमते यतः ॥ विस्फोटशोफमदविद्रधिगुल्मयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतींद्रियचित्तनाशा-न्॥कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युं॥ तेष्वाशु कुर्यात्संशुद्धिं शमं वा तद्विरोधिभिः॥ द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरी-रस्याभिसंस्कृतिं ॥ व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनां॥ विरो-ध्यपि न पिडायै सात्म्यमल्पं च भोजनं॥ दोषादिवैपरीत्येन हरंती रो-गिणो रुजं ॥ ऐकध्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ योगादिमे दाद्यद्वा पथ्यानामप्यपथ्यता ॥ तद्भेदांतरतस्तद्वद्विरोधोऽपि नि-वर्त्तते ॥ पादांशेन त्यजेत्सात्म्यमहितं हितमाचरेत् ॥ एकांतरं त-तश्चोर्ध्वं द्व्यंतरं त्र्यंतरं तथा ॥ क्रमेणानेन संत्यक्ता दोषाः संवर्द्धि-

१ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ॥ अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकी-र्तिताइति

ता गुणाः ॥ प्रभवंति न पीडायै प्राप्नुवंति स्थिरात्मतां ॥ त्रितयं चेदमुपष्टंभनमाहारः स्वप्नोऽब्रह्मचर्यं च ॥ एभिर्युक्तियुक्तैरुपष्टब्धमुपस्तंभैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारः ॥ तत्राहार उक्तो वक्ष्यते च ॥ कालादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी ॥ बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥ श्लेष्मावृतेषु स्रोतःसु श्रमादुपरतेषु च ॥ इंद्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राऽऽविशति देहिनं ॥ सर्वेंद्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ॥ विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलं ॥ वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ सैव युक्ता पुनर्युंक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ॥ योगाभियोगिनां बुद्धिर्निर्मला तपसा यथा ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ अरूक्षमनभिष्यंदित्वासीनप्रचलायितं ॥ ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरो हि सः॥ मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ क्रोधशोकभयैः क्लांतान् श्वासहिध्माऽतिसारिणः ॥ वृद्धबालाबलक्षीणक्षुत्तृट्शूलप्रपीडितान् ॥ अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्दिवास्वप्नोचितानपि ॥ धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चांगानि पुष्यति ॥ बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ विषार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ हलीमकशिरोजाड्यस्तैमित्यगुरुगात्रताः ॥ ज्वरभ्रममतिभ्रंशस्रोतोरोधाग्निमंदताः ॥ शोफारोचकहृल्लासपीनसार्द्धावभेदकाः॥ कंडूरुक्कोठपिटकाकासतंद्रागलामयाः ॥ विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनिद्रया ॥ अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतोस्यावृणुते कफः ॥ ततः स्रोतःसु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं ॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥

१ लोकादीतिपाठः

विरेकः कायशिरसोर्वमनं रक्तमोक्षणं ॥ धूमक्षुत्तृड्व्यथाहर्षशोक-मैथुनभीक्रुधः ॥ चिंतोत्कंठाऽसुखा शय्या सत्वौदार्यं तमोजयः ॥ रूक्षान्नं चाहितां निद्रां वारयंति प्रसंभिनीं ॥ एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ॥ कालशीलक्षयो व्याधिर्वृद्धिश्चानिलपित्तयोः ॥ निद्रानाशादंगमर्दशिरोगौरवजृंभिकाः ॥ जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितंद्रा-रोगाश्च वातजाः ॥ कफोऽल्पो वायुनोद्धूतो धमनीः संनिरुध्य तु॥ कुर्यात्संज्ञापहां तंद्रां दारुणां मोहकारिणीं ॥ उन्मीलितविनिर्भुग्ने परिवर्तिततारके ॥ भवतस्तत्र नयने स्रुते लुलितपक्ष्मणी ॥ अर्द्धत्रि-रात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततःपरं ॥ यथाकालमतो निद्रां रात्रौ-सेवेत सात्म्यतः ॥ असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥ शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं रसं ॥ आनूपौदकमांसानां भक्ष्यान् गौडिकपैष्टिकान् ॥ शालीन्मयानि माषांश्च किलाटान्माहिषं दधि ॥ अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्द्धश्रवणपूरणं ॥ चक्षुषस्तर्पणं लेपं शिरसो वदन-स्य च ॥ प्रवाते सुरभौ देशे सुखां शय्यां यथोचितं ॥ संवाहनं स्पर्श-सुखं चित्तज्ञैरनुजीविभिः॥सर्पिः क्षीरानुपानं च जीवनीयैः शृतं पिबेत्॥ कांताबाहुलताऽऽश्लेषो निर्वृत्तिः कृतकृत्यता ॥ मनोनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ निद्रा संतोषतृप्तस्य स्वंकालं नातिवर्तते ॥ एतान्येव च भूयिष्ठं निद्रालुः प-रिवर्जयेत् ॥ कालस्वभावाऽऽमयचित्तदेहखेदैः कफागंतुतमोभवा च ॥ निद्रा बिभर्ति प्रथमा शरीरं पापात्मिका व्याधिनिमित्तमन्या ॥ ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामनिष्टाचारामशस्तामतिस्थूलामतिकृशां गर्भिणीं सूतिकामनुत्तानां विकृतांगीं गणिकामप्रजसं दुष्टयोनि मन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयोवर्णवृद्धां सगोत्रां गुरुमित्रबंधुभृ-त्यपत्नीं वर्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनसलिलौ-षधिद्विजगुरुसुरनृपालयेष्वह्नि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्द्धरात्रे पर्वदिने-

ष्वनंगे पिपासुरप्रणीतसंकल्पो वा न गच्छेत् ॥ विशेषेण चातिव्य-वायितां गर्भिणीं नवप्रसूतामृतुमतीं संवृतयोनिं च न विपरीतव्य-वाये योजयेत् ॥ मूर्द्धादिघातं च परिहरेत् ॥ न च निषेकाभिमु-खं शुक्रं धारयेत् ॥ मनःशरीरस्थितिमात्रमेव सेवेद्व्यवायं न च त-त्परः स्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ विश्रब्धहृष्टो रहसि तत्कामस्तरुणः पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिरव्यथः ॥ नानाशितो नात्य-शितो वृष्याणां तर्पितस्त्र्यहात्॥नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत् त्र्यहाद्वसंतशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः ॥ सेवेत कामतः कामं हेमंते शिशिरे बली ॥ स्नानांगरागव्यजनेंदुपादमांसासवक्षीररसान् रसालां ॥ भक्ष्यान्सिताढयान्सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतांततांतः ॥ स्त्रीसं-संसर्गाद्धि सद्यः स्यात्क्लीबता बलिनामपि ॥ एवं त्वाप्याय्यते शीघ्रं तेषां शुक्रं च धाम च ॥ वृद्धाऽयुरोजःशुक्राणां क्षयं मेंढ्राश्रया-न्गदान् ॥ वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा ॥ उत्तानो वेगरोधी वा वृद्धिमेहाश्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिं मूर्द्धाद्या-हननाद्ध्रुवं ॥ भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विंद्रियक्षयाः ॥ अपर्वमरणं च स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् ॥ न चैतैषोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न च ॥ आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ॥ उपतप्येत सहसा तडागमिव का-जलं ॥ शुष्कं रूक्षं यथा काष्टं जंतुजग्धं विजर्जरं ॥ स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्र-माहारसारादपि सारभूतं ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः संततिरप्युदारा ॥ अप्रमत्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान् ॥ सु-खोदर्केषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितं ॥ प्रज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः कालवैकृतं ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजयंत्यामयैर्नरं ॥ नापथ्यसेविनं

१ त्र्यहादित्यष्टांगहृदये पाठः

सद्यः प्रबाधंते तदा मलाः ॥ प्रकोपं प्रतिबध्नंति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्यदा ॥ न च सर्वोपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषहृत् ॥ न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च ॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वपूंषि च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ॥ गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदूष्यादिवर्द्धितं ॥ त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभिश्चिताः ॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुबंधिनः ॥ सर्वे समं प्रकुप्यंति प्राप्याल्पमपि कारणं ॥ प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गगाः ॥ देहे हितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः ॥ अहितान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते ॥ दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म वातातपादिभिः ॥ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् ॥ एको[1] विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्गदः ॥ वातादीनां तु विकृतिर्विकृताद्ग्रहचारतः ॥ भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते ॥ संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ॥ दुष्टो वायुरभिष्यंदी स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः ॥ कुंडली भैरवरवः परुषोऽनार्तवो बली ॥ अन्योन्यव्याहतगतिः पांसुबाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविकृतमपक्रांतविहंगमं ॥ निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलाशयं ॥ मक्षिकामूषिकाव्यालबहूत्पातप्रदूषितः ॥ देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्टधर्ममहौषधिः ॥ कालश्च विपरीतोऽतिहीनलिंगो यथायथं ॥ एते दुष्परिहारत्वादहितायोत्तरोत्तरं ॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन्काले सुदारुणे ॥ कर्म पंचविधं तेषां योज्यं तद्वद्रसायनं ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः ॥ सद्धर्मः सत्कथा पूजा देवर्षीणां जितात्मनां ॥ देशानामविपन्नानां साधूनां च निषेवणं ॥ दैवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणं ॥ हेमंतादिषु कुर्वीत स्वं स्वं चाकालिकेष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिद्वंद्वकारितं ॥

---

1 बहूनामेकरोगोत्पत्तिमाह ॥

ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएवर्तुचर्यायां हेमंतशिशिरौसमौ ॥ सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते ॥ दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलं ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुषमैहिकं ॥ विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः ॥ तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च ॥ नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चापरा ॥ मध्या मध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा शृणु चापरं ॥ दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलं ॥ दृष्ट्वा तदेके मन्यंतेऽनियतं मानमायुषः॥कर्म किंचित्क्वचित्काले विपाके नियतं महत् ॥ किंचिच्चे[1][2] कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ॥ उपदिष्टस्ततश्चैष हिताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः ॥ तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागंतवः स्मृताः ॥ श्येनाजिरादियागेन भ्रातृ[3]व्यस्य तथाच तैः ॥ दैर्घ्यश्रवससौमाद्यैर्विहितः स्वात्मनो वधः[4] ॥ आयुष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तथेष्ट्या मित्रविंदया ॥सर्वस्मादेवचात्मानं गोपायेदीदृशी स्मृतिः[5] ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधं ॥ विषमापरिहारेण जायते नियतायुषां॥ ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि॥ अकांडशस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा ॥ उद्भ्रांतचंडमातंगतुरंगादिसमागमं ॥ अरातिदुष्टवाय्वादिसाहसाहितभोजनं ॥ वर्जयेदिति न ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ॥ दैवव्यपाश्रयादींश्च रसायनविधिं नैवा[6] ॥ न वा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाप्नुयुः ॥ अहिसिंहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या मारणरक्षणं ॥ आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनं ॥ मंत्रदे-

---

१ अथाकालमृत्युमाह २ किंचिन्नेतिपाठः ३ भ्रातृव्यस्य शत्रोः भ्रातृव्यो भ्रातृजद्विषाविस्यमरः ॥ ४ सोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनोवधइतिपाठः ५ श्रुतिरितिपाठः ६ विनेतिपाठः

बलयाऽऽहूता नाचक्षीरन्महाहयः ॥ विषसुप्तप्रबुद्धस्याभावभावौ तदायुषः ॥ संन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत् ॥ उपेक्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिघ्नतः ॥ साधुवृत्तस्य चातुल्या[1] न भवेदायुषः स्थितिः ॥ नायुर्धेर्द्विषमिंद्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ ॥ उपक्रमेरन्न भवेदकालमरणं यदि ॥ घटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः ॥ चिराशुकालवर्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वागमैरपि ॥ दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत्कथंबुधः ॥ गुणवद्भिषगादीनां संभवे संभवेत्तु यः ॥ मृत्युस्तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ॥ यथा रथो वाह्यमानो न्यायेन क्रमशः क्षयं ॥ यायादात्मवतामायुस्तथाऽन्येषां विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ॥ दीप्तिमान्वर्त्तते सम्यक् यथैवास्नेहसंक्षयात् ॥ स एवातो यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये ॥ हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवं ॥ सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ॥ तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणां ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतून्स्वभावादीन्विशेषतः ॥ समीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ भीलज्जार्यंत्रणाल्लोभहर्षशोकवशंगतः ॥ न जातु धारयेद्वेगांस्तद्धि सर्वापदां पदं ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ॥ संजायते परामर्शो बलोत्साहेंद्रियायुषां ॥ अहितानि च संत्यज्य दोषमप्यामुयाद्यदि ॥ तथाप्यानृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥ यश्च रोगसमुत्थानं न शक्यमिह केन चित् ॥ परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनीषिणा ॥ हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविणां ॥ लोकद्वयव्यपेक्षाणां जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृध्नुर्ग्राम्यसुखे वश्यः क्लेशानां हतसत्पथः ॥ मूढो

---

१ बाहुल्यान्नेति पाठः

जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिहंहयन् ॥ विदुषांऽतःशरीरस्थान्नित्यं सन्नि-
हितानरीन्॥जित्वा वर्ज्यानि वर्ज्यानि चिरं जीवितुमिच्छता॥ तदात्वे
चानुबंधे वा तस्मात्कर्माशुभोदयं ॥ स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान्कर्तु-
मर्हति ॥ ॥ इति विरुद्धान्नविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विधिविहितमन्न-
पानमिष्टेंद्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते॥यत्तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधा-
त्विंद्रियबलतुष्टिपुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि ॥ तदिंधना चांतरग्नेःस्थितिः॥
अग्निमूलं च देहधारणमिति ॥ अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कार-
मात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्या-
स्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत॥ तत्र स्वभाव-
तो दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः ॥ क्षीरेक्षुव्रीहि-
माषानूपामिषादयो गुरव इति॥ ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं
प्रतिपद्यंते ॥ तत्र संयोगो नाम द्वयोर्बहूनां वा संहतीभावः ॥ स वि-
शेषमारभते यन्नैकशो नैकदोषाणि द्रव्याणि ॥ संस्कारस्तु तोयाग्नि-
सन्निकर्षशौचमंथनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते ॥ मात्रा
पुनः पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः॥ देशो
द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने ॥ तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थातुरत्वतः
प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः॥कालस्तु ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षण-
श्च॥अजीर्णे हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेण संसृज्यमानः सर्वा
न्दोषान्प्रकोपयत्याशु ॥ जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलो-
म्यात्सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषूद्गारहृदयस्रोतोमुखेषु विशद-
करणे लघुनि शरीरेऽग्नावुदीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतम-
न्नमप्रदूषयद्दोषानायुर्बलवर्णानभिवर्द्धयति ॥ केवलमयमेव का-
लो भोजनस्य ॥ अतीतकालं पुनस्तद्वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्य-

१ तत्कालस्तु तदात्वं स्यादित्यमरः

ते कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति ॥ उपयोगव्यवस्था तु नास्नातो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृक् न मलिनवसनो नाहुत्वा नाजपित्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नादत्वाग्रमग्रये न गुरुभ्यो नातिथये नाभ्यागतेभ्यो न श्ववयःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य चाश्रितानपि तिरश्चः परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्रग्वी विभूषितः सुगंधिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोऽभिमतसहायः केशमक्षिकाद्यजुष्टमनिंद्यमनिंदन्न निंदितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्युष्णमनुपदग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितागमं नातिसायं नातिप्रगे नाकाशे नातपे नांधकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्नम्य प्रदेशिनीं न पात्रे भिन्ने नासंवृते न मलिने भावदूषिते वा न चासनस्थितेन हस्तेन प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्नीयात् ॥ न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशभक्ष्येभ्यः ॥ नाशेषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः ॥ अपि च ॥ स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः समीक्ष्य सम्यगात्मानं ॥ स्निग्धलघूष्णानि हि वन्हिमौदर्यमुदीरयंति कोष्ठं परिशोषयंति धातून्न विकुर्वंते क्षिप्रं जीर्यंत्यनिलमनुलोमयंति ॥ तथा स्निग्धं दृढीकरोतींद्रियाण्युपचिनोति शरीरमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति वर्णप्रसादमभिनिर्वर्त्तयति ॥ लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथमानं परिणाममेति ॥ विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ॥ उष्णं पुनर्जनयति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं ॥ विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिमधिगच्छति बहु च भुंक्ते शीती भवति चान्नजातं विषमपाकं च भवति ॥ अतिद्रुतं तु भुंजानस्य जल्पतो हसतो ऽन्यमनसो वा भवेदुत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च॥समीक्ष्य

सम्यगात्मानमिति ॥ ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति च नित्यमप्रमत्तः प्रत्यवेक्षेत ॥ तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यतस्तदौचित्यादुपशेत इत्येके ॥ सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यं ॥ अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छंति ॥ ते ह्युपशयमात्रमंगीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते ॥ तुल्यगुणं चानुपशयादसात्म्यं ॥ सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं ॥ तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यममेव ॥ तेषु प्रवरं समदोषस्योपदिशंतीति ॥ तेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन पादांशेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ॥ तत्र यदाहारजातं समान्धातूननुवर्त्तयति विषमांश्च समीकरोति तत्समासतो हितं ॥ विपरीतमहितं ॥ तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभूयिष्ठं च शीलयेत्परिहरेच्च ॥ तथा विशेषतः समशनमध्यशनममात्राशनं विषमाशनं च वर्जयेत् ॥ तत्र पथ्यापथ्यमेकत्र भुक्तं समशनं ॥ भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशनं ॥ अमात्राशनं पुनः पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ अप्राप्तातीतकालं तु भुक्तंविषमाशनमिति॥ भुंजानस्तु पेयायूषरसाद्यव्यंजनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात्॥ परिशुष्कप्रदिग्धानत्पूर्णं च पयः सौवर्णेषु ॥ खलकंद्वरकांबलिकान्कांस्येषु ॥ रागखांडवसट्टकान् वज्रवैदूर्यविचित्रेषु ॥ घृतमायसे ॥ पयः सुशीतं ताम्रमये ॥ पानीयपानकानि च मृद्धेमस्फाटिकमयेषु ॥ ओदनं च विस्तीर्णे मनोरमे स्थाने॥ अन्यथा हि वर्णगंधरसान्यत्वादहितं स्यात्॥ अपिच॥ दक्षिणपार्श्वे भक्ष्यं स्थापयेत् ॥ सव्ये पेयं मुखोद्घर्षणपिंडीं च ॥ मध्ये भोज्यमिति ॥ यथाऽग्निसात्म्यं तु प्राक् द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात्॥ प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं च ॥ मध्येऽम्ललवणं ॥ अंते रूक्षं द्रवमितररसयुक्तं च ॥ तत्र

१ दधिसंतानिका २ त्रिकटुजीरकदाडिमशर्करायुक्तं मथितं दधि सट्टकः ३ द्रव्यमितिपाठः

मंदाग्नेर्द्रवोष्मेण समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदुपयुक्तं सम्यक्पाकमेति ॥ अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीवनादिगुणयोगाच्च॥ तच्छीतं दधिमधुगोधूममद्यविशेषेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्ग्रीष्मयोश्च ॥ उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु च दुर्जरेषु हेमंते च ॥ द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत ॥ क्षीरं शालिषष्टिकयोस्तथोपवासाध्वभाष्यस्त्रीव्यायामक्लांतबालवृद्धेषु ॥ मांसरसः शोषादिषु ॥ वाते त्वम्लानि च ॥ पित्ते शर्करोदकं ॥ त्रिफलोदकं तु सक्षौद्रं श्लेष्मणि प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु ॥ मस्त्वेव वा दधनि कूचीकाकिलाटयोश्च ॥ धान्याम्लं मस्तु तक्रं वा शाकावरान्नेषु ॥ मद्यं मांसेषु फलाम्लमंबुवाऽऽसवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् ॥ विशेषतस्तु मध्वासवान् ग्राम्येषु ॥ तीक्ष्णान् फलासवान्वन्येषु ॥ न्यग्रोधादिफलासवान्विष्किरेषु ॥ अर्कसेलुशिरीषकपित्थासवान्बिलेशयेषु दिग्धहतेषु च ॥ अम्लफलासवान्प्रसहेषु ॥ काशेक्षुपद्मबीजशृंगाटककसेरुकमृद्वीकामदिरासवान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्विद्वा महामृगेष्वौदकेषु च ॥ सुरां प्रतुदेषु तथा श्रमार्तेषु कृशेषु च ॥ मधूदकं स्थूलेषु ॥ मद्यं मद्यमांससात्म्याल्पाग्निषु ॥ अपिच ॥ समासेनान्नविपरीतमविरोधि च ॥ अनुपानं खलु तर्पयति प्रीणयत्यूर्जयति बृंहयति देहस्य पर्याप्तिमभिवर्द्धयति भुक्तमवसादयत्यन्नसंघातं भिनत्ति मार्दवमापादति क्लेदयति सुखपरिणामितामाशुव्यवायितां चाहारमुपनयति ॥ वर्ज्यं तूर्ध्वजत्रुगदश्वासकासप्रसेकहिध्मास्वरभेदोरःक्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च ॥ तेषां हि प्रदूष्यामाशयमुरःकंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यंदाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान्विदध्यात् ॥ पीत्वा च भाष्यगेयाध्वस्वप्नान्न शीलयेत् ॥ पानं तु प्रक्लिन्नदेहमेहकंठाक्षिरोगव्रणिनश्चेति ॥ ततः पाणिगतमन्न-

१ तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादांब्वर्द्धांबु निर्जलमित्यमरः २ निषिद्धानुपानानां

मन्येनापनीय दंतांतरस्थं च शनैः शोधनेन विशोध्य विधाय लेपगंध-स्नेहापनोदमाचांतोऽगुल्यग्रगलितांबुपरिषिक्तनेत्रस्तांबूलादिकृतवदन-वैशद्यो धूमपानादिहतोर्ध्वकफवेगः पदशतमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ॥ द्रवोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसेवेत् ॥ यानप्लवनवाहना-ग्न्यातपांश्च भुक्तवान्वर्जयेत् ॥ आहारपरिणामकराः पुनरूष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च ॥ तत्रोष्मा पाचयति वायुरपकर्षति क्लेदः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः सर्ववपुर्व्या-सिमभिनिर्वर्त्तयति ॥ समयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संप-द्यते ॥ समयोगस्य पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्य-वहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च ॥ परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरज-गुणभावमापद्यंते यथास्वमविरुद्धाः ॥ विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-धिभिर्विहन्युः शरीरमिति ॥ भवंति चात्र ॥ कुकूलभृष्टपृथुका-न्सुपिष्टकृततंदुलान् ॥ न जातु भुक्तवानद्यान्मात्रयाऽद्यात्सुकां क्षितः ॥ शाकावरान्नकट्वम्लकषायलवणोत्कटं ॥ त्यजेदेकरसासात्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनं ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वरोगप्रकोप नं ॥ अत्यभिष्यंदि विष्टंभि विदाहि हिमरूक्षणं ॥ किलाटदधि-कूचीकामत्स्यशुष्कामूलकं ॥ क्षारपिष्टविरूढाद्यं तत्समस्तं न शी-लयेत् ॥ शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलं ॥ सुनिषण्णकजी-वंतीबालमूलकवास्तुकं ॥ पथ्याऽऽमलकमृद्वीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैंधवं ॥ त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्र-बलाय च ॥ स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ स्व-भावमात्रायोगादिपरम्परविपर्ययैः ॥ भोजनानि विरुध्यंते तानि विद्वा-न् विवर्जयेत् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ॥ विषमा नानुबध्नंति जायंते धातवः समाः ॥ अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं

१ शाकादिमूलकमिति पाठः

प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ मंदानलबला-
रोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमितरेषु
च ॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रूक्षतां वातशकृन्निरोधं ॥ स्नि
ग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकहृद्गौरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥ अत्युष्णम
न्नं मददाहतृष्णाबलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तं ॥ शीतं तु सादारुचिव
न्हिनाशं हृल्लासविष्टंभनरोमहर्षान् ॥ अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विबंधम-
तृप्तिमव्याप्तिमशीघ्रपक्तिं ॥ अतिद्रवं पीनसमेहकासस्यंदान्करोत्य-
ग्निबलं च हंति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्ट-
ये वपुषः ॥ अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णात्यम्लं जरा साक्षात् ॥
इति विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्सदोपभुंक्ते[1] ॥ त-
नुमपि तनुजां रुजं त्वनाप्य व्रजति नरः स समाशतस्य पारं ॥
इत्यन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशी स्या
त् ॥ मात्रा पुनरग्निबलाहारद्रव्यापेक्षिणी ॥ कुक्षेरप्रतिपीडनमाहा-
रेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्री-
णनमिंद्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्वस्थानासनशयनगमनोच्छ्वा-
सप्रश्वासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन प-
रिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्राया लक्षणं ॥ त्रिभा-
गसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणां समुपदिश्यते ॥ लघूनाम-
पि च नातिसौहित्यं ॥ अनिलानलगुणबहुलानि हि लघूनि तुल्यगु-
णत्वादग्निसंधुक्षणान्यविधिना चाल्पदोषाणि ॥ इतराणि तु पृथिवी-
सलिलगुणबहुलान्यसामान्याद्विपरीतान्यन्यत्र व्यायामाग्निबलात् ॥
अमात्रा पुनरशनस्य हीनता ऽऽधिक्यं च ॥ तत्र हीनमात्रमशनं
बलवर्णोपचयमनोबुद्धींद्रियोपघातकरं विबंधकृद्वृष्यमनायुष्यमनौ-

[1] सदोपभुंक्तइतिपाठः

जस्यं सारविष्मापनमलक्ष्मीजननमशीतेश्च वातविकाराणामायतनं ॥ अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमाहुः ॥ तेन हि प्रपीड्यमाना वातादयो युगपत्प्रकुपिताः कुक्ष्येकदेशस्थास्तदेवापरिपक्वमाविश्य विष्टंभयंतोऽलसकमभिनिर्वर्तयंति सहसा वाऽधरोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयंतो विसूचीकां ॥ अपिच ॥ प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥ विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः ॥ सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ॥ तत्र वातः शूलानाहांगमर्दमुखशोषप्रलापकंपमूर्च्छाभ्रमजृंभोद्वेष्टनाऽक्षिप्रवेशशिरोहृदयातिरुक्शिराकुंचनस्तंभनानि करोति ॥ पित्तं पुनर्ज्वरातिसारांतर्दाहवैवर्ण्यतृष्णामदभ्रमप्रलपनानि ॥ श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकप्रसेकांगसादाविपाकशीतज्वरगात्रगौरवाणि ॥ विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा विबद्धमार्गमलसत्वादबहिर्मुखी भवेत् ॥ छर्द्यतीसारवर्जानियथोक्तानि शूलादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि ॥ अतिमात्रदुष्टास्तु दोषा प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छंतः कदाचिदस्य शरीरं दंडवत्स्तंभयंति ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ॥ विरुद्धाध्यजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमामनंति विषसदृशलिंगत्वात्तत्परमसाध्यमाशुकारितया विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ॥ न च केवलं मात्रयैव कृत्स्नमाहारफलमवाप्तुं शक्यं स्वभावादीनां भिन्नफलत्वात्॥तथाहि ॥ गुरुरूक्षशुष्कशीतद्विष्टविष्टंभिविदाह्यशुचिविरुद्धात्यंबुपानद्रवमकाले वा कामक्रोधलोभेर्ष्याह्रीशोकोद्वेगभयक्षुदुपतप्तेन वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुल्लिखेत्पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि॥ तथा त्वच्छर्दयंतमतिलीनदोषं कृष्णानागदंतीक-

१ विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनइतिपाठः

ल्कयुक्तं पाययेत् ॥ मदनफलकषायं वा पिप्पलीसिद्धार्थककल्कयुक्तं ॥ दंतीमागधिकाऽवचूर्णितं वा कोशातकीरसं ॥ अवस्थापेक्षी वा वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णवमनानि ॥ ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेत् ॥ अपिच ॥ सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्यंति तदुपद्रवाः ॥ शूले निरन्नकोष्ठेऽद्भिः कोष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ॥ हिंगुप्रतिविषाव्योषसौवर्चलवचाभयाः ॥ अथवा पिप्पलीमूलत्रिवृतादारुसैंधवं ॥ शुंठीस्नुक्क्षीरलवणपिप्पलीमरिचानि च ॥ पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि च ॥ द्विरुत्तरं हिंगुवचाऽग्निकुष्ठसुवर्चिकाक्षारबिडाजमोदं ॥ शूलोदरानाहविसूचिकार्शोहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नं ॥ मुस्ताजमोदपूतीकवचाशुंठ्यग्निधान्यकैः ॥ सबालकसठीबिल्वैः क्वाथं तृट्शूलवान् पिबेत् ॥ पिबेद्विपक्कं ह्यमृताकषयं कदंबनिंबार्जुनवृक्षकाणां॥ क्वाथं सुखोष्णं लवणप्रगाढं विसूचिकाऽजीर्णविषापमर्दिनं ॥ रास्नाकट्फलषड्ग्रंथाबृहतीद्वयजोंगकैः॥ गुग्गुल्वातिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखांबुदैः ॥ कुर्याच्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनं ॥ सरुक् चानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिंगुसैंधवैः ॥ यवचूर्णश्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्तिजित्परं ॥ योजयेत् सैंधवांतैश्च तत्र विण्मूत्रसंग्रहे ॥ नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारुष्करपत्रकैः ॥ सशुक्तसैंधवैस्तैलं पक्कमभ्यंजने हितं ॥ सुच्छर्दितविरिक्तस्य गात्रायामेऽतिदारुणे ॥ भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनागरैः ॥ घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खल्लीघ्नमुत्तमं ॥ त्वक्पत्ररास्नाऽगुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ॥ उद्वर्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्कं च तदर्थकारि ॥ तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ सामान्येनेति सिद्धोक्ता विसूच्यलसकक्रिया ॥ आमदोषेषु त्वन्नकाले जी-

---

१ वर्तिमितिपाठः

र्णाहारं दोषोपलिप्तामाशयस्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषमभिसमीक्ष्य पाययेत्॥दोषशेषपाचनार्थमौषधं वन्हिसंधुक्षणहेतोश्च॥अजीर्णाहारं पुनर्न पाययेत् ॥ यत आमसन्न आमदोषमौषधमाहारजातं चाशक्तः पक्तुमग्निः॥ इत्येषां विभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतानलमसद्बलमातुरं सहसा निपातयेत् ॥ आमदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपशमो भवति ॥ तत्तु त्रिविधं ॥ लंघनं लंघनपाचनमवसेचनं च ॥ तत्र लंघनमल्पदोषाणां ॥ तेन ह्यनिलानलवृद्ध्या वातातपपरीत इवाल्पसलिलाशयोऽल्पो दोषः शोषमापद्यते ॥ लंघनपाचनाभ्यां मध्यमलो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणैरिव चानतिमहान्सलिलाशयः॥ बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं ॥ न ह्यस्राविते पल्वलोदकौघे शाल्यादिपुष्टिर्भवति ॥ तस्मात्संतर्पणनिमित्तानां नांतरेणापतर्पणमस्ति शांतिः ॥ अपतर्पणनिमित्तानां नांतरेण संतर्पणमिति ॥ एवमन्येषामपि व्याधीनां यथास्वं निदानविपरीतमौषधमवचारयेत् ॥ सति त्वनुबंधे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा॥ विमुक्तामदोषस्य पुनः परिपक्वामदोषशेषस्य दिप्ते चाग्नावभ्यंगास्थापनानुवासनं विधिवत्स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषौषधादीन्यनंतराणीति ॥ भवति चात्र ॥ यः श्यावदंतोष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः ॥ क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुंग्याः ॥ छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विसूचीं नयनांजनेन॥ शिरीषनक्ताव्हफणिज्जबीजत्रार्थत्यपामार्गफलानि वर्तिः ॥ बस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाघ्नी प्रलेपधूपांजननस्ययोगैः ॥ अजीर्णं च कफादामं विष्टब्धमनिलाद्भवेत् ॥ विदग्धं पित्तदोषेण त्रिप्रकारमिति स्मृतं ॥ तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गंडाक्षिकूटगः॥ उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विवि-

धा वातवेदनाः ॥ मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तंभो मोहोऽंगपीडनं ॥ विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ॥ उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशं ॥ विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलंबिका ॥ कफवातानुविद्धामलिंगा तत्समसाधना ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ तत्राभुक्त्वा दिवास्वप्यात्क्षुद्वानद्यान्मितं लघु ॥ यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च भोज्यभैषज्ययोः समे ॥ पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्च तीक्ष्णे मंदे पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं तस्मान्मंदाग्नेरवचारयेत् ॥ पूर्वाण्हे भोजनं सात्म्यं लघुदीपनबृंहणं ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ॥ अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥ दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् ॥ तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः॥व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ॥ न क्लेदमुपगच्छंति दिवा तेनास्य धातवः ॥ अक्लिन्नेष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमिश्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ॥ यांति कोष्ठे परिक्लेदं संवृते सर्वधातवः ॥ क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वासक्तं प्रदुष्यति ॥ विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितं ॥ नैशे तस्मादजीर्णेऽन्ने नान्यद्भुंजीत भोजनं॥उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः॥ लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं ॥ प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिका ॥ दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोल्बणस्यावृणुयाच्च वन्हिं ॥ जायेत दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धीन्विषवन्निहंति॥ ॥इति मात्राशितीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो विविधौषधविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ द्विविधमौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च ॥ उभयमपि चोभयात्मकं ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ॥ रोगघ्नमपि द्विविधं ॥ रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च ॥ पुनश्च द्विविधं ॥ द्रव्यमद्रव्यं च ॥ तत्र द्रव्यं त्रिविधं ॥ भौममौद्भिदं जंगममिति ॥ तेषु वक्ष्यमाणहेमादिलवणांतं प्रायेण भौमं ॥ औद्भिदं तु पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदौषधिभेदेन चतुर्विधं भवति ॥ तत्र फलिनो वनस्पतिः ॥ पुष्पफलवान्वानस्पत्यः ॥ वल्लीगुल्मं वीरुत् फलपाकांतास्त्वौषधिरिति ॥ जंगमोद्भवं तु मधुघृतादि जंगमं द्रव्यमाहुः ॥ अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायामंत्रसांत्वदानभयोत्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वप्नजागरणसंवाहनादि ॥ तथा त्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च ॥ तत्र दैवव्यपाश्रयं मंत्रौषधिमणिमंगलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि ॥ युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि ॥ सत्वावजयः पुनरहितान्मनोनिग्रहः ॥ पुनरपि च त्रिविधं ॥ अपकर्षणं प्रकृतिविघातं निदानत्यागश्च ॥ ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यंतरभेदेन ॥ तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रंथ्यर्बुदोपपक्ष्मकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयंत्रादिभिः॥ अभ्यंतरं पुनर्वमनविरेचनादिभिः ॥ प्रकृतिविघातं संशमनं ॥ तद्बाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यं ॥ अभ्यंतरं यदंतरमनुप्रविश्याविक्षोभयद्दोषान् शमयति ॥ निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णासनव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरूक्षाद्यनभ्यवहारश्च॥तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ॥ पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादि तथेतरस्मिंश्चेतरत् ॥ व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च स्नेहस्वेदौ लंघनबृंहणे पंचकर्माणि वमनादी-

नि सधूपधूमांजनादीनि च॥तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि॥यच्च दोषशमनत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतोऽभिहितं मुस्तापर्पटकं यवाग्वश्च प्रमेहे रजनी यवान्नं चेत्यादि॥रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनं॥ उभयार्थकारि पुनर्दैवव्यपाश्रयमौषधं ॥ तथा छर्द्यां छर्दनमतिसारेऽनुलोमनं मदात्यये मद्यपानं तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तेऽन्तर्गूढे विमार्गगे वा स्वेदः कट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिःप्रवर्त्तनाय स्वमार्गोपादनाय च ॥ श्लेष्मणि चांतर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्मणोऽन्तःप्रवेशेन कफविलयनायेति॥एवंविधं ह्यविपरीतमेव सङ्क्षेपजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति ॥ अनौषधं पुनर्द्विविधमेव ॥ बाधनमनुबाधनं च ॥ तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं॥ कालांतरेणानुबाधनमिति ॥ परं चातो रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उपदिश्यते॥सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥ विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनं॥रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरं॥ वयसःस्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥ ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु ॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥ कांस्यं कषायानुरसं विशदं लेखनं लघु ॥ दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहं ॥ सतिक्तलवणं भेदि पांडुत्वक्रमिवातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं किंचित्त्रपु सीसं च तद्गुणं ॥ चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कषायं स्वादुतिक्तकं ॥ लेखनं वातलं शीतं क्रमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ गात्रशैथिल्यपालित्यपांडुघ्नं शोषशोफजित् ॥ तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकारास्तु दुर्जरं ॥ पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः ॥ मुक्ताविद्रुमवज्रेंद्रवैडूर्यस्फटिकादिकं ॥ मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं ॥ चक्षुष्यंधारणात्तत्तु पापालक्ष्मीविषापहं ॥ धन्यमायुष्यमोजस्यं हर्षोत्साहकरं शिवं ॥ सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदंजनात् ॥ शंखोदधि-

१ सरमितिपाठः २ वंगं

मलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥ तुत्थकं कटु सक्षारं कषायं विशदं-लघु॥लेखनं भेदि चक्षुष्यं कंडूकृमिविषापहं ॥विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ॥ कफघ्नी तिक्तकटुका मनोह्वा लेखनी सरा ॥ स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥ कषायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमंजनं ॥ रक्तपित्तविषछर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनं ॥ स्रोतोंजनं वरं तत्र ततः सौविरकांजनं॥कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसांजनं ॥ स्वादु हिध्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहं ॥ कफघ्नमुष्णं कटुकं शिलाजतु रसायनं ॥ तिक्तं च च्छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥ विशेषात्कृछ्रमेहार्शः पांडुशोफकफापहं॥ कषाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी वंशरोचना॥ तवक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥ विष्यंदि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु ॥ वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥ सैंधवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ लध्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनं ॥ लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगंध्युद्गारशोधनं ॥ कटुपाकं विबंधघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदं ॥ ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं बिडं ॥ विबंधानाहविष्टंभशूलगौरवनाशनं ॥ विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनं ॥ सतिक्तकटुकं क्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदं ॥ कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जिताः ॥ रोमकं लघु पांसूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु॥लवणानां प्रयोगे तु सैंधवादि प्रयोजयेत्॥ गुल्महृद्ग्रहणीपांडुप्लीहानाहगलामयान् ॥ श्वासार्शःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ स्वर्जिका तद्गुणान्यूना क्षारेण तु ततोऽधिका ॥ क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ॥ पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यो हृद्यो विदारणः ॥ अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषां ॥ पथ्या कषायभूयिष्ठा स्वादुः पाके रसात्यये ॥ रसैः पंचभिरायुक्ता रूक्षा विलवणा लघुः ॥ दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परं ॥ उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धींद्रियबलप्रदा ॥ कुष्ठवैवर्ण्यवै-

स्वर्यं पुराणविषमज्वरान् ॥ शिरोक्षिपांडुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ सशोषशोफातीसारमेहमोहवमिकृमीन् ॥ श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहाना-हगरोदरं ॥ विबंधं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तंभमरोचकं ॥ हरीतकी जये-द्व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ तद्वदामलकं शीतं माधुर्यात्पित्त-जित्परं ॥ कफं कटुविपाकित्वादम्लत्वान्मारुतं जयेत् ॥ परं च कंठ्यं चक्षुष्यं हृद्यं दाहज्वरापहं ॥ आक्षं तु तद्गुणन्यूनं कषायमधुरं हिमं ॥ कासश्वासगलश्लेष्मपित्तशुक्रहरं लघु ॥ परं केश्यस्तु तन्मज्जा शुक्रघ्नं च ततोऽजनं ॥ इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामया-पहा ॥ रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ पत्रकं कफवातघ्नं त्रिसुगंधि त्रिजातकं ॥ केसरं रक्तगुदजविषपित्तकफापहं ॥ तद्युक्तं तच्चतुर्जातं नातिशीतोष्णमुच्यते ॥ पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनं ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ श्ले-ष्मला स्वादुशीताऽऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ सा शुष्का विप-रीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥ स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मकास-श्वासापहा सरा ॥ न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना ॥ नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबंधनुत् ॥ रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥ तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ स्थौल्या-ग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ॥ चविकापिप्पलीमूलं मरिचा-ल्पांतरं गुणैः ॥ चित्रकोऽग्निसमःपाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा ॥ पंच-कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतं ॥ गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दी-पनं परं ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिंटुकैर्महत् ॥ जयेत्कषायं तिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ ॥ ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥ बलापुनर्न-वैरंडैः शूर्पपर्णीद्वयेन च ॥ मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं लघु ॥ अभीरुवीराजीवंतीजीवकर्षभकैः स्मृतं ॥ जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं

हृष्यं पित्तानिलापहं ॥ तृणाख्यं शरदर्भेक्षुशालिकाशैस्तु पित्तजि-त् ॥ अजशृंगी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता ॥ वल्याख्यं कं-टकाख्यं तु श्वदंष्ट्राऽभीरुसैर्यकैः ॥ सहिंस्राकरमर्दीकैः सर्वदोषह-रे च ते ॥ कारवीकुंचिकाऽजाजीकवरीधान्यतुंबरु ॥ अश्वगंधहरं रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्ले-ष्महरा परं ॥ तद्वच्च राजिका विघ्नसादैनी दीपनी परं ॥ शूलाटो-पहरा रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ॥ अल्ट्याः सर्षपाः स्निग्धा-बाष्पिकावच्चकीर्तिताः ॥ हिंगु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनं ॥ कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ पित्तास्रकोपि तत्रैव श्रे-ष्ठं बोष्काणदेशजं ॥ ततो न्यूनगुणं त्वन्यद्वव्यञ्यंजनधूपनं ॥ शता-ह्वाकुष्टतगरसुरदारुहरेणवः ॥ एलैलवालुसरलत्वग्व्याघनखचोरकाः ॥ लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिबर्हणाः ॥ सैर्यकस्तिक्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफवातजित् ॥ बस्तिमूत्रविबंधघ्नो हृष्यो गोक्षुरको हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाद्वैयं ॥ कफघ्नं तिक्तक-टुकं मुस्तं संग्राहि पाचकं ॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूनिंबपर्पटौ ॥ निंबस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्त-कफापहः ॥ महानिंबः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः पिच्छिलस्पर्शो विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सस्वादुः सकटुस्तिक्तः स-कषायो रसायनं ॥ मण्यः स्वर्यः कटुः पाके रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥ क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगंडमेहापचीकृमीन् ॥ पिटकाग्रंथिशोफांश्च हंत्यु-ष्णः स्रंसनो लघुः ॥ शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषाप-हा ॥ कटुतिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहं ॥ पित्तास्रविष-तृड्दाहक्लमघ्नं गुरु रूक्षणं ॥ सर्वं सतिक्तमधुरं चंदनं शिशिरं प-

१ बल्याख्यमिति पाठः २ साधनीति पाठः ३ न्हयमिति पाठः

रं ॥ लघु रक्तं तथोशीरं वालकं पाचनं च तत् ॥ ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तक्षतापहं ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं ॥ गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ॥ कटुतिक्ते निशे मेहकुष्ठपित्तकफापहे ॥ प्रलेपाज्जयतः कंडूं शोफं दुष्टव्रणं विषं ॥ प्रपौंडरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणं ॥ कषायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्रसादनं ॥ बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदं ॥ तत्र नागबला बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः ॥ तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत् ॥ भेदि संमोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोचकं ॥ जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकं ॥ लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गंध्यनाशनं ॥ सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परं ॥ कषायमधुरं शीतं पद्मं पित्तकफास्रजित् ॥ तद्वद्बकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलं ॥ सचंपकं ततो न्यूनं गुणैः कोरंटकिंशुकं ॥ मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतं॥ विषपित्तकफास्नागं सिंधुवारं च तद्गुणं ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च ॥ वातलं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित् ॥ चातुर्थिकज्वरहरं नावनेनोपयोजितं ॥ बंधूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका ॥ कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकुमं व्रणशोधनं ॥ अवल्गुजैडगजजं बीजं वातकफप्रणुत् ॥ आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा॥ अतोऽध्वाऽग्निबलायूंषि कुर्याच्चंक्रमणं सुखं ॥ मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तंभश्रमापहं ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्ररक्षणं ॥ वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहं ॥ प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकृद्दाहतृड्भ्रमान् ॥ श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातस्ततोऽन्यथा ॥ प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यंदी त्वग्दोषार्शोविषकृमीन् ॥ सन्निपातज्वरश्वासमामवायुं च कोपयेत् ॥ पश्चिमः शिशिरो हंति मूर्च्छा दाहं तृषं विषं ॥

१ वातलमितिपाठः २ एकत्रस्थितिः

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्र्योऽगबलवर्द्धनः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपनः ॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपनः ॥ आतपो श्रमतृट्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः ॥ कुर्यात् पित्तास्रवन्हींश्च छायात्वेतानपोहति ॥ तमः कषायकटुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतला ॥ भवति चात्र ॥ रसादिभेदैरिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं नयतोऽस्ति किंचित् ॥ अनौषधं द्रव्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥ इति विविधौषधविज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातोऽग्र्यसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ श्रेष्ठमुदकमाश्वासनस्तंभनक्लेदनानां ॥ स्नानं सुरा च श्रमहराणां ॥ क्षीरं जीवनीयानां॥ मांसं बृंहणीयानां ॥ रसः प्रीणनानां ॥ लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥ तिंदुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणां॥अम्लं हृद्यानां॥कुक्कुटो बल्यानां॥तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां ॥ सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां ॥ मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां ॥ स्वेदो मार्दवकराणां ॥ व्यायामः स्थैर्यकराणां ॥ क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां ॥ आमं कपित्थमकंठ्यानां ॥ आविकं सर्पिरहृद्यानां ॥ महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां ॥ मंदकं दध्यभिष्यंदकराणां ॥ इक्षुर्मूत्रजननानां॥यवाः पुरीषजननानां ॥ जांबवं वातजननानां ॥कुलत्था अम्लपित्तजननानां ॥ माषाः शष्कुल्योऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानां ॥ दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशोषणानां ॥उपवासो ज्वरहराणां॥ वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां ॥ कंटकारिका कासघ्नानां ॥ लाक्षा सद्यःक्षतघ्नानां ॥ नागबलाभ्यासः क्षयक्षतघ्नानां ॥ पुष्करमूलं हिध्माश्वासकासपार्श्वशूलहराणां ॥ अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां ॥ मृद्भृष्टलोष्टप्रसादश्छर्दितृष्णातियोगप्रशमनानां ॥ अरुष्करश्चित्रकमूलं च शुष्कार्शःप्रशमनानां ॥ कुटजो रक्तार्शःप्रशमनानां ॥ लाजा-

श्छर्दिघ्नानां ॥ यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां ॥ तक्राभ्यासोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषघृतव्यापत्प्रशमनानां ॥ क्रव्यान्मांसाभ्यासोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानां ॥ मुस्तं संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानां ॥ अतिविषा संग्रहणीयपाचनीयसर्वदोषहराणां ॥ बिल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां ॥ उदीच्यं निर्वापणदीपनीयछर्द्यतीसारहराणां ॥ कट्वंगं संग्रहणीयदीपनीयानां ॥ कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोषणानां ॥ उत्पलकुमुदकिंजल्कोऽनंता च संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ काश्मर्यफलं रक्तसंग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ गंधप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रशमनानां ॥ पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहरवृष्याणां ॥ शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां ॥ बला संग्रहणीयबल्यवातहराणां ॥ पिप्पलीमूलं पाचनीयदीपनीयानाहहराणां ॥ चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोफशूलहराणां ॥ गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां ॥ हरिद्रा प्रमेहहराणां ॥ रक्तावसेको विद्रधिविसर्पपिटिकागंडमालापहराणां ॥ एरंडतैलाभ्यासो वर्ध्मगुल्मानिलशूलहराणां ॥ लशुनो गुल्मानिलहराणां ॥ हिंगुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानां ॥ अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां ॥ उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां ॥ अयोरजः पांडुरोगघ्नानां ॥ खदीरः कुष्ठघ्नानां ॥ विडंगं क्रिमिघ्नानां ॥ रास्ना वातहराणां ॥ एरंडमूलं वृष्यवातहराणां ॥ गुग्गुलुर्मेदोऽनिलहराणां ॥ अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबंधप्रशमनानां ॥ मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां ॥ त्रिवृत्सुखविरेचनानां ॥ चतुरंगुलो मृदुविरेचनानां ॥ स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां ॥ प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां ॥ त्रिफला तिमिरघ्नानां ॥ त्रिफलागुग्गुलु भ-

ण्यानां ॥ शिरीषो विषघ्नानां ॥आमलकं वयःस्थापनानां ॥ हरीतकी पथ्यानां ॥ क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां ॥ समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां ॥ संकल्पो नक्रेतश्च वृष्याणां ॥ दौर्मनस्यमवृष्याणां ॥ तैलगंडूषाभ्यासो दंतबलरुचिकराणां ॥ चंदनोदुंबरं निर्वापणालेपनानां ॥ रास्नाऽगुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां ॥ लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां ॥ कुष्ठं वातहराभ्यंगोपनाहोपयोगिनां ॥ मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठ्यवर्ण्यविरंजनीयरोपणीयानां ॥ अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानां ॥ विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्याधिकराणां ॥ गुरुभोजनं दुर्विपाकानां ॥ अतिमात्राशनमामदोषहेतूनां ॥ यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणानां ॥ यथासात्म्यमाहारविहारौ सेव्यानां ॥ एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां ॥ विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां ॥ काले भोजनमारोग्यकराणां ॥ सुदर्शनमन्नं श्रद्धाजननानां॥वेगधारणमनारोग्यकराणां॥तृप्तिराहारगुणानां ॥ अनशनमायुषो ह्रासकराणां ॥ प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्शनीयानां उद्दालकान्नं रूक्षणीयानां ॥ मद्यं सौमनस्यजननानां ॥ मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां ॥ स्त्रीष्वतिप्रसंगः शोषद्वाराणां॥ शुक्रवेगनिग्रहः षांढ्यकराणां ॥ पादाभ्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजननानां ॥ सूनादर्शनमन्नाश्रद्धाजननानां ॥ मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां ॥ रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां ॥ ब्रह्मचर्यमायुष्याणां ॥ परदारगमनमनायुष्याणां ॥अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां ॥ विषादो रोगवर्द्धनानां ॥ हर्षः प्रीणनानां ॥ शोकः शोषणानां ॥ निर्वृतिः पुष्टिकराणां ॥ आश्वासो बलकराणां ॥ पुष्टिः स्वप्नकराणां ॥ स्वप्नस्तंद्राकराणां ॥ सर्वरसाभ्यासो बलकराणां ॥ एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां ॥ अग्निरामस्तंभशीतशूलोद्वेष्टप्रशमनानां ॥ गर्भशल्यमाहार्याणां ॥ अजीर्णमुद्धार्याणां ॥

बालो मृदुभेषजार्हाणां ॥ वृद्धो याप्यानां ॥ गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानां ॥ सौमनस्यं गर्भधारणानां ॥ सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानां ॥ आमविषमचिकित्स्यानां ॥ ज्वरः शीघ्ररोगाणां ॥ कुष्ठं दीर्घरोगाणां ॥ राजयक्ष्मा रोगसमूहानां ॥ प्रमेहोऽनुषंगिणां ॥ जलौकसोऽनुशस्त्राणां ॥ बस्तिर्यंत्राणां ॥ हिमवानौषधिभूमीनां ॥ सोम ओषधीनां ॥ मरुभूमिरारोग्यदेशानां ॥ आनूपभूमिरहितदेशानां ॥ निर्देशकारित्वमातुरगुणानां ॥ अनिर्देशकारित्वं रिष्टानां ॥ भिषक् चिकित्सांगानां ॥ सिद्धिर्वैद्यगुणानां ॥ नास्तिको वर्ज्यानां ॥ लौल्यं क्लेशकराणां ॥ आत्मवत्तोपकारिणां ॥ शास्त्रसहितस्तर्कः साधकानां ॥ दृष्टकर्मता निःसंशयकराणां ॥ असमर्थता भयकराणां ॥ तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्द्धनानां ॥ आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनां ॥ सद्वैद्यद्वेषः प्राणत्यागहेतूनां ॥ आयुर्वेदोऽमृतानां ॥ सद्वचनमनुष्ठेयानां ॥ वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां ॥ सर्वसंन्यासः सुखानामिति ॥ तत्रोदकाग्निमृद्भृष्टलोष्टप्रसादतक्राभ्यासरक्तावसेकैरंडतैलाभ्यासोष्ट्रीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैकस्मात्समुदायाच्च निर्धारणं ॥ पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति ॥ अ[१]ग्र्याणां शतमुद्दिष्टं पंचपंचाशदुत्तरं ॥ अल्पमेतद्विजानीयाद्धिताहितविनिश्चिये ॥ इत्यग्र्यसंग्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मदनजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि ॥ कुटजकरंजत्रपुससर्षपपिप्पलीविडंगैलाप्रत्यक्पुष्पाहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुंबरुमधुन्वाटानां फलानि शारदानि च ॥ हस्तिपर्णीकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगंधानीपविदुलबिंबीबंधुजीवकश्वेताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगेंद्रवा-

१ अस्मिन्नध्याये पञ्चपञ्चाशदधिकशतमग्र्याणामुक्तं गणनायां कृतायामेकोनषष्ट्यधिकशतमायाति. तच्चिन्त्यं ॥

रुणीसुखवीचतुरंगुलस्वादुकंटकपाठापाटलीशार्ङ्गेष्टामधुकमूर्वासप्तपर्ण-सोमवल्कद्वीपिशिग्रुसुमनःसौमनस्यायवानीवृश्चीवपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहेक्षुकांडकालवृंतपिप्पलीमूलचविकानलदोशीरह्रीबेरमूलानि ॥ शाल्मलीशाल्मलुकाभद्रपर्ण्यैरावण्युपोदकोद्दालकधन्वरसांजनराजादनोपचित्रागोपश्रृंगाटिकापिच्छाः॥प्रियंगुपुष्पं॥तालीसपत्रं॥हरिद्राश्रृंग-बेरकंदौ॥मधूकदारुहरिद्रासारौ॥ तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-णानि चेति वमनोपयोगीनि ॥ त्रिवृत्श्यामादंतीद्रवंतीशंखिनीसप्तला-ऽजगंधाऽजश्रृंगीवचागवाक्षीछगलांत्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीन्ह-स्वपंचमूलवृश्चीवपुनर्नवावास्तुकशाकसालमूलानि ॥ तिल्वकरम्यक-कांपिल्लकपाटलीत्वचः ॥ त्रिफलापीलुपियालकुवलबदरकर्कंधुकाश्म-र्यपरूषकद्राक्षानीलिनीक्लीतनिकोदकीर्याविडंगपूगपंचांगुलफलानि ॥ चतुरंगुलफलपत्राणि॥पूतिकत्वक्फलपत्राणि ॥ महावृक्षसप्तपर्णज्यो-तिष्मतीक्षीराणि ॥ क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणिचेति विरेचनो-पयोगीनि ॥ कोशातकीदेवदालीसप्तलाकारवेल्लिकास्वरसा अर्क-क्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि ॥ बस्तिषु तु तेषु तेष्ववस्थां-तरेषु यान्युपयुज्यंते द्रव्याणि तान्येवासंख्येयत्वान्नोपदिश्यंते ॥ रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत् ॥ सर्वेषु तु प्रायो मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयत्रपुससिद्धार्थकशताह्वाफ-लानि॥बलादशमूलैरंडत्रिवृद्वचायष्ट्याह्वकुष्टरास्नापुनर्नवकत्तृणमूला-नि ॥ सरलदेवदारुहपुषाहिंगुरसांजनन्योपपत्रैलाऽमृतायवकोलकुल-त्थगुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षौद्रक्षीराणिचेति निरूहोपयोगी-नि ॥ अपामार्गविडंगमरिचपिप्पलीशिरीषबिल्वाजाज्यजमोदवार्ता-कपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि॥ तालीसतमालतर्कारीहरितकवर्गपत्राणि॥ सर्षपफलपत्राणि ॥ शिग्रुफलपत्रत्वचः॥ हरिद्रामूलकलशुननागरकंद-पत्राणि॥अतिविषाकंदाः॥ कुष्टवचाभार्ङ्गीश्वेताकिणिहीनागदंतीज्यो-

तिष्मतीगवाक्षीवयस्थावृश्चिकालीबिंबीकरंजमूलानि ॥ अर्कालर्कपुष्पमूलानि ॥ रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुबीजानि ॥ मुरंगीमातुलुंगीलवंगपुष्पाणि ॥ अगुरुमुरदारुसरलसल्लकीजिंगिण्यसनरसांजनहिंगुलाक्षानिर्यासः ॥ तमालशालतालमधूकदार्वीसाराः ॥ तेजस्विनीमेषशृंगीवरांगेंगुदीवृहतीद्वयत्वचः ॥ राजादनमज्जसौद्रलवणानि मद्यानि गवादिशकृद्रसमूत्रपित्तान्येवंविधानि चेंद्रियोपशमनान्यन्यान्यपि तथा स्नेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगीनि ॥ मधुकपद्मकमंजिष्ठासारिवामुस्तापुन्नागकेसरैलवालुकसुवर्णत्वकृतमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासल्लकीशर्करामदनकमरुबकन्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठतगरवर्ज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ॥ अगुरुगुग्गुलुसल्लकीशैलेयकनलदन्हीबेरहरेणूशीरमुस्ताध्यामकवरांगश्रीवेष्टकस्थौणेयकपरिपेलवैलवालुककुंदुरुकसर्जरसयष्टयाव्हफलसारस्नेहमधूच्छिष्टबिल्वफलमज्जयवतिलमापकुंकुमानि मेदोमज्जवसासर्पींषि च स्नैहिकधूमोपयोगीनि॥शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोव्हाहरितालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि॥भद्रदारुकुष्टतगरवरुणवत्सातिबलातेगलकच्छुरावृकीकुबराक्षीवत्सादन्यकोलकंकतकभार्ङ्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणाख्यवर्ज्यानि षट्पंचमूलानि चेति वातशमनानि॥दूर्वाऽनंतामोचरसमंजिष्ठापरिपेलवकालाकालीयकदलीकंदलीपयस्याऽऽत्मगुप्तानालिकेरखर्जूरद्राक्षाविदारीबदरीबलानागबलानागपुष्पाशतावरीशीतपाक्योदनपाकीतृणशूल्यांशुमतीद्वयारिष्टकारिष्टाटरूषकेतकटप्रियंगुवातकीधवधन्वनस्यंदनखदिरकदरपियालतालशालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुंद्रावानीरपद्मापद्मकपद्मबीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंडरीकशतपत्रसैवालकल्हारोत्पलकाकोल्युत्पलिकाशालूकशृंगाटककसेरुकक्रौंचादनप्रभृतीनि शीतवी

र्याणि सारिवादिः पद्मकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो महाकषायस्तृणपंचमूलं चेति पित्तशमनानि॥शीतशिवशतपुष्पासरलसुरदारुरास्नेंगुदीसातलामुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुंजातलामज्जकप्रभृतीन्यारग्वधादिरसनादिरर्कादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्तादिः शीतघ्नश्च महाकषायो वल्लीकंटकपंचमूले च श्लेष्मशमनानीति॥ भवति चात्र॥समीक्ष्य दोषदूष्यादीनमी वर्गाः सुयोजिताः॥ सर्वामयजयायालं जायंते नियतात्मनां॥ ॥ इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो महाकषायसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ आनंत्यादौषधानामामयानां चानंता एव कषायाः॥ये तु सुतरामुपयोगवंतः प्रकर्षवर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः प्रत्येकं दशकषायसंयोगात्पंचचत्वारिंशन्महाकषाया वक्ष्यंते॥यत्प्रतिबोधार्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतामुदाहरणमात्रदर्शनार्थं॥शक्यं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवंत्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाऽक्षोडविदारीकंदादिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं॥यथोक्तानुसरणमेव तु श्रेयो मंदबुद्धेरिति ॥ व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशतानि पंचाशदधिकानि तदभिधानान्येव॥यद्यपि तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कषायेषु तथापि न संज्ञाविरोधः ॥ एकस्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् ॥ तत्र लवणवर्जा रसाः कल्पनायां कषाया इत्युच्यंते ॥ तद्योनित्वात् ॥ लवणे तु निर्यासादिकल्पनानामसंभवः ॥ पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैरर्थक्यमिति ॥ भवंति चात्र ॥ जीवंतिकाकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ॥ ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ वाट्या बला पयस्या काकोल्याविक्षुवाजिगंधे च ॥ क्षीरिणिराजक्षवके भारद्वाजी च बृंहणीयो ऽयं ॥ हैमवती चिरबिल्वं मुस्ता कुष्ठं वचा

१ तत्प्रतिपत्त्यर्थमितिपाठः

हरिद्रे च ॥ चित्रककटुकाऽतिविषा वर्गोऽयं लेखनीयाख्यः ॥ अ-केरंडौ चित्राचित्रकचिरबिल्वशंखिनीसरलाः॥हेमक्षीरी कटुका वन्हि-मुखी भेदनीयानि॥मधुमधुकपृश्निपर्णीकट्फललोध्रप्रियंगुधातक्यः ॥ अंबष्टकीसमंगा मोचरसश्चेति संधानः ॥ हिंगुमरिचाम्लवेतसदीप्यक-भल्लातकास्थिसंयोगात् ॥ वर्गः सपंचकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयं ॥ ऐंद्र्यतिरसापयस्या ऋष्यप्रोक्तास्थिराबलाऽतिबलाः ॥ इति बल्यो दशकोऽयं हयगंधा रोहिणी ऋषभः ॥ चंदनतुंगपयस्यासितालताम-धुकपद्मकोशीरं ॥ वर्ण्यो गणोऽयमुदितो मंजिष्ठासारिवासहितः ॥ हं-सपदीबृहतीद्वयमृद्वीकासारिवेक्षुमूलानि ॥ कैंडर्यमधुककृष्णाः सवि-दार्यः कंठजननानि ॥ वृक्षाम्लबदरदाडिमकुवलाम्राम्रातलिकुच-करमर्दं ॥ हृद्यं समातुलुंगाम्लवेतसं विद्धि वर्गमिमं ॥ नागरच-विकाचित्रकविडंगमूर्वाऽमृतावचामुस्ताः ॥ सहपिप्पलीपटोलास्तृ-सिघ्नोऽयं गणः प्रथितः ॥ कुटजफलबिल्वचित्रकमहौषधप्रतिविषा-वचाचविकाः ॥ धन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रा गणोऽर्शोघ्नः ॥ खदि-रामलकारुष्करनिशाऽभयासप्तपर्णकरवीराः ॥ कुष्ठघ्नाश्चतुरंगुलविडंग-जातिप्रवालाश्च ॥ नलदकृतमालचंदनसर्षपघननिंबकुटजमधुकानि ॥ कंडूं दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निघ्नंति ॥ अक्षीवमरिचकेंबुकविडंग-कांडीरकिणिहिनिर्गुंड्यः ॥ घ्नंति कृमीन् श्वदंष्ट्राविषाखुपर्ण्यस्तथा न चिरात् ॥ मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुवहाशिरीषपालिंद्यः ॥ सैलाचं-दनकतकाः ससिंदुवारा विषं घ्नंति ॥ शालिकुशकाशषष्टिकवीरण-दर्भेक्षुवालिकेक्षूणां ॥ तद्वद्वृंद्रोत्कटयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ पाठा नागरसुरतरुघनाऽमृतासारिवेंद्रयवमूर्वाः ॥ कटुकाकिराततिक्तं वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥ मेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्षभकुलिंगाः ॥ शुक्रजननो गणोऽयं सहजटिलाशूर्पपर्णीभिः ॥ कुष्ठैलवालुकट्फलकां डेक्ष्विक्ष्वब्धिफेनकोशीरैः ॥ वसुकेक्षुरकैः शुक्रं शुध्येत्सकदंबनिर्या-

से: ॥ द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः ॥स्नेहोपगाः स-
मेदाजीवंतीशालिपर्णीकाः ॥ सौभांजनकपुनर्नवश्चीवकुलत्थमाषब-
दराणि ॥ स्वेदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्कोरुबूकानि ॥ लाजाम्रबद-
रदाडिमयवषष्टिकमातुलुंगसेव्यानि ॥ जंब्वाम्रपल्लवानि वमिनिग्रह-
णानि मृत्स्ना च ॥ नागरधन्वयवासकवालकपर्पटकचंदनगुडूच्यः ॥ भू-
निंबघनपटोली कुस्तुंबरस्तृषं घ्नंति ॥ बृहतीद्वयवृक्षरुहापुष्करमूलाभ-
याकणाशृंग्यः॥हिध्मां निघ्नंति शठी दुरालभा बदरबीजं च॥ श्यामा-
ऽनंता पद्मा कट्वंगः पद्मकेसरं लोध्रं ॥ धातुकिकुसुमसमंगामोचरसा-
म्रास्थि विड्ग्रहणं॥जंबूसल्लकिमधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलश्याव्हं॥
भृष्टा च मृत्पयस्या सशाल्मली विड्विरजनानि ॥ जंब्वाम्रोदुंबरवट-
कपीतनप्लक्षपिप्पलाश्मंतं ॥ भल्लातसोमवल्कं मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टं ॥
कमलनलिनकुमुदमधुकसौगंधिकधातकीलताकुसुमं ॥ मूत्रं नयति
विरागं सोत्पलशतपत्रपुंडरीकं च॥ वृक्षादनीश्वदंष्ट्रादर्भैत्कटवसुकवशि-
रकुशकाशाः ॥ मूत्रं विरेचयेयुर्गुंद्रा पाषाणभेदश्च ॥ द्राक्षाऽऽमलकपु-
नर्नवश्चीवदुरालभाऽभयाकृष्णाः ॥ कासं घ्नंति सशृंगी तामलकी
कंटकारी च ॥ चंडाऽम्लवेतसशठीतामलकीसुरसाहिंगुजीवंत्यः॥ पुष्क-
रमूलैलाऽगुरु वर्गोऽयं श्वासशमनाय॥ द्राक्षापीलुपरूषकमंजिष्ठासारि-
वाऽमृतापाठाः ॥ त्रिफला चेति गणोऽयं ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
दाडिमफल्गुपरूषकपियालयवषष्टिकेक्षुबदराणि ॥ श्रमनाशनानि वि-
द्याद्द्राक्षाखर्जूरसहितानि ॥ पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासि-
तोदीच्यं ॥ काश्मर्यफलं चंदनमेष गणो दाहहा प्रोक्तः ॥ नतनागरा-
गुरुवचाधान्यकभूतीकपिप्पलीव्याघ्र्यः॥शीतं शमयंत्यचिरात्स्योनाकः
साग्निमंथश्च ॥ तिंदुकपियालबीजकसप्तच्छदखदिरकदरबदराणि ॥
अरिमेदवाजिकर्णौ कंकुभश्चोदर्दशमनानि ॥ काकोल्येलासेव्यं नि-

१ कुटज इतिपाठः

दिग्धिके शालिपृश्निपर्ण्यौ च ॥ घ्नंत्यंगमर्दमचिराच्चंदनमधुकोरुबूकं च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीगंडीरं साजगंधमथ शूलं ॥ शमयति सपंचकोलं शोफं दशमूलमाढ्यं च ॥ मधुमधुकलाजगैरिकफलिनीमोचरसमृत्कपालानि ॥ संस्थापयंति रुधिरं रुधिरं च सशर्करं रोध्रं ॥ शैलैलवालुकट्फलमोचरसाशोकपद्मकशिरीषं ॥ स्थापयति वेदनामथ सहतुंगकदंबविदुलं च ॥ कैडर्यहिंगुचोरकपलंकषाऽशोकरोहिणिवयस्थाः ॥ पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च संज्ञादाः ॥ ऐंद्री दूर्वाऽमोघा विष्वक्सेनाऽन्यथा शिवा ऽरिष्टा ॥ ब्राह्मी सवाट्यपुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्गर्भं ॥ अमृता पथ्या धात्री जीवंती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वयः ॥ इति नानाविधव्याधिविघातार्थमुदाहृताः ॥ योगा रोगातुरवशात्कल्पयेत्तान्यथायथं ॥ ॥ इति महाकषायसंग्रहो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो विविधगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विदारिपंचांगुलवृश्चिकालीवृश्चीवदेवाह्वयशूर्पपर्ण्यः ॥ द्वे पंचमूले लघुजीवनाख्ये कंडूकरी गोपसुता त्रिपादी ॥ विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ॥ शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयं ॥ यष्टीपरूषकं हंति दाहपित्तास्रतृड्गदान् ॥ पद्मकपुंड्रौ वृद्धितुगर्ध्यः शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः॥स्तन्यकरा घ्नंतीरैणपित्तं प्रीणनबृंहणजीवनदृष्याः ॥ परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकात्फलं॥राजाह्वं दाडिमं शाकं तृण्मूत्रामयवातजित्॥अंजनं फलिनीमांसीपद्मोत्पलरसांजनं ॥ सैलामधुकनागाह्वं विषांतर्दाहपित्तनुत् ॥ पटोलकटुरोहिणीचंदनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितं ॥ निहंति कफ-

१ आढ्यमूरुस्तंभं   २ देवाह्वयशूर्पपर्ण्यंइतिपाठः   ३ ईरणोवायुः

पित्तकुष्ठज्वरान्विषं वमिमरोचकं कामलां ॥ गुडूचीपद्मकारिष्टधान्यकारक्तचंदनं ॥ पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥ आरग्वधेंद्रयवपाटलिकाकतिक्तानिंबामृतामधुरसास्रुववृक्षपाठाः ॥ भूर्निंबसैर्यकपटोलकरंजयुग्मसप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोंटाः ॥ आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ॥ कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥ असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खदिरकदरभंडीशिंशिपामेषशृंग्यः ॥ त्रिहिमतलपलाशा जोंगकः शाकशालौ धवक्रमुककलिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रमीन् ॥ पांडुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिबर्हणः ॥ वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटबिल्वविषाणिकाः ॥ द्विबृहतीद्विकरंजजयाद्वयं बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥ वरणादिः कफं मेदो मंदाग्नित्वं नियच्छति ॥ आढ्यवातं शिरःशूलं गुल्मं चांतः सविद्रधिं ॥ ऊषकस्तुत्थकं हिंगु कासीसद्वयसैंधवं ॥ सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहं ॥ वीरतरोऽरणिको नलगुंठौ मोरटदुंदुकसैर्यकयुग्मं ॥ मुस्तकमंजरिककेशपार्थौ मूत्रविरेककरो दशकश्च ॥ वर्गो वीरतराद्योऽयं हंति वातकृतान् गदान् ॥ अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ रोध्रशाबररोध्रपलाशा जिंगिणीसरलकट्फलयुक्ताः ॥ कुत्सितांबकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥ एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ॥ योनिदोषहरः स्तंभी वर्ण्यो विषविनाशनः ॥ अर्कालर्कौ नागदंती विशल्या भार्ङ्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ॥ प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ॥ कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ सुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडंगं खरबुकवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ॥ क्षवकसरसिभार्ङ्गीकार्मुकाः काकमाची कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥ सुरसादिर्गणः श्ले-

---

१ महाकषायसंग्रहोक्तंवृक्षादनीत्यादिदशकं

ष्ममेदःकृमिनिषूदनः ॥ प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ मुष्ककस्नुग्वराद्वीपिपलाशधवशिंशिपाः ॥ गुल्ममेहाश्मरीपांडुमेदोर्शःकफशुक्रजित् ॥ वत्सको मधुरस्ता त्रुटिर्वचा दीर्घवृंतफलबेह्लसर्षपाः ॥ रोहिणी स्थपनिर्हिंगुभार्ङ्ग्यः शूलघाति दशकं घुणप्रिया॥ वत्सकाद्योऽनिलश्लेष्ममेदोऽरोचकपीनसान् ॥ शूलार्शोज्वरगुल्मांश्च हंति दीपनपाचनः ॥ वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाऽभयाः ॥ हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥ वचाहरिद्रादिगणावामातीसारपाचनौ ॥ मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ ॥ प्रियंगुपुष्पांजनयुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनवल्यनंता ॥ मानद्रुमो मोचरसः समंगा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ अंबष्ठा मधुकं नमस्करी नंदीवृक्षपलाशकच्छुराः ॥ रोध्रं धातुकिबिल्वपेशिके कट्वंगः कमलोद्भवं रजः ॥ गणौ प्रियंग्वंबष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ॥ संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिक्ता भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ॥ कुष्टं त्रुटी हैमवती च योनिस्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मजंबूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ॥ प्लक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनंदीकोलीकदंबविरलामधुकं मधूकं ॥ न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः ॥ मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिबर्हणः॥एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकस्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः ॥ शुक्तिर्व्याघ्रनखो ऽमराह्वमगुरुः श्रीवासकः कुंकुमं चंडा गुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयौ ॥ एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ॥ वर्णप्रसादनः कंडूपिटिकाकोठनाशनः ॥ श्यामादंतीद्रवंतीक्रमुककुटरणाशंखिनीचर्मसाह्वास्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनकच्छिन्नरोहाकरंजाः ॥ बस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

१ पूर्वाध्यायोक्तं दीप्यकादि

स्तीक्ष्णरूक्षात्फलानि श्यामाद्यो हंति कुष्ठं विषमरुचिकफौ हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृंगबेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाऽजमोदेंद्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिंबफलगुहिंगुभार्ङ्गीवचामुस्तामधुरसाऽतिविषाविडंगानि कटुरोहिणी चेति ॥ पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ॥ निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥ पंचविंशतिरित्युक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ॥ युंज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकं ॥ एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य कल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ॥ पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा लेपाभ्यंगैर्घ्नंति रोगान्सुकृच्छ्रान् ॥ इति विविधगणसंग्रहो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इह हि द्रव्यं पंचमहाभूतात्मकं ॥ तस्याधिष्ठानं पृथिवी योनिरुदकं खानिलानलसमवायान्निर्वृत्तिविशेषौ ॥ उत्कर्षेण तु व्यपदेशः ॥ तस्माद्भूतसमवायसंभवान्नैकरसं द्रव्यं ॥ ततश्च नैकदोषा व्याधयः ॥ तत्र व्यक्तो रसः ॥ अनुरसस्तु रसेनाभिभूतत्वादव्यक्तो व्यक्तो वा किंचिदंते ॥ रसस्य तु छेदनोपशमने द्वे कर्मणी हिताहितौ प्रभावौ ॥ तदाश्रयेषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाद्गुर्वादयो रसेषूपचर्यंते ॥ तत्र द्रव्यं गुरुकठिनविशदमंदसांद्रस्थूलस्थिरगंधगुणबहुलं पार्थिवमुपचयगौरवसंघातस्थैर्यकरं ॥ द्रवस्निग्धशीतगुरुमंदसांद्रसरमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलमौदकमुपक्लेदस्नेहबंधविष्यंदमार्दवप्रल्हादकरं ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मलघुविशदरूपगुणबहुलमाग्नेयं दाहपाकप्रकाशप्रभावर्णकरं ॥ रूक्षसूक्ष्मलघुविशदविकाषिव्यवायिशीतखरस्पर्शगुणबहुलं वायव्यं रौक्ष्यलाघववैशद्यग्लानिविचारकरं ॥ मृदुसूक्ष्मलघुविशदश्लक्ष्णव्यवा-

१ गुल्ममितिपाठोऽष्टांगहृदये २ आचार्येणास्मिन्नध्यायेपंचविंशतिर्गणसंख्याकथिता गणनायांकृतायांषड्विंशतिर्गणाआयांति तच्चिन्त्यं॥ममतुपिप्पल्यादिगणोऽधिकोभाति॰

थिविपक्तिशब्दगुणबहुलमाकाशात्मकं मार्दवसौषिर्यलाघवकरं ॥ इत्थं च नानौषधभूतं जगति किंचिद्द्रव्यमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ॥ तत्राग्निमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागं॥ तयोर्हि लाघवादूर्ध्वगतित्वाच्चाग्नेः प्लवनत्वाच्च मारुतस्य ॥ भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागं तयोर्हि गौरवान्निम्नगत्वाच्च तोयस्य ॥ व्यामिश्रात्मकमुभयतो भागं ॥ शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् ॥ तत्संकरे च यतो बाहुल्येन व्यपदेशः ॥ तथाऽनिलात्मकं ग्राहि ॥ अनलात्मकं दीपनपाचनं ॥ उभयात्मकं लेखनं ॥ भूम्युदकात्मकं बृंहणं ॥ तत्र कट्वम्ललवणा वीर्येण यथोत्तरमुष्णाः ॥ तिक्तकषायमधुराः शीताः ॥ तिक्तकटुकषाया रूक्षा बद्धविण्मूत्रमारुताः ॥ लवणाम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥ लवणकषायमधुरा गुरवः ॥ तद्वदम्लकटुतिक्ता लघवः ॥ अन्ये पुनर्गुरुलघुस्निग्धरूक्षसाधारणं लवणमिच्छंति ॥ वीर्यं तु केचिद्गुरुलघुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णमंदशीतोष्णभेदेनाष्टविधमाहुः ॥ अपरे पुनः पठंति ॥ वीर्यं द्रव्यस्य तज्ज्ञेयं यद्योगात्क्रियते क्रिया ॥ नावीर्यं क्रियते किंचित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ॥ यैरष्टविधं तैरपि चैवमतिप्रकृष्टशक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसंज्ञा विशिष्टाऽऽम्नायविहितापि लौकिकीति समुज्ञाप्यते ॥ तथाहि रसविपाकगुणांतरविजयिन्या भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः ॥ विशेषवृत्त्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवर्तितो भवति ॥ अतएव च सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याम्नातः ॥ सत्यपि च क्रियानिर्वर्त्तनसाम्ये विपरीता रसादयो वीर्याख्यया प्रभावसंज्ञया वा न परिमृश्यंते ॥ अन्ये तु गुर्वादीनामग्नीषोमात्मकत्वादादानविसर्गविभागेन कालस्योष्णशीतात्मकं द्विविधमेवामनंति ॥ एवं चाहुः ॥ नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥ व्यक्ताव्यक्तं जग-

१ अर्थः प्रयोजनं प्रयोगोयुक्तिः

विध नातिक्रामति जातुचित् ॥ तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविलयनाविलकफशमनानि करोति ॥ शीतं ल्हादनस्तंभनजीवनरक्तपित्तप्रसादनादीनि ॥ विपाकस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोरम्लोऽम्लस्य कटुरितरेषां ॥ रसैरसौ तुल्यफलः ॥ द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्यभूयस्त्वमुपलक्षयेत् ॥ पराशरस्तु पठति ॥ पाकास्त्रयो रसानामम्लोऽम्लं पच्यते कटुः कटुकं ॥ चत्वारोऽन्ये मधुरं संसृष्टरसास्तु संसृष्टं ॥ कटुतिक्तकषायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्ष स्तेषां पित्तविघाते तिक्तषायौ कथं भवतः ॥ तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं यच्चाम्लं तयोरुष्णवीर्यं च यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसादिभ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् ॥ तद्यथा ॥ क्षीरमदिरामरिचादीनां रसादिसंकरेण त्वन्यथात्वं॥ यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शमयति कटुपाकतया सकषायत्वाद्रौक्ष्याच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च॥ तथा यवोऽपि ॥ आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वात्तथा तैलं कटुविपाकतया च विपाकतएव बद्धविण्मूत्रं ॥ अम्लं कांजिकं कफं जयति रूक्षोष्णत्वात् ॥ कपित्थं तु रौक्ष्यात् पित्तं च शीतवीर्यत्वात् ॥ आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातं॥ लवणं सैंधवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति लाघवात्कफं जयति ॥ कटुकाऽपि शुंठी स्नेहौष्ण्यस्वादुपाकैर्वातं क्षपयति पिप्पली च ॥ लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्यगौरवैः ॥ पलांडुश्च ॥ स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृद्धं च मूलकं स्वादुपाकतया ॥ तिक्तानि ब्राम्हीविशल्याऽर्कागुरूण्युष्णवीर्यत्वात् पित्तं जनयंति ॥ कषायतिक्तं महत्पंचमूलं वातं जयति न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ॥ कषायश्च कुलत्थोऽम्लपाकतया च ॥ इत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तं ॥ तस्मात् ॥ किंचिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरं ॥ द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेणैव किंचन ॥ यद्यद्द्रव्ये

रसादीनां बलवत्त्वेन वर्त्तते ॥ अभिभूयेतरांस्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥ विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ॥ बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं ॥ विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ॥ नावश्यं स्युर्विघाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः॥ एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेरते ॥ माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्नेहगौरवमंदताः ॥ सहवृत्त्या स्थिताः क्षीरे नत्वानूपोदकामिषे ॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्तएव तनुदोषयोः ॥ स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ॥ वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंदनिर्दिष्टघृततैलगुडादिषु ॥ गुणाः स्वाद्वादिभेदेन रसषट्कं न युज्यते ॥ अस्तु भेदादसंख्यत्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् ॥ भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो यो ऽल्पेन कल्प्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ॥ गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि स क्रमः ॥ दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न च तद्दाडिमाद्येषु षडेवातो रसाः स्मृताः ॥ आनंत्यैकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतंत्रणं ॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यंते शक्तिमंतो ऽन्यथा गुणाः ॥ परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ॥ यथारसं जगुःपाकाः षट्कचित्तदसांप्रतं ॥ यत्स्वादुर्व्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि दाडिमं ॥ याति तैलं च कटुतां कटुकाऽपि न पिप्पली ॥ यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥ यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुरप्यनिलप्रदः ॥ दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादिनी ॥ कटुपाकोपि पित्तघ्नोऽमुद्रो माषस्तु पित्तलः ॥ स्वादुपाकोऽपि चलकृत्स्निग्धोष्णं गुरु फाणितं ॥ रसः स्वादुर्यथा चैतत्तथाऽन्येष्वपि दृश्यते॥वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्याक्षकीफलं॥कुरुते दधि गुर्वेव वन्हिं पालेवतं तु न॥कपित्थं दाडिमं चा-

म्लं ग्राहि गामलकीफलं ॥ कषाया ग्राहिणी शीता धातुकी न हरीतकी ॥ अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याः संमृतास्तु ते ॥ प्रभावस्तु यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतं ॥ रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजं ॥ दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥ मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनं ॥ कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित् ॥ लशुनो वातकफकृन्नतु तैरेव यद्गुणैः ॥ मिथोविरुद्धान्वातादीन्लोहिताद्या जयंति यत् ॥ कुर्वंति यवकाद्याश्च तत्प्रभावविजृंभितं ॥ शिरीषादि विषादिघ्नं स्वभाद्यं तद्दिरुद्धये ॥ मणिमंत्रौषधीनां च यत्कर्म विविधात्मकं ॥ शल्याकर्षणपुंजन्मरक्षागुर्वीवशादिकं ॥ दर्शनाद्यैरपि विषं यन्नियच्छाति चागदः ॥ विरेचयति यद्वृष्यमाशु शुक्रं करोति वा ॥ ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यद्दमनादिकं ॥ मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपंचेन वर्णितं ॥ तच्च प्रभावजं सर्वमतोऽचिंत्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् ॥ सद्योऽन्यथा तत्कुरुते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति ॥ इति द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रसः खल्वाप्यः प्रागव्यक्तश्च ॥ स षड्ऋतुकत्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरेकविशेषेण संसृष्टो विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ॥ तत्र भूजलयोर्बाहुल्यान्मधुरो रसः॥ भूतेजसोरम्लः ॥ जलतेजसोर्लवणः॥ वाय्वाकाशयोस्तिक्तः ॥ वायुतेजसोः कटुकः ॥ वायूर्व्योः कषायः ॥ तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलिंपतींद्रियाणि प्रसादयति देहं प्रल्हादयति षट्पदपिपीलिकानामिष्टतमः ॥ अम्लस्तु जिन्हामुद्वेजयत्युरःकंठं विदहति मुखं स्रावयत्यक्षिभ्रुवं संकोचयति दर्शनाद्धर्षयति रोमाणि च ॥ लवणो मुखं विष्यंदयति कंठकपोलं विदहत्यन्नं

१ संसृष्टविषमविदग्धइतिपाठः   २ षट्पदभ्रमरालयइत्यमरः

प्ररोचयति ॥ तिक्तो विशदयति वदनं विशोधयति कंठं प्रतिहंति रस-
नं ॥ कटुको भृशमुद्वेजयति जिह्वाग्रं चिमिचिमायति कंठकपोलं
स्रावयति मुखाक्षिनासिकं विदहति देहं ॥ कषायस्तु जडयति जिह्वां
बध्नाति कंठं पीडयति हृदयं॥तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृति सात्म्या-
त्सर्वधातुविवर्द्धन आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षीणबलवर्णेंद्रियत्वक्केशकंठ-
हितः प्रीणनो बृंहणो जीवनस्तर्पणः स्थैर्यसंधानस्तन्यकरो वातपित्त-
विषदाहमूर्च्छातृष्णाप्रशमनः स्निग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ॥ एवंगुणोऽपि
स सदाऽत्युपयुज्यमानः स्थौल्याग्निसादगुरुताऽलसकातिनिद्राः॥श्वा-
सप्रमेहगलरोगविसंज्ञताऽऽस्यमाधुर्यलोचनगदार्बुदगंडमालाः ॥ छर्यु-
दर्दमूर्द्धरुकासपीनसकृमीन् ॥श्लीपदज्वरोदरष्ठीवनानि चावहेत् ॥ अ-
म्लोऽनिलनिबर्हणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही रक्तपित्तकृदुष्णवीर्यः शी-
तस्पर्शो बोधयतींद्रियाणि रोचनः पाचनो दीपनो बृंहणस्तर्पणः प्रीणनः
क्लेदनो व्यवायी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ॥ जनयति शिथिलत्वं सेवितः
सोऽति देहे कफविलयनकंडूपांडुतारुग्विघातान् ॥ क्षतविहितविसर्प-
रक्तपित्तं पिपासां श्वयथुमपि कृशानां तैजसत्वाद्भ्रमं च ॥ लवणः
स्तंभबंधसंघातविध्मापनः सर्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः
क्लेदनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो भेदनश्छेदनः सरो व्यवायी विका-
षी हरति पवनं विष्यंदयति कफं विशोधयति स्रोतांसि नातिगु-
रुः स्निग्धतीक्ष्णोष्णश्च ॥ खलतिपलिततृष्णातापमूर्च्छाविसर्पश्वयथु-
किटिभकोठाऽऽक्षेपरोधास्रपित्तं ॥ क्षतविषमदवृद्धिं वातरक्तं क-
रोति क्षपयति बलमोजः सोऽति वा सेवनेन॥तिक्तः स्वयमरोचिष्णुर-
रुचिविषकृमिमूर्च्छोत्क्लेदज्वरदाहतृट्कुष्ठकंडूहरः क्लेदमेदोवसामज्जवि-
ण्मूत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दीपनः पाचनो लेखनः स्तन्यकंठशोधनो
मेध्यो नातिरूक्षः शीतो लघुश्च ॥ धातुबलक्षयमूर्च्छाग्लानिभ्रमवा-

नरोगपरुषत्वं ॥ खरविशदरौक्ष्यभावैः सोऽतिसमासेवितः कुर्यात्॥कटु-
कोऽलसकश्वयथूदर्दस्थौल्याभिष्यंदकृमिवकरोगविषकुष्ठकंडूप्रशमनो
व्रणावसादनः स्नेहक्लेदशोषणो रोचनः पाचनो दीपनो लेखनः शोध-
नः शोषयत्यन्नं स्फुटयतींद्रियाणि भिनत्ति शोणितसंघातं छिनत्ति
बंधान् विवृणोति स्रोतांसि क्षपयति श्लेष्माणं लघुरूक्षतीक्ष्णोष्ण-
श्च ॥ कुरुतेऽतिनिषेवितः स तृष्णामदमूर्च्छादवमोहदेहसादान् ॥ बल-
शुक्रगलोपशोषकंपभ्रमतापग्लपनातिकर्शनानि ॥ करचरणपार्श्वपृष्ठ-
प्रभृतिष्वनिलस्य कोपमति तीव्रं ॥ संकोचतोदभेदैर्वाय्वग्निगुणाधिक-
त्वेन॥कषायो बलासं सपित्तं सरक्तं निहंत्याशु बध्नाति वर्चोऽतिरूक्षः॥
गुरुस्त्वक्सवर्णत्वकृत् क्लेदशोषी हिमः प्रीणनो रोपणो लेखनश्च॥ अ-
त्यभ्यासात्सोऽपि शुक्रोपरोधं तृष्णाऽऽध्मानस्तंभविष्टंभकार्श्यं॥स्रोतो-
बंधं वातविण्मूत्रसंगं पक्षाघाताक्षेपकादींश्च कुर्यात् ॥ अथ मधुरद्रव्य-
स्कंधो घृतमधुतैलक्षीरमेदोमज्जेक्षुविकृतिद्राक्षाऽक्षोडखर्जूरमोचचोच-
पनसर्सिचितिकापियालराजादनखर्जूरीतालमस्तककाश्मर्यमधूकपरूष
कतामलकीवीराविदारीशतावरीलवलीरीक्षीरषभीक्षीरशुक्लामधूलिका-
ऽऽत्मगुप्ताबलाऽतिबलाविश्वेदेवासहदेवीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमहासहा
क्षुद्रसहर्द्धिवृद्धिश्रावणीमहाश्रावणीछत्राऽतिछत्र्यर्ष्यप्रोक्तर्ष्यगंधाश्वऽ-
गंधाश्वंदंष्ट्रामृणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेरुकतककनकबिंबीप्रपौं
डरीकप्रभृतीनि जीवनीयो गणस्तृणपंचमूलं च ॥ अम्लद्रव्यस्कंधो दा-
डिमामलकाम्राम्रातककोशाम्रमातुलुंगवृक्षाम्लाम्लीकाम्लवेतसकुच-
लकुचपालेवतभव्यकरमर्दधन्वधन्वनकोलबदरैरावतकपित्थदंतशठप्रा-
चीनामलकतिलकंटकरूप्यदधिमस्तुतक्रधान्याम्लमद्यशुक्तप्रभृतीनि
॥ लवणद्रव्यस्कंधः सैंधवादीनि क्षारांतानि त्रपुसीसकप्रभृतीनि च ॥
तिक्तद्रव्यस्कंधोऽगुरुतगरोशीरवालकचंदननलदकृतमालनक्तमालापा
मार्गहरिद्राद्वयमुस्तमूर्वामदनफलाजशृंगीत्रायमाणाकटुकाकिराततिक्त-

ककरवीरविशालासुषव्यतिविषापवासकज्योतिष्मतीपाठाविकंकतार्ककाकमाचीवचावरणवत्सकवैजयंतीबिल्वसप्तपर्णसोमवल्कसुमनःकांम्पिल्लोहप्रभृतीनि पटोलादिश्च शाकवर्गः॥कटुकद्रव्यस्कंधो मरिचहिंगुतेजोवतीहस्तिपिप्पलीविडंगभल्लातकास्थिमूलकसर्षपलशुनपलांडुकरंजमनःशिलाऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसुरसचोरकहरेणुकामूत्रपित्तप्रभृतीनि कुठेरादिश्च हरितवर्गः पंचकोलं च ॥ कषायद्रव्यस्कंधो हरीतकीप्रियंगुवनंताक्षौद्रलोध्रकट्वंगकट्फलधवधन्वनधात्रीफलधातुकीपुष्पपद्मापद्मकपद्मपुष्पनागकेसरकुमुदोत्पलतुंगतिंदुककदंबोदुंबरजंब्वाम्रप्लक्षवटविभीतकविकंकतजंब्वाम्रास्थ्यामकपित्थाश्वत्थमोचरसममंगासोमवल्कसप्तपर्णस्यंदनासनसल्लकीशालतालपियालैलवालुकपरिपेलवजिंगिणीबदरीखदिरकदरारिमेदकाशकसेरुकवंशाश्मंतकाशोकशिरीषशिंशपापलाशशमीशणशंखनाभिमेषशृंगीवरुणखर्जूरस्फूर्जकसर्जभूर्जार्जुनाजकर्णवरुणप्रवालमुक्तांजनगैरिकबिसमृणालप्रभृतीनि ॥ तत्रप्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणशालियवगोधूममुद्गमधुशर्कराजांगलमांसात् ॥ प्रायोऽम्लं पित्तलमन्यत्र दाडिमामलकात् ॥ प्रायो लवणमचक्षुष्यमन्यत्र सैंधवात् ॥ प्रायस्तिक्तकटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्रामृतापटोलनागरपिप्पलीलशुनात् ॥ प्रायः कषायं शीतं स्तंभनं चान्यत्र हरीतक्याः ॥ इति यथास्थूलं नित्योपयोगिनां प्रधानतमानां चोपसंग्रहः ॥ घृतामलकसिंधूत्थपटोलीमगधाऽभयाः ॥ श्रेष्ठा यथास्वं स्कंधेषु रसदेशस्तु कथ्यते ॥ अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविविधवनगहननदीतडागपल्वलोदपानकमलकुमदकुवलयाकीर्णो रम्योऽतिस्थिरस्निग्धभूमिर्भूरिहरिततृणोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालोपसंच्छन्नपादपः सस्यसरीसृपखगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिलः श्लीपदगलगंडप-

१ मत्स्येतिपाठः

बीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ॥ यस्तु विषमविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिलः कठिनः क्लेशसहारोगशरीरदीर्घायुःप्रायजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जांगलः कटुकरसयोनिः ॥ अत एव चानूपसाधरणो जांगलसाधारणश्चेति विकल्पः ॥ तयोराद्यो लवणाम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः ॥ संयोगास्तेषां सप्तपंचाशद्भवंतीति ॥ भवंति चात्र ॥ स्वादुर्द्विकेषु पंचाम्लश्चतुरो लवणस्त्रयं ॥ द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पंचदशेति ते ॥ त्रिकेषु मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ॥ त्रीन्युक्तस्तिक्तकेन द्वौ कटुनैकं निषेवते ॥ स्वादुर्दशैवमम्लः षट् त्र्यादिसंख्यातु पूर्ववत् ॥ लवणस्त्रीन्भजत्येकं तिक्त एषोऽत्र विंशतिः ॥ स्वादुः साम्लश्चतुष्केषु षट् त्रयं लवणानुगः ॥ एकं तिक्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥ चतुरोऽम्लः पटुश्चैकं भेदाः पंचदशेति च ॥ एकैकस्य परित्यागे विद्यात्पंचरसाश्च षट् ॥एकं च षड्रसं षट् च पृथगेवं त्रिषष्टिधा॥ ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ॥ संभवंति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ॥ इति रसभेदीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषधातुमलमूलो हि देहः ॥ तमुच्छ्वासनिश्वासोत्साहप्रस्पंदेंद्रियपाटववेगप्रवर्तनाभिर्वायुरनुगृण्हाति ॥ पक्त्यूष्माभिलाषक्षुत्पिपासाप्रभाप्रसादविदर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तं ॥ स्थैर्यस्नेहसंधिबंधदृढताक्षमाधीबलालौल्यादिभिः श्लेष्मा ॥ तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिभिस्तु रसः ॥ जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् ॥ देहलेपमलमेदःपुष्टिभिर्मांसं ॥ नेत्रगात्रस्निग्धतास्नेहदाढर्यास्थिपुष्टिभिर्मेदः ॥ देहोर्ध्वताधारणमज्जपोषणाभ्यामस्थि ॥ स्नेहबलास्थिपूरणशुक्रपुष्टिभिर्मज्जा ॥ हर्षबलगर्भोत्पादनैः शुक्रं ॥ अवष्टंभानिलानलधारणैः शकृत् ॥

अन्नक्लेदनिर्वाहणेन मूत्रं ॥ क्लेदत्वक्स्नेहरोमधारणैः स्वेद इति ॥ कार्श्यकार्ष्ण्यगात्रकंपस्फुरणोष्णकामितासंज्ञानिद्रानाशबलेंद्रियोपघातास्थिशूलमज्जाशोषमलसंगाध्मानाटोपमोहदैन्यभयशोकप्रलापादिभिर्वृद्धो वायुः पीडयति ॥ पीतत्वग्लानींद्रियदौर्बल्यौजोविस्रंसशीताभिलाषदाहतिक्तास्यतातृण्मूर्च्छाऽल्पनिद्रताक्रोधादिभिः पित्तं ॥ श्वैत्यशैत्यस्थौल्यालस्यगौरवांगसादस्रोतःपिधानमूर्च्छानिद्रातंद्राश्वासकासप्रसेकहृल्लासाग्निसादसंधिविश्लेषादिभिः श्लेष्मा ॥ प्रसेकारोचकास्यवैरस्यहृल्लासस्रोतोरोधस्वादुद्वेषांगमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मविकारप्रायैरसः ॥ कुष्ठविसर्पपिटिकासृग्दराक्षिमुखमेढ्रगुदपाकप्लीहगुल्मविद्रधिन्यंगकामलाऽग्निनाशतमःप्रवेशरक्तांगनेत्रतावातरक्तैरेभिरन्यैश्च पित्तविकारप्रायैरसृक् ॥ गलगंडगंडमालाऽर्बुदग्रंथिताल्वजिह्वाकंठरोगस्फिग्गंडौष्ठबाहूदरोरुजंघागौरववृद्धिभिः श्लेष्मरक्तविकारप्रायैश्च मांसं ॥ प्रमेहपूर्वरूपैः स्थौल्योपद्रवैश्चान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांसविकारप्रायैर्मेदः ॥ अध्यस्थिभिरधिदंतैश्चास्थि ॥ नेत्रांगरक्तगौरवैः पर्वसु च स्थूलमूलारुर्भिर्मज्जा ॥ अतिस्त्रीकामताशुक्राश्मरीसंभवाभ्यां शुक्रं ॥ आधिक्यकुक्षिशूलाटोपगौरवैः शकृत् ॥ आधिक्यबस्तितोदाध्मानैर्मूत्रं ॥ आधिक्यकंडूदौर्गंध्यैः स्वेदः॥अन्येऽपि च दूषिकादिमला बाहुल्यद्रवताकंडूगौरवैः ॥ प्रसेकारुचिहृल्लाससंज्ञामोहाल्पवाक्चेष्टताप्रहर्षांगसादाग्निवैषम्यादिभिः क्षीणो वायुः पीडयति ॥ स्तंभशैत्यानियततोददाहारोचकाविपाकांगपारुष्यकंपगौरवनखनयनशौक्ल्यादिभिः पित्तं॥ भ्रमोद्वेष्टनानिद्रांगमर्दपरिशोषतोददवदाहस्फोटनवेपनधूमायनसंधिशैथिल्यहृदयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादिभिःश्लेष्मा॥ शब्दासहत्वहृदयद्रवकंपशोषशूलशून्यतास्पंदनघट्टनैरल्पयाऽपि च चेष्टया श्रमतर्षाभ्यां रसः ॥ त्वग्रौक्ष्याम्लशीताभिलाषशिराशैथिल्यैरसृक्॥स्फिग्गंडादिशुष्कतातोदरौक्ष्यासग्लानिसंधिस्फोटनधमनीशैथिल्यैर्मांसं॥क्ली-

हृत्त्रिकटीस्वापसंधिशून्यताऽङ्गरूक्षताकार्श्यश्रमशोषमेदुरमांसाभि-
लाषैर्मांसक्षयोक्तैश्च मेदः ॥ दंतनखरोमकेशशातनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशै-
थिल्यास्थितोदास्थिवृद्धमांसाभिलाषैरस्थि ॥ अस्थिसौषिर्यभ्रमो-
दौर्बल्यश्रमतमोदर्शनैर्मज्जा ॥ श्रमदौर्बल्यास्यशोषतिमिरदर्शनाङ्गपा-
ण्डुतावसादक्लैब्यमुष्कतोदमेढ्रधूमायनैश्चिराच्च निषेकेण सरक्तनिषेकेण
वा शुक्रं ॥ सशब्दस्य वायोः कुक्षौ तिर्यगूर्ध्वं च भ्रमणेनान्त्रवेष्टनेन पा-
र्श्वहृदयपीडनेनाल्पतया च शकृत् ॥ बस्तिनिस्तोदमुखशोषकृच्छ्रा-
ल्पविवर्णमूत्रतादिभिः सरुधिरमूत्रतया वा मूत्रं ॥ स्तब्धरोमतारोमच्य-
वनत्वक्परिपाटनस्वापपारुष्यस्वेदनाशैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च मला य-
थायथं मलायनदोषतोदशोषशून्यत्वलाघवैः ॥ विपरीतगुणक्षयवृद्धि-
भ्यां च वृद्धिक्षयावुपलक्षयेत् ॥ मलानां त्वतिसंगोत्सर्गाभ्यां च तद्वृ-
द्धिक्षयौ ॥ वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतरामनौचित्यात् ॥ तत्रा-
स्थ्नि स्थितो वायुरसृक्स्वेदयोः पित्तं शेषेषु तु श्लेष्मा ॥ तस्मादेकवृद्धि-
क्षयसाधनत्वमेषां न त्वेवमस्थिवाय्वोः ॥ सर्वैव हि वृद्धिः प्रायोऽतिसंतर्प-
णनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणाऽनुगता ॥ तद्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना ॥ त-
स्माल्लंघनबृंहणाभ्यां वृद्धिक्षयजान्विकारानुपाचरेत् ॥ पवने तु बृंहण
लंघनाभ्यां ॥ सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मविपर्ययतुल्यभावेनाविरुद्धे-
न ॥ धातवः खलु शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽऽहार-
विहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिमाप्नुवंति ॥ ह्रासं तु विपरीतैर्विपरीतगु-
णभूयिष्ठैर्वा ॥ तथाहि देहे धातवो ये गुरवस्ते गुरुभिरैक्यकारि-
त्वादुपचीयंते ॥ लघवस्तु लघुभिः ॥ तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वका-
रिभिरपचीयंते ॥ तस्मादन्येभ्यो द्रव्येभ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्या-
यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा मज्जा मज्जा शुक्रं शुक्रेणामगर्भो
च गर्भः ॥ यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविहाराणा-
मसान्निध्यं स्यात् सन्निहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं विरुद्धत्वात्घृ-

णित्वादरुचिरन्यस्माद्वा कारणांतरात् ॥ तत्र समानगुणभूयिष्ठानाम-न्यगल्पीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ॥ तद्यथा ॥ शुक्र-क्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्याणां ॥ कर्मापि यद्यस्य धातोः समानक्रियतया वृद्धिकरं तस्यतस्य वृद्धिम-भिलषता तत्तदासेव्यं॥तथैव चातुल्यक्रियतया ह्रासकरं भेदार्थेनेति॥ अपिच ॥ विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिबर्हणप्रसादनकायविरेचनैः ॥ मांसवृद्धिजान् संशोधनशस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ मेदोजान्स्थौल्य-कार्श्यक्रियाक्रमेण ॥ रसक्षयजान्मांसरसमद्यक्षीरैः ॥ अस्थिक्षय-जान् बस्तिभिस्तिक्तोपहितैश्च क्षीरसर्पिर्भिः ॥ शकृद्वृद्धिजानती-सारसाधनेन ॥ शकृत्क्षयजान् यवमाषकुल्माषाजमेषमध्यादिभिः॥मू-त्रवृद्धिक्षयजान् मेहकृच्छ्रचिकित्सया ॥ स्वेदक्षयजानभ्यंगव्याया-ममद्यस्वप्ननिवातशरणस्वेदैरिति ॥ भवति चात्र ॥ ये पाचकांशा धा-तुस्थास्तेषां मांद्यातितैक्ष्ण्यतः ॥ वृद्धिः क्षयश्च धातूनां जायते शृणु-चापरं ॥ पारंपर्येऽपि दावाग्नेस्तत्तत्प्राप्येंधनं शिखा ॥ वृद्धिक्षयौ यथा याति तथा धातुपरंपरा ॥ द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि स्वं स्वं वृ-द्ध्यै क्षयाय च ॥ प्रत्यात्मबीजनैर्यस्माद्भृशमाशु च जायते ॥ पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधं ॥ दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयं-त्युभये मलान् ॥ अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ॥ मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ वक्ष्यंते वातजास्तत्र निदाने वातरोगिके ॥ पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसू-रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांसावकोथनं ॥ सदाहान्मेदसि ग्रंथीन् स्वेदतृड्वमनं भृशं ॥ अस्थि दाहं भृशं मज्ज्ञि हारिद्रनखने-त्रतां ॥ पूति पीतावभासं च शुक्रं शुक्रसमाश्रितं ॥ शिरागतं क्रो-धनतापप्रलापं स्नायुगं तृषं ॥ कोष्ठगं मदतृड्दाहान् व्यापिनोऽप्यांश

१ स्वेदात्युद्गमनं तृषमिति पाठः २ क्रोधनतामितिपाठः

पक्ष्मणः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्तंभं श्वेतावभासतां ॥ पांडुामयं शोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापचीः ॥ आर्द्रचर्मावनद्धाभगात्रतां चातिगौरवं ॥ मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थ्नां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥ मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसंचयं ॥ विबंधं गौरवं चाति शिरास्थः स्तब्धगात्रतां ॥ स्नायुगः संधिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिं ॥ अरोचकाविपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान् ॥ विण्मूत्रयोः स्वाश्रययोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते ॥ उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयेंद्रियगैर्मलैः ॥ व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ॥ कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ दोषा यांति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ॥ वृध्याभिष्यंदनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ तत्रस्थाश्च विलंबेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ॥ तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥ आगंतुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥ तेजो यत्सर्वधातूनामोजस्तत्परमुच्यते ॥ मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं ॥ यत्सार आदौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ॥ संवर्तमानं हृदयं समाश्रयति यत्पुरा ॥ यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ यस्यानाशात्त्र नाशोऽस्ति प्रीणिता येन देहिनः ॥ हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं जीवितास्पदं ॥ ओजः क्षीयेत कोपक्षुत्ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥ बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेंद्रियः ॥ दुश्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ॥ जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजं ॥ ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः ॥ यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविराधि तु ॥ तत्तत्त्यजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥ कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ॥ वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयंत्यबुधास्तु न ॥ यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ॥ रू-

१ स्थानिदोषसंबंधिनीं ॥

पाणि हीनाः प्रोज्झंति समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ यएव देहस्य समा विवृध्यै त एव दोषा विषमा वधाय ॥ यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ॥ इति दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाय्वाकाशधातुभ्यांवायुः ॥ आग्नेयं पित्तं ॥ अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा ॥ तत्र पक्वाशयः कटिः सक्थिनी पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च वातस्थानानि ॥ अत्र पक्वाशयो विशेषेण ॥ नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रसो रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि ॥ अत्र नाभिर्विशेषेण ॥ उरः कंठः शिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्मस्थानानि ॥ अत्राप्युरो विशेषेण ॥ इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशिना दोषत्रयेण शरीरमागारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरीकृतं ॥ अतश्च दोषा देहं स्थेमानमानयंतः स्थूणा इत्युच्यंते ॥ धारणाद्धातवः ॥ मलिनीकरणादाहारमलत्वान्मलाः ॥ दूषणस्वभावात्वाद्दोषाइति ॥ त एते प्रत्येकं पंचधा भिद्यंते ॥ तद्यथा ॥ प्राणोदानव्यानसमानापानभेदैर्वायुः ॥ तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः कंठोरश्चरो बुद्धींद्रियहृदयमनोधमनीधारणष्ठीवनक्षवथूद्गारश्वासोच्छ्वासान्नप्रवेशादिक्रियः ॥ उदान उरस्यवस्थितः कंठनासिकानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोविबोधनादिक्रियः ॥ व्यानो हृद्यवस्थितः कृत्स्नदेहचरः ॥ शीघ्रतरगतिर्गतिप्रसारणकुंचनोत्क्षेपावक्षेपनिमिषोन्मेषणजृंभणान्नस्वादनस्रोतोविशोधनस्वेदासृक्स्रावणादिक्रियो योनौ च शुक्रप्रतिपादनो विभज्य चान्नस्य किट्टात्सारं तेन क्रमशो धातूंस्तर्पयति ॥ समानोऽतरग्निसमीपस्थितस्तत्संधुक्षणः पक्वामाशयदोषमलशुक्रार्त्तवांबुवहस्रोतोविचारी तदवलंबनान्नधारणपाचन-

विवेचनकिट्टाधोनयनक्रियः ॥ अपानोऽपानेऽवस्थितो बस्तिश्रोणिमेंढ्रवृषणवंक्षणोरुचरो विण्मूत्रशुक्रार्तवगर्भनिष्क्रमणादिक्रियः ॥ पाचकरंजकसाधकालोचकभ्राजकत्वभेदैः पित्तं ॥ तत्र यदामपक्काशयमध्यस्थं पंचमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षात्क्षपितसोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वायुक्लेदादिभिरनुग्रहाद्दहनपाचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सारकिट्टौ विभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृह्णाति तत्पाचकमित्युच्यते ॥ आमाशयस्थं तु रसस्य रंजनाद्रंजकं ॥ हृदयस्थं बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधकं दृष्टिस्थं रूपालोचनाद्आलोचकं ॥ त्वक्स्थं त्वचो भ्राजनाद्भ्राजकं॥ तदभ्यंगपरिषेकालेपादीन्पाचयति छायाश्च प्रकाशयति ॥ अवलंबकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेषकत्वभेदैः श्लेष्मा ॥ सतूरस्थः स्ववीर्येण त्रिकस्यान्नवीर्येण च सह हृदयस्य च शेषाणां च श्लेष्मस्थानानां तत्रस्थ एवोदककर्मणाऽवलंबनादवलंबक इत्युच्यते॥ आमाशयस्थितोऽन्नसंघातस्य क्लेदनात्क्लेदकः ॥ रसनस्थः सम्यग्रसबोधनाद्बोधकः ॥ शिरस्थश्चक्षुरादींद्रियतर्पणात्तर्पकः ॥पर्वस्थोऽस्थिसंधिश्लेषात् श्लेषकइति ॥ एवममीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपित्तश्लेष्माणो वर्तंते ॥ तेषां वृद्धिहेतुर्वक्ष्यते निदानेषु ॥ समासतश्च वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तं पूर्वाध्याये ॥ वृद्धिर्हि द्वेधा चयकोपभेदेन ॥ तत्रोष्णगुणोपहिता रूक्षादयो वायोः संचयमापादयंति शीतगुणोपहिताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः स्निग्धादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहितास्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं शीतगुणोपहिता मंदादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं तथा तु रूक्षादयः प्रशमं ॥ तत्र॥चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगा-

मिता ॥ लिंगानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ स्वस्थानस्थस्य समता विकारासंभवः शमः॥देहे कुद्धोऽनिलवशात्कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवेऽपि वा ॥ दोषो विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ अथ प्रकुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयंति ॥ आविष्कृततमास्तु वायोरशीतिर्विकाराश्चत्वारिंशत्पित्तस्य विंशतिः श्लेष्मणः ॥ तत्र वातविकाराः ॥ तद्यथा ॥ नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः सुप्तपादता वातखुडता गुल्फग्रहः पिंडिकोद्वेष्टनं गृध्रसी जानुभेदो जानुविश्लेषऊरुसादऊरुस्तंभः पंगुत्वं गुदभ्रंशो गुदार्तिर्वृषणाक्षेपो मेढ्रस्तंभो वंक्षणानाहः श्रोणिभेदो विड्भेदउदावर्तः खंजत्वं कुब्जत्वं वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्वावमर्दउदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्द्रवो वक्षोद्धर्षस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोषस्तथा ग्रीवास्तंभो मन्यास्तंभः कंठध्वंसो हनुस्तंभस्ताल्वोष्ठभेदो दंतभेदो दंतशैथिल्यं मूकत्वं वाक्संगः प्रलापः कषायास्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्बाधिर्यं वर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचस्तिमिरमक्षिशूलमक्षिव्युदासो भ्रूव्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुकेशभूमिस्फुटनमर्दितमेकांगरोगः सर्वांगरोग आक्षेपको दंडकः श्रमो भ्रमो वेपथुर्जृंभाग्लानिर्विषादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणावभासत्वमस्वमोऽनवस्थितचित्तता च ॥ पित्तविकाराःपुनः॥ ओषः प्लोषो दवो दवथुर्विदाहोऽलर्दाहस्त्वग्दाहोऽसदाहो धूमकोऽम्लकऊष्माधिक्यमतिस्वेदोंगगंधोऽवयवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वङ्मांसदरणं चर्मदरणं रक्तकोठो रक्तविस्फोटो रक्तमंडलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं नीलिका कक्ष्या कामला तिक्तास्यता लोहितगंधास्यता पूतिमुखत्वं तृष्णाधिक्यमतृप्तिरास्यपाको गलपाको ऽक्षिपाकः पायुपाको मेढ्रपाको जीवादानं तमःप्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ॥ श्लेष्मविकारा-

१ वक्षोद्धर्षश्चक्षूपरोधश्चक्षुस्तोदइतिहेमाद्रीपाठः

स्तु॥ तृप्तिस्तंद्रा निद्राऽऽधिक्यं स्तैमित्यं गुरुगात्रताऽऽलस्यं मुखमाधुर्यं प्रसेकः श्लेष्मोद्गिरणं मलाधिक्यं बलासो हृदयोपलेपः कंठोपलेपो धमनीप्रतिचयो गलगंडोऽतिस्थौल्यं शीताग्नित्वमुदर्दः श्वेतावभासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ॥ तत्र सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिमानोषः ॥ प्रादेशिकः स्वेदरहितोऽग्न्यर्चिषेव दाहः प्लोषः ॥ मुखोष्ठताल्वादिषु दाहो दवः ॥ चक्षुरादींद्रियेषु दाहो दवथुः ॥ पाणिपादांसमूलेषु विविधः संतापो विदाहः ॥ कोष्ठे दाहोंऽतर्दाहः॥ शिरोग्रीवाकंठताल्वादिषु धूमायनं धूमकः ॥ सांतर्दाहहृदयशूलोद्गारोऽम्लकः ॥ शोणितस्य कृष्णतादौर्गंध्यतनुत्वानि क्लेदः ॥ मांसस्यतु कृष्णतादौर्गंध्यंच ॥ बाह्यत्वक्संहतिश्चर्म॥कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा तृप्तिः॥अन्ये पुनराहुः॥ अभ्यानभिनंदना तृप्तिरिव तृप्तिररोचकः ॥ निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं तंद्रा ॥ स्तैमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितं ॥ उपलेप इवोपलेपः ॥ तदतिशयः प्रतिचयो ऽतिपूरणं ॥ अग्नेरतिमंदता शैत्यं॥उरोऽभिष्यंदउदर्दः ॥ केषांचिच्छीतवेपथुरुदर्दः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ शीतपानीयसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ॥ सरागकंडूः शोफः स्यादुदर्दः स कफोद्भव इति ॥ महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ क्षुद्रविकाराः पुनर्यदेवांगमाविशंति तदुपपदमेव नाम लभंते ॥ यथा ॥ नखशंखललाटभेदाः सांतर्दाहकंठहृदयोपलेपादयः॥तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं भवति ॥ सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसंख्येयत्वाद्विकारेष्वि मान्येव दोषाणामात्मलिंगानि सकलशरीरव्यापीन्यव्यभिचारीणि च॥ तथा तत्कर्माण्युपक्रमश्च ॥ तत्रात्मलिंगान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि॥ कर्माणि तु वायोः स्रंसव्यासव्यधसादभेदतोदहर्षतर्षवर्तमर्दकंठव्यधचेष्टभंगशूलशोषस्वापपारुष्यसौषिर्यसंकोचस्पंदनानि कषायरसत्वं श्यावारुणवर्णता च ॥ पित्तस्य दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोथस्रावरागाः कट्वम्लरसत्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च ॥ श्लेष्मणः कंडूस्थैर्यगौरवोपदेहस्ने

ष्टशैत्यबंधचिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्णता चेति ॥ कपिलस्त्वेषां स्वलक्षणानि रसतो निर्दिदेश॥ कटुम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः कफः ॥कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ सुश्रुतः पुनः पठति ॥ पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति ॥ श्लेष्मा लवणतां ॥ तदेवमेतानि वाय्वादिरूपकर्माण्यवहितः सम्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः ॥ अनंतरं च देशकालमात्रादीन्प्रमाणीकृत्याश्वेवोपक्रमेतेति ॥ भवंति चात्र ॥ वक्ष्यंतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ पृथक् त्रीन्विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥ त्रीनेवसमया वृध्या षडेकस्यातिशायने॥ त्रयोदश सस्तेषु षड्ढ्येकातिशयेन तु ॥ एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ पंचविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥ एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्ययपाऽपि ते ॥ भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणं॥ रोगावस्थासु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगं॥ षट्कं हि दुर्बोधतरं विकारैरिति दर्श्यते ॥प्रकृतिस्थं यदापित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये॥ स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ ॥ गात्रो देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थंकफं क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली ॥ कर्षेत्कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तंभगौरवं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ॥ संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायुक्षये यदा ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं ज्वरं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं वृद्धः पित्तक्षये कफः ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजं ॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धः श्लेश्माऽनिलक्षये ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मंदाग्नित्वं शिरोग्रहं ॥ निद्रातंद्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवं ॥ ष्ठीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां च पीततां ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः पृथक् ॥ शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथं ॥ संसर्गाद्रसरुधिरादि-

भिन्नैर्वा दोषांस्तु क्षयसमतावृद्धिभेदैः ॥ आनंत्यं तरतमयोगत-
श्च यातान् जानीयादवहितमानसो यथास्वं ॥ इति दोषभेदीयो नाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वातस्योपक-
मः स्नेहः स्वेदो मृदूनि स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणानि संशोधनान्यभ्य-
वहार्याणि चाभ्यंगपूर्वमुपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहसंवाहन-
पीडनानि वित्रासनविस्मापनविस्मरणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्चाने-
कयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयद्रव्योपहितास्तथा शत
पाकसहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्था बस्तयो बस्तिनियमो विशेषतस्तैलं
मांसरसोऽनुवासनानि सुखशीलता स्त्रीसंपर्कवर्जनश्च हैमंतो विधिः ॥
पित्तस्य सर्पिःपानं सर्पिषा स्नेहनमधोदोषहरणं मधुरतिक्तकषायाणा-
मौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवा
परमशिशिरसुरभिसलिलमज्जनं मनोनुकूलसंस्पर्शसुखानां मुक्तामणि-
वैडूर्याश्मगर्भ[1]शंखशिलापद्मरागचंद्रकांतकांततरतरला[2]वलीनां च[3]मरत्रा
सितसहस्रपत्रोत्पलकदलीदलनवमालिकाकुंदमल्लिकादिविविधवर्णप्र-
सूनविरचितानां स्रजां च धारणमुरसा ॥ क्षणे क्षणे चाग्र्यचंदनप्रियंगु-
कालीयकमृणालकर्पूरसुगंधिशीतस्वच्छगंधवारिभिः सकमलकुमुदकुव-
लयैर्भूमितलकवाटवातायनहर्म्यभित्तीनामभिप्रोक्षणं ॥ श्रुतिसुखद-
मृदुमधुरमनोनुगानां गीतवादित्राणामभ्युदयानां च श्रवणं ॥ अयंत्र-
णैः समानवेषचरितैरुत्सवोत्तरान्योन्यदर्शनैः सुहृद्भिः सहासनं ॥ अमृ-
तवचनविहारस्वभावसुरभितवदनकुड्मलानां नातिस्पष्टाभिधायिना-
मनुपचारमधुरकोमलोल्लापानां प्रियाणामपत्यकानां सद्यमाश्लेषः ॥ नि-
र्दयं च तनुमृदुसुरभिनिवसनाभिर्मल्लिकामुकुलानुकारिमुक्ताफलप्राय-

१ अश्मगर्भोमरकतमणिः (पाचइतिलोके) गारुत्मतंमरकतमश्मगर्भोहरिन्मणिरित्यमरः
२ तरलोहारमध्यगइत्यमरः ३ भ्रमरत्रासितेतिपाठो भाति

विभूषणाभिः सहचरीनिनादसंकल्पोपजनितौत्सुक्यकलहंसानुनादितनूपुररशनाकलापसिंजितानुगमसंमुखमुग्धमृदुवचनाभिर्निजजघनभिविडकुचयुगुलालंकारभारोद्वहनश्रमश्वसनकंप्रमध्यमुकुलितलोचनोत्पलाभिः किंचिद्विगलितनवयौवनाभिः प्रियांगसंगमात्रातिमात्रसुखास्वादविस्रंस्यमानांशुकैककालोपजातव्रीडावैलक्ष्यप्रगल्भतावैक्लव्यहर्षविषादविस्मयस्मितकोपप्रसादसाध्वसस्रस्तस्विन्नसर्वांगद्रवीकृतहिमांगरागाभिः समस्तदेहहृदयप्रल्हादकारिणीभिर्विलासवतीभिश्चतुरंगभिवानंगबलमंगैस्तनुभिरपि समुद्वहंतीभिरंगनाभिः॥सकलरजनीकरकरनिकरावकीरणशिशिरतराणि भवनतलसलिलपुलिनानि ॥ सितसिकततोयसृततलमनेककायधंत्रप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारागृहं ॥ सागरानुकारितोयाशयोपतीरमुनिविष्टकुसुमितबहुविटपपृथुतुंगविविधतरतरुनिवहबहलच्छायोपसंच्छन्नं धवलरक्तनीलनीरजरजोभ्यासमस्तजलविपुलसिकतिलोपकल्पितं दोलायमानमलदुदककलशशरणकरकलवदुदकप्रवाहाहितमृत्सौरभभूतलैकदेशं प्रलंबमानाम्रजंबूकदंबविदुलनिचुलादिकिसलयमंजरीफलस्तबकमत्युसपटालिकं मुहुर्मुहुः पुरुषप्रयत्नप्रेरितघटमुखोद्गीर्णोशीरचंदनानुविद्धाबल्पपतितशेषमुक्ताफलायमानजललवमुच्छ्रायविस्तारवदनिषिद्धदूरविस्तृतशीतवातप्रवेशमत्यर्थसततांबुशीतशीकराभिषेकप्रतिहतसंतापदाहमोहश्रमक्लमपिपासमतिशयप्रासरामणीयकं हिमाचलस्पर्द्धिशैत्यमंबुधरकाललीलाविडंबि कायमानं ॥ प्रफुल्लपद्मोत्पलपुंडरीकसौगंधिककोकनदशतपत्रपरागरागानुरंजितजलचरविहंगगणकलनिनदरम्या दीर्घिकाः ॥ मधुपानलोभनिलीयमानालिकुलचलितलवाप्रतानविपतितविविधकुसुमनिचयशयनरचनासव्यापारमृदुपवनान्युपवनानि ॥ विशेषतस्तु घृतं पयो विरेचनानि सौम्याः सर्वे भावा दिवास्वप्नवर्ज्यं-

१ अंगनाभिर्निर्दयमाश्लेषइतिपूर्वेणसंबंधः २ वेण्वादिनिर्मितगृहविशेषं (मांडवइ० भा०)

श्च ग्रैष्मो विधिः ॥ श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि तीक्ष्णानि संशोधनानि विरूक्षप्रायाण्यभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि तीक्ष्णानि दीर्घकालस्थितानि हृद्यानि मद्यानि ॥ धावनलंघनप्लवनजागरणनियुद्धसंव्यवायव्यायामरूक्षोन्मर्दनस्थानोच्छादनानि ॥ विशेषतः क्षौद्रं यूपो वमनानि सर्वशश्चोपवासः सधूमगंडूषः सुखप्रतिषेधः सुखार्थं वासंतो विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कल्पितः ॥ संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते ॥ मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ योज्याः षड्वम्लमधुरा वायौ क्रुद्धे रसाः क्रमात्॥पित्ते तिक्तस्ततः स्वादुः कषायश्च रसो हितः॥कटुकः प्राक् ततस्तिक्तः कषायोंऽते कफामये ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥ वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥ अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशं ॥ पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ॥ तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति ॥ इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ चयादीन् यांति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकं ॥ निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत्॥ चयएव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ॥ सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ॥ वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं ॥ ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमाणयन् ॥ यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषभिषग्जितं ॥ नेतृभंगेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ॥ स्थानतः केचिदिच्छंति प्राक् तावत् श्लेष्मणो वधं ॥ शिरस्युरसि कंठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कु-

तः ॥ तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणं ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः ॥ तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारार्गलेव सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते ॥ अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं ॥ अतएव च पित्तादिः कफांतोऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्ब्रवीति तु ॥ जयेज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥ तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् ॥ वायुश्च वर्द्धतेऽवश्यं यस्त्वहःसु तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेषदोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ॥ यस्मादामाशयोत्क्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थितान् ॥ स्वाशये तु प्रदुष्टानां स्थितैवं ह्याशुकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्वैस्वैर्दोषोद्रेकं यथाबलं ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तंत्री[1]कुर्यान्नतु क्रमं ॥ प्रयोगः शमयेद्व्याधिं ॥ योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ॥ नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ क्रुद्धं मलमलं जेतुं नाल्पभावादुभावपि ॥ दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि परस्परं ॥ शीतद्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता ॥ दृष्टा मिथश्च दोषेषु नातोऽन्योन्यं जयंति ते ॥ आरंभकं विरोधेऽपि मिथो यद्गुणत्रयं ॥ विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्याधेर्दोषत्रयं तथा ॥ वायुरामान्वयः सार्तिराध्मानकृदसंचरः ॥ दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु ॥ आविलस्तंतुमांस्त्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः ॥ विपर्यये तु पक्वत्वं तथा ताम्रं समेचकं ॥ पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः पिंडितोऽथवा ॥ विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे ॥ उष्मणोऽल्पबल-

1 तंत्रं प्रधानेसिद्धांतइत्यमरः ॥ सर्वांगसुंदरायांतु भेषजं योजयेत्तत्तु स्वाकुर्यान्न क्रमंभिषगितिपाठःसन्निपातज्वरचिकित्साप्रकरणं

त्वेन धातुमाद्यमपाचितं ॥ दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥ कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदंत्यामस्य संभवं ॥ सर्वदेहप्रविसृतान् सामान्दोषान्न निर्हरेत् ॥ लीनान्धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ॥ पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान्स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलं ॥ हंत्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान् पक्वाधानाद्गुदेन च ॥ उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं ॥ धारयेदौषधैर्दोषान्विधृतास्तेऽपि कुर्वते ॥ रोगानुत्पादनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकान् गदान् ॥ प्रवृत्तान्प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥ विविधान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निर्हरेत वा ॥ इति दोषोपक्रमणीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥सप्तविधाः खलु रोगा भवंति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ॥ ते तु पृथक् द्विविधाः ॥ तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः कुष्ठार्शोमेहादयः पितृजा मातृजाश्च ॥गर्भजा जनन्यपचारात्कौब्ज्यपांगुल्यपैंगल्यकिलासादयोऽन्नरसजा दौहृदविमानजाश्च ॥ जातजाः स्वापचारात्संतर्पणजा अपतर्पणजाश्च ॥ पीडाकृताः क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः शारीरा मानसाश्च ॥ कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजाश्च ॥ प्रभावजा देवगुरूल्लंघनशापाथर्वणादिकृता ज्वरादयः पिशाचादयश्च ॥ स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः कालजा अकालजाश्च ॥ तत्र कालजा रक्षणकृताः अरक्षणजा अकालजाः ॥ तएते समासतः पुनर्द्विविधा भवंति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च ॥ तत्र रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोद्दिश्यासोपदिष्टानां विहितानां प्रतिषिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा ॥ जन्मांतरा-

तीतेन तु पूर्वं ॥ तत्तु पुनर्दैवाख्यमुक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक् ॥ तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः ॥ विपरीता दैवजन्मानः ॥ अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः ॥ तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशीलनात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः ॥ सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षयाद्दैविकानां ॥ दोषकर्मक्षयादन्येषां ॥ अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि वर्णयंति ॥ तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते ॥ एवं चाहुः ॥ यदि स्वयं कृतादेव कर्मणः कार्यनिर्वृत्तिः स्यात् न दृष्टं पुरुषांतरकृतात्किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधात्तोषरोषौ प्रतिकर्त्तव्यचिंतां वा प्रतिपद्यते ॥ एवमेते व्याधयो द्विविधाः संतस्त्रिविधा जायंते ॥ ततश्च दोषविशेषतो भूयः सप्तविधाः ॥ सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवानायुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते ॥ यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्यग्भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुःसंस्कारापरिक्षये सह्यवेदनतां प्रतिपद्यते ॥ अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भवत्क्षयकांडे ॥ स्वयमपि च दैवान्निदानाल्पतया वा निवर्तमानः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलंभादाशुतरमपरिक्लिष्टस्य चापगच्छति ॥ अनियतफलदायिनि तु दैवे हिताभ्यासरतस्यावकाशमेव न लभते व्याधिः ॥ तस्मात्त कस्यांचिदवस्थायामात्मवान् हिताहितयोस्तुल्यदर्शी स्यात् ॥ त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिमात्रभेदेन ॥ तत्राल्पलक्षणा मृदवो मध्यलक्षणा मध्याः संपूर्णलक्षणास्त्वधिमात्राः ॥ ते पुनः सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्विधाः प्रागुपदिष्टाः ॥ सुबहुशोऽपि च भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरंति ॥ तत्र निजास्तु दोषोत्थाः॥तेषु पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यंते ततो व्यथाऽभिनिर्वर्त्तते ॥ बाह्यहेतुजास्त्वागंतवः ॥ तेषु व्यथा पूर्वमुपजायते ततो दोषवैषम्यं ॥ दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यते प्रव-

१ दोषकर्मजव्याधीनां २ अपरिक्लिश्य नाशमुपगच्छतीतिपाठः

द्वेते च ॥ एवंच कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबंधः ॥ केवलं पौर्वापर्ये विशेषः ॥ तस्मादेकाकाराएव रोगास्तथा ह्यसामान्यादसंख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानधर्मनामवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषात्ते यथास्थूलं यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ असंख्येयत्वाच्च दोषलिंगैरेवरोगानुक्रमं च विभजेत् ॥ दोषा एव हि सर्वरोगैककारणं॥ यथैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्वां छायां नातिवर्तते ॥ यथा वा कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमव्यतिरिच्य वर्तते ॥ तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति ॥ यथा च विद्युद्वर्षादयो नभसि भवंति न त्ववश्यं निमित्ततस्त्ववश्यमपि ॥ तरंगबुद्बुदादयश्चांभसः ॥ तथा दोषेषु रोगाः ॥ त्रिविधं तु निमित्तमेषामसात्म्येंद्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च ॥ ते पुनः प्रत्येकमतियोगायोगमिथ्यायोगभेदात्त्रिविधा भिद्यंते ॥ तत्र यथास्वं चक्षुरादींद्रियाणां रूपादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा संसर्गस्त्वयोगः ॥ सूक्ष्मातिदूरांतिकस्थातिभास्वद्भैरवाप्रियविकृतादिदर्शनं द्विष्टात्युच्चपरुषभीषणादिश्रवणं पूत्यमेध्यातितीक्ष्णोग्रप्रतिकूलाद्याघ्राणं स्वभावादिभिराहारकल्पनाविशेषायतनैरपथ्यानां रसानामभ्यवहारस्तथा स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामयथावदुपसेवनमशुचिभूताभिघातविषवातादिसंस्पर्शश्च मिथ्यायोगः ॥ कायवाङ्मनोभेदेन तु त्रिविधमप्यहितं कर्म प्रज्ञापराधः॥ तत्र कायादिकर्मणोऽतिप्रवृत्तिरतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा प्रवृत्तिरयोगः ॥ वेगोदीरणधारणविषमांगचेष्टनस्खलनकंडूयनप्रहारप्राणायामादि तथा क्षुत्पिपासाऽर्द्धभुक्तभाषणादि भयशोकेर्ष्यामात्सर्यादि दशविधं चाकुशलं कर्म यथास्वं मिथ्यायोगः ॥ परिणामः पुनः कालउच्यते ॥ सोऽपि शीतोष्णवर्षभेदात्त्रिधा तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालोऽतियोगः ॥

१ समुत्थानं रोगकारणं २ संस्थानं रोगलक्षणं ३ वर्णइतिपाठः

हीनस्वलक्षणस्त्वयोगः ॥ विपरीतो मिथ्यायोगः ॥ त एतेऽतियोगादयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः ॥ सर्वो वा प्रज्ञापराधएवायं यदेषामविवर्जनं ॥ अर्थकर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयाद्भूयिष्ठं स्वास्थ्यहेतवः ॥ तत्रापि रसवर्जो विषया यथायथमिंद्रियं बाधंते ऽनुगृण्हंति च शेषा रसकर्मकालास्तु सर्वं देहं ॥ अपिच ॥ सर्वभावानां भावाभावौ नांतरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत् ॥ सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवंति ॥ यदा ह्येते त्रयोनिदानादिविशेषास्त्रान्योन्यमनुबध्नंतीषद्वाऽनुबध्नंत्यबला वा न तदाऽभिनिवर्तंते व्याधयश्चिराद्वा ऽभिनिवर्तंते तनवो वा भवंत्यसंपूर्णलिंगा वा ॥ विपर्यये तु विपरीताः ॥ त्रयश्च रोगाणां मार्गा बाह्यमध्याभ्यंतराः ॥ तत्र बाह्यो रक्तादिधातवस्त्वक् स पुनः शाखाख्यः ॥ तदाश्रया गंडपिटिकालज्यपचीचर्मकीलार्बुदाधिमांसमषव्यंगादयो बहिर्भागाश्च शोथार्शोगुल्मविसर्पविद्रध्यादयः ॥ मध्यो मूर्द्धहृदयबस्त्यादीनि मर्माण्यस्थिसंधयः ॥ तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुशिराकंडरादयः ॥ तदाश्रयाः पक्षवधग्रहापतानकार्दितराजयक्ष्मास्थिसंधिशूलगुदभ्रंशादयो मूर्द्धादिरोगाश्च ॥ आभ्यंतरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयाश्रयः कोष्ठोंऽतरिति पर्यायाः ॥ तदाश्रया ज्वरातिसारच्छर्द्यलसकविसूचिकाश्वासकासहिध्माऽऽनाहोदरप्लीहादयोंऽतर्भागाश्च शोफार्शोविद्रधिगुल्मादयः ॥ ते च रोगाः स्वप्रधाना भवंत्यन्यपरिवारा वा क्रमादननुबंधानुबंधाख्याः ॥ तत्राद्याः स्वतंत्राः स्पष्टाकृतयो यथास्वं समुत्थानोपशयाश्च ॥ इतरे तु तद्विपरीताः ॥ तद्वच्च दोषा अपि ॥ तत्रान्यपरिवारा व्याधयो द्विविधाः पुरोगामिनो ऽनुगामिनश्च ॥ तेष्वाद्याः पूर्वरूपसंज्ञाउपद्रवास्त्वितरे ॥ तान् यथायथमेव वक्ष्यमाणानुपलक्षयेत् ॥ प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति तेषां ॥ अनुपशाम्यतो वा पश्चात्तानुपक्रमेत् त्वरितं वा बलवंतमुपद्रवं प्रधानाविरोधेन ॥ स हि पीडाक-

रतरो भवति ॥ व्याधिपरिक्लिष्टदेहत्वात्प्रमेहपीडकादिवत् ॥ तथाऽन्यः प्रधानमेवरोगोऽन्यस्य हेतुर्भवति ॥ यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं वा ज्वरस्य ॥ तौ श्वासस्य ॥ प्लीहा जठरस्य ॥ तच्छ्वयथोः ॥ अर्शांसि गुल्मोदरातिसारग्रहणीनां ॥ प्रतिश्यायः कासज्वरयोः॥तौ क्षयस्य ॥ क्षयः शोषस्य ॥ एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः ॥ बहूनां च तथा बहवः ॥ तद्वदेकं लिंगं ॥ एवमेव प्रशमेऽभ्युपायः ॥ तथा स एवान्यस्य प्रकोपे ॥ तस्मात्तानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षेत ॥ तत्रागमतो रोगमेवमेवंप्रकोपनमेवंयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवंवेदनमेवंरूपशब्दगंधरसस्पर्शमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवंनामानं ॥ तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरन्यथा निवृत्तिः ॥ प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिंद्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रच्छर्दिनाधिक्यमंत्रकूजनमंगुल्यादिसंधिस्फुटनं देहशकृद्व्रणादिगंधं सुप्तशीतोष्णस्तंभसंस्पंदश्लक्ष्णखरस्पर्शं च ॥ [1]प्रकृतिविकृतिमुक्तमास्यरसं तु प्रश्नेन तथा सुच्छर्दंदुश्च्छर्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुखदुःखानि च ॥ तथा वयः प्रत्यक्षेण च ॥ अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरस्य वैरस्यं ॥ मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं ॥ तथाऽग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्या गूढलिंगं व्याधिमुपशयानुपशयतो दोषप्रमाणमुपचारविशेषेणायुषः क्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्वसारसात्म्यबलान्यनुशीलनेनेति॥भवति चात्र॥ ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन योनाविशति योगिवत्॥ आतुरस्यांतरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूपस्याप्रकाशकौ ॥ तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्वदेहबलाश्रयात् ॥ लघुव्याधिवदाभाति लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा ॥ बाह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥ ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ॥ पथ्यं विपर्यये युंजन् प्रा-

---

१ प्रकृतिविकृतिभुक्तमास्यरसंन्विति पाठः

णान्मुष्णाति रोगिणां ॥ ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं कृत्स्ने ज्ञेये प्रवर्तते ॥ बुभुत्सेत भिषक् तस्मात्तत्वं तंत्रानुशीलनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ न जातु स्खलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियापथे ॥ आगंतुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगंतुमतिप्रवृद्धं ॥ तत्रानुबंधं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ॥ इति रोगभेदीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो भेषजावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ भेषजमवचारयन् प्रागेव तावदेवमातुरं परीक्षेत ॥ कस्मिन्नयं देशे जातः संवृद्धो व्याधितो वा ॥ तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्बलमेवंविधंसत्त्वमेवंविधंसात्म्यमियंभक्तिरिमेव्याधयो हितमिदमहितमिदमिति ॥ प्रायो ग्रहणेन केन वा निदान विशेषेणास्य कुपितो दोषो दोषस्य ह्येकस्यापि बहवः प्रकोपे हेतवः ॥ तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुध्याऽपि दोषमेवमवगमयेत् ॥ तद्यथा ॥ किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति ॥ ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये संपद्यते ॥ तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः ॥ तदनंतरं चोपलभेत मृदुमध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितं ॥ एकरूपस्यापि हि हेतोर्मृद्वादिविभागेन पृथक्समवेतानां च दोषाणामंशांशबलविकल्पविशेषाद्व्याधेर्बलाबलविशेषः ॥ तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेकरसेषु च भेषजेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत ॥ नत्वेवं सर्वत्र ॥ नहि विषमविकृतिसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं शक्यं ॥ तथाविधे हि संमुदये समुदयप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्र-

१ समुदायःसमुदयइत्यमरः

भावतत्त्वमवगच्छेत् ॥ तथा कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत् ॥ प्रविसृतो हि दोषः स्वमेव स्थानमातंकायाधितिष्ठन् मूर्द्धादीन्वा दुस्तरो भवति ॥ ततश्च स्थानविशेषेण भेषजविशेषः पर्येषितव्यः ॥ ततश्चैवमालोचयेत् ॥ कस्यायमौषधस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः कियतो वा दोषानुरूपो हि भैषज्यवीर्यप्रमाणविकल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति ॥ सहसाऽतिबलानि संशोधनौषधान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा तथाऽग्निक्षारशस्त्रकर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वा ऽतिपातयेयुः ॥ संशमनानि तु व्याधिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपिते देहे शीघ्रमन्यमावहंति ॥ शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयानाग्निबलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं च ॥ अपि च ॥ अतिस्थूलोऽतिकृशो दुर्बलो दुर्बद्धमांसशोणितास्थ्यंगावयवोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारोऽपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्तथाविधो भेषजमेवंवेगं ॥ तस्मात्तादृशमविषादकरैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैर्विशेषादेबलाः ॥ ताह्यनवस्थितमृदुविक्लवहृदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च ॥ ततोऽपि विशेषेण शिशवः ॥ तथा बलवति बलवद्व्याध्यातुरे ऽल्पबलमल्पं वा भेषजमकिंचित्करं भूय एव दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ॥ योग्यमपि चौषधमेवं परीक्षेत ॥ इदमेवंरसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्मैवंप्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नृतावेवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवंनिषिद्धमेवमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंयुक्तमनया मात्रयैवंविधस्य पुरुषस्यैवंविधे काल एतावंतंदोषमपकर्षत्युपशमयति वा ॥ अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूत् ॥ तथा तेनानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ॥ सूक्ष्माणि हि दोषौषधदृष्यदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यसत्वप्रकृतिवयसाम-

१ भेषजमवंकल्पमितिपाठः २ स्त्रियः

वस्थांतराणि यान्यनालोचितानि निहन्युरातुरं॥आलोच्यमानानि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबुद्धिं ॥ तस्मादभीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञां॥अपिच ॥ संति व्याधयो ये शास्त्रउत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः ॥ तत्र प्राज्ञएव दोषादिगुरुलाघवेन सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां ॥ कालश्च भेषजस्य योग्यतामादधाति ॥ सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्विधोक्तः प्राक् ॥ अपिच ॥ शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः कालः ॥ तत्र शीतोष्णयोर्वृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ॥ ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृडिति विकल्प्यते ॥ प्राक् तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो हेमंतग्रीष्मवर्षाख्यास्तेषामंतरे संशोधनार्थं साधारणा वसंतप्रावृट्शरदाख्यास्त्रयो विकल्प्यंते ॥ तत्र संशोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः ॥ आषाढश्रावणौ प्रावृट् ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ तेषु साधारणेष्वहस्सु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगातियोगभयात् ॥ साधारणा हि मंदशीतोष्णवर्षतया सुखत्वाद्भवंत्यविकल्पकाः शरीरौषधानां विपरीतास्त्वितरे ॥ तथाहि ॥ शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमत्यर्थशीतवातविष्टब्धबद्धगुरुदोषं भवति ॥ तदनुप्राप्तं च भेषजं संशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते॥शिशिरं च वातप्रायोपद्रवाय॥तद्वद्वर्षास्वपि समंतादतिघनेन घनसंघातेनावनते नभस्युपरुद्धतेजःप्रकरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्लावनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलमलमुद्रिक्तमलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति॥औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रततप्रमुक्तधारावपातसंभृतांबुनिवहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहलकोमलपल्लवोपचितस्कंधशाखः पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति॥अपरि-

१ प्राज्ञएवेतिहेमाद्रिपाठः

संस्थिततया च क्षितिमल्पप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादि-शवधातुमूत्रपुरीषसंस्पृष्टाभिरद्भिः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरपवन-संपृक्तेन च धराधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य सुतरां विदाहो जन्यते ॥ ततश्चासावपथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय ॥ प्रथमसंगृहीत-मपि चौषधं तोयदतोयानुगतमारुतोपहतं जगतीति ॥ ग्रीष्मे पुनरा-दानोपहतत्वाच्छरीरमुष्णरूक्षवातातपाध्मातमतिस्विन्नमतिशिथिल-मतिप्रविलीनदोषं भवति ॥ भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरतपनकरनि-पातादुष्णवीर्यतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते ॥ शरीरं च पि-पासाश्रमक्लमोपद्रवाय ॥ तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमनादीनि योजयेत्॥न चेदात्ययिको व्याधिः॥आत्ययिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन-यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमव-हितोऽवचारयेत् ॥ आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा ॥ तद्यथा ॥ अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा ॥ न ह्यप्राप्तातीत-कालमौषधं यौगिकं भवति तस्यत्वेकादशधाऽवचारणं ॥ तद्यथा ॥ अभक्तं प्राग्भक्तं मध्यभक्तमधोभक्तं समभक्तमंतरभक्तं सामुद्गं मुहु-र्मुहुः सग्रासं ग्रासांतरं निशि च ॥ तत्राभक्तं नाम केवलमेवौषधं ॥ त-स्मिरन्नोपयोगादतिवीर्यं कफोद्रेके विमुक्तामाशयस्रोताः प्रातर्बलवा नुपयुंजीत ॥ इतरस्तु प्राग्भक्तादिकं ॥ अन्नसंसर्गेण हि तन्नाति ग्लानिकरं भवति ॥ प्राग्भक्तं नाम यदनंतरभक्तं ॥ तदपाना निलविकृतावधःकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु च व्याधिषु प्रशमनाय कृशीकरणं च योज्यं ॥ मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य तत्समा-नानिलविकृतौ कोष्ठगतेषु च व्याधिषु पैत्तिकेषु च॥अधोभक्तं भक्ता-दनंतरं ॥ तत्तु व्यानविकृतौ प्रातराशांतमुदानविकृतौ पुनः सायमाशांतं पूर्वकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु च श्लैष्मिकेषु

१ आध्मातं दग्धं ॥ आध्मातः शब्दिते दग्धे इतिमेदिनीकरः

च प्रशमाय स्थूलीकरणं च ॥ समभक्तं यदन्नेन समं साधितं पश्चाद्वा समालोडितं ॥ तद्बालेषु सुकुमारेष्वौषधद्वेषिष्वरुचौ सर्वांगेषु ॥ अंतरभक्तं यत्पूर्वाण्हभक्ते जीर्णे मध्यान्हे भेषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराण्हे भोजनं ॥ एतेन रात्रिर्व्याख्याता ॥ तद्दिप्ताग्नेर्व्यानजेष्वामयेषु ॥ सामुद्गं यदादावंते च भुक्तस्य ॥ तत्तु लघ्वन्नपानयुक्तं पाननावनावलेहादि हिध्मायां कंपाक्षेपयोरूर्ध्वाधःसंश्रये च दोषे ॥ मुहुर्मुहुस्तु पुनःपुनर्भुक्ते यदभुक्ते वा ॥ तच्छ्वासकासहिध्मातृट्छर्दिषु विषनिमित्तेषु च विकारेषु ॥ सग्रासं यद्ग्राससंपृक्तं ॥ ग्रासांतरं यद्ग्रासयोर्ग्रासयोर्मध्ये ॥ द्वयमप्येतत्प्राणानिलविकृतौ ॥ तथा सग्रासं चूर्णलेहवटकादिकमग्निदीपनं वाजीकरणानि चोपयुंजीत ॥ ग्रासांतरं हृद्रोगे वमनं धूमं च ॥ जत्रूर्ध्वामयेषु तु निशायां ॥ अत्राद्ये काले तृषितः पीतांबुरजीर्णी क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् ॥ शेषेषु चाहृद्यमसात्म्यमतितीक्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोगमादौ परीक्षेत तदनंतरमौषधं ॥ ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिरल्पेनायाति हेतुना ॥ देहे मार्गीकृते दोषशेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ तस्मात्तमनुबध्नीयात्प्रयोगेणानपायिना ॥ सिद्धानामपि योगानां पूर्वेषां दार्ढ्यमावहन् ॥ सातत्यात्स्वादुभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतं ॥ कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥ मनसोऽर्थानुकूल्येन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलं ॥ सुखोपभोगता च स्याद्व्याधेश्चातः परिक्षयः ॥ लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधिवैषम्येण च याऽरुचिः ॥ तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनान्नं प्रकल्पयेत् ॥ शीतोष्णवर्षानिचितं चैत्रश्रावणकार्तिके ॥ क्रमात्साधारणे श्लेष्मवातपित्तं हरेद्द्रुतं ॥ प्रावृट्शरद्वसंतानां मासेष्वेतेषु वाऽऽहरेत् ॥ साधारणेषु विधिना त्रिमासांतरितान्मलान् ॥ कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं

यथायथं ॥ प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ समाहे-
न गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शांतवेगायां न क्रि-
यासंकरो हितः ॥ गुणेऽल्पेऽपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ॥ भे-
षजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्ययं शुचि ॥ सिद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितं ॥ अनन्यकार्यो ऽवहितस्तन्मंत्रिगुरुसंमतं ॥ आस्वादि-
तं परिचरैः स्वयं चानु प्रयोजयेत् ॥ उचितो यस्य यो देशस्तज्जं
तस्यौषधं हितं ॥ देशे ऽन्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥ वी-
र्यवद्भावितं सम्यक्स्वरसैरसकृल्लघु ॥ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णे
च मात्रया ॥ एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ॥ इति भे-
षजावचारणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३ ॥

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥उपक्रम्यस्य
हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमो मतः ॥ एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्प-
णः ॥ बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ॥ बृंहणं यद्बृहत्वाय लंघ-
नं लाघवाय यत्॥ देहस्य भवतः प्रायो भौमाप्यमितरच्च ते ॥ स्नेहनं रू-
क्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत्॥भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नातिवर्तते
॥ शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंघनं ॥ यदीरयेद्बहिर्दोषान् ॥ पंच-
धा शोधनं तु तत् ॥ निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविस्रुतिः ॥ न
शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि ॥ समीकरोति विषमान् शमनं
तच्च सप्तधा ॥ पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ॥ बृंहणं शम-
नं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ बृंहयेद्व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोक-
कर्शितान् ॥ भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ गर्भिणीसूति-
काबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ॥ मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धब-
स्तिभिः ॥ स्वप्नशय्यासुखाभ्यंगस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ॥ मेहामदोषाति-
स्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ॥ विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकंठाक्षिरोगिणः ॥
स्थूलांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरेत्वपरानपि ॥ तत्र संशोधनैः स्थौल्यब-

लपित्तकफाधिकान् ॥ आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥ विबंधगौरवोद्गारहृल्लासादिभिरातुरान् ॥ मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ॥ क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ॥ न बृंहयेल्लंघनीयान् बृंह्यांश्च मृदु लंघयेत् ॥ युक्त्या वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत् ॥ बृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ॥ विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥ क्षुत्तृट्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ॥ व्याधिमार्दवमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लंघिते ॥ अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ अतिस्थौल्यातिकार्श्यादीन् वक्ष्यंते ते च सौषधाः ॥ रूपं तैरेव विज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥ तत्र शोधनमुद्दिश्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ॥ गुर्वादिद्रद्धसंलीनश्लेष्ममिश्रोऽन्नजो रसः ॥ आमएव श्लथीकुर्वन् धातून्स्थौल्यमुपानयेत् ॥ अतिस्थौल्यादतिक्षुत्तृट्प्रस्वेदश्वासनिद्रताः ॥ आयासाक्षमताजाड्यमल्पायुर्बलवेगता ॥ दौर्गंध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ॥ स्रोतःसु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन्प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ स्तस्ततोऽधिकं ॥ स्थूलं कोटरवद्वृद्धौ दहतोऽग्न्यनिलौ च तं ॥ स्वेदवाहिसिरामूलभवाद्विष्यंदनादपि ॥ मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेदभूरिता ॥ कोष्ठ एव विपक्केऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे ॥ सर्वत्रालब्धवृत्तित्वात्प्रायो मेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषोऽल्परसोऽल्पत्वान्नालं रक्तादिपुष्टये ॥ तुल्येऽपि वाय्वादिचये प्राक्चिर्तं चीयते तरां ॥ मेदस्तेनासमत्वेन धातूनां विदधाति तनु ॥ श्वासादीनचिराच्चान्यान्ज्वरोदरभगंदरान् ॥ मेहोरुस्तंभपिटकाविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥ अयथोपचयोत्साहश्चलस्फिगुदरस्तनः ॥ अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहं ॥ श्लेष्ममेदोहरं यच्च कुलत्था यवका यवाः ॥ जूर्णश्यामाकमुद्गाद्याः पानेऽरिष्टो मधूदकं ॥ मस्तु तक्रं च तीक्ष्णोष्णं रूक्षं छेदि च भेषजं ॥ चिं-

तान्यवायव्यायामशोधनास्वपनं भजेत् ॥ देहापेक्षी तथा रूक्षं स्नानमुद्वर्तनादि च ॥ मधुना त्रिफलां लिह्याद्गुडूचीमभयां घनं ॥ रसांजनस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥ शिलाजतोः प्रयोगश्च साग्निमंथरसो हितः ॥ विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ॥ यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ मदनं त्रिफलामुस्तसप्ताव्हारिष्टमस्तुकं ॥ सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित् ॥ तद्वद्वत्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयं ॥ समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिंबगोक्षुरं ॥ एलाहपभयङ्गंथाखराश्वोपलभेदकं ॥ तक्रेण दधिमंडेन पीतं कोलरसेन वा ॥ मूत्रकृच्छ्रं कृमीन्मेहं स्थूलतां च व्यपोहति ॥ कृमिघ्नत्रिफलातैलसक्तुत्र्यूषणदीप्यकैः ॥ लोहोदकाप्लुतो मंथः शस्तो बृंहणरोगिणां ॥ व्योषकट्वीवराशिग्रुविडंगातिविषास्थिराः ॥ हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ निशे बृहत्यौ हपुषा पाठा मूलं च केंबुकात् ॥ एषां चूर्णं मधुघृतं तैलं च सदृशांशकं ॥ सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ॥ अतिस्थौल्यादिकान्सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ॥ बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनं ॥ योज्यं तथा यथा व्याधिः स्वेदासृक्स्रावणान्यपि ॥ अतिकार्श्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥ स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजः क्षुत्स्वरक्षयः ॥ बस्तिरुङ्मूर्द्धजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ॥प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिछर्दिपर्वास्थिभेदनं ॥ वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायंते ऽतिविलंघनात् ॥ अतिकार्श्येन नायासवर्षशीतोष्णक्षुत्तृषः ॥ तृप्तिव्याध्यौषधमदान् सहते ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयप्लीहगुल्मार्शोविन्हिमंदताः ॥ कृशं प्रायश्च धावंति रक्तपित्तज्वरामयाः ॥ कार्श्यमेव वरं स्थौल्यान्न हि स्थौल्यस्य भेषजं ॥ बृंहणं लंघनं नालम-

१ वत्सकमितिपाठः ॥

तिमेदोग्निवातजित् ॥ मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥
कशिमा स्थविमा ऽत्यंतविपरीतनिषेवणैः ॥ शुष्कस्फिगुदरग्रीवः
स्थूलपर्वा सिराततः ॥ उच्यते ऽतिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो वि-
धिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या वृष्याश्चौषधयो हिताः ॥ अचिंतया
हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ॥ स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥
लंघनोत्थेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत् ॥ यत्तदात्वे समर्थं स्या-
द्यच्चाभ्यासेन पुष्टये ॥ सद्यःक्षीणो यतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ॥ चि-
रं क्रमेण च क्षीणस्तदाभ्यासेन तत्र च ॥ बृंहणं तत्र मात्राग्निबला-
दीन्वीक्ष्य योजयेत् ॥ नहि मांससमं किंचिदन्यद्देहबृहत्वकृत् ॥ मां-
सादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ क्रव्यान्मांसरसांस्तस्माद्द-
क्लावणिकौंल्लघून् ॥ वेसवारीकृतैस्तद्वज्जांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसां-
स्तथा च क्षीरादींस्तर्पणांस्तर्पणान्पुनः॥ युंज्यात्कृशानां ज्वरिणां का-
सिनां मूत्रकृच्छ्रिणां ॥ तृष्यतामूर्ध्ववातानां मूढमारुतवर्चसां ॥ समकृ-
ष्णासितातिलक्षौद्राज्यो हि सतर्पणः ॥ मंथस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासक्तु-
योजितः॥फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकं ॥ तर्पणं मूत्रकृ-
च्छ्रघ्नमुदावर्तहरं परं ॥ मंथः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ॥
परूषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णार्तिरोगजित् ॥ स्वादुरम्लो जलकृतः
सस्नेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ गु-
रु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ॥ यवगोधूममुभयोस्तद्योग्या-
हितकल्पनं ॥ स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्याऽपि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ॥
सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥ मात्रादियुक्ते सेवे-
त यस्तु बृंहणलंघने ॥ समधात्वग्निदेहो ऽसौसमसंहननो भवेत् ॥ दृ-
ढेंद्रियबलत्वाच्च न द्वंद्वैरभियुज्यते ॥ दोषगत्याऽतिरिच्यंते ग्राहिभे-
द्यादिभेदतः ॥ उपक्रमा न तु द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥ ॥ इति
द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहादिषूपयोगाय त-द्व्यापच्छमनाय च ॥ कुर्यात्प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहं ॥ गुरुशी-तसरस्निग्धमंदसूक्ष्ममृदुद्रवं ॥औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणं॥ सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतं ॥ तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्का-रस्यानुवर्तनात् ॥ माधुर्यादविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात् ॥ पित्त-घ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरं ॥ घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपिच ॥ द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ स्नेहा-शया दधि क्षीरं मांसास्थि फलदारु च ॥ स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्या-यामासक्तचिंतकाः ॥ वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्ररेतसः ॥ वा-तार्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ स्नेह्या न त्वतिमंदाग्नितीक्ष्णाग्नि-स्थूलदुर्बलाः ॥ ऊरुस्तंभातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ मूर्च्छाच्छर्द्यरु-चिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ॥ अपप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ विरेचने ॥ तत्र धीस्मृतिमेधाग्निकांक्षिणां शस्यते घृतं ॥ ग्रंथिनाडी-कृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ तैलं लाघवदार्ढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहि-षु ॥ वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ रूक्षक्लेशक्षमात्यग्नि-वातावृतपथेषु च ॥ शेषौ वसा तु संध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ तैलं प्रावृषि वर्षांते सर्पिरन्यौ तु माधवे ॥ सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युंज्याद्भास्वतिनिर्मले ॥ ऋतौ साधार-णे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥ दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तव-त्यपि ॥ त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ॥ उष्णेऽपि रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन्वीक्ष्य चान्यथा ॥ निश्यश्नुते वातकफाद्रोगा-न्हनि पित्ततः ॥ युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन बस्तिभिः ॥ न-स्याभ्यंजनगंडूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टि-र्विचारणाः ॥ स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ यथो-क्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेह-

कर्माशुसाधनात् ॥ द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यंति याः क्रमात् ॥ ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्ताभ्यश्च कनीयसीं ॥ कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन्प्रागेव तु ह्रसीयसीं ॥ अज्ञातकोष्ठे हि बह्वः कुर्याज्जीवितसंशयं॥ तत्र दुर्बलमंदाग्निबालवृद्धसुखात्मकैः ॥ अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारकासिभिः ॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारे तु वर्त्तते ॥ चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नाऽपि प्रकल्पते ॥ मेहारुःपिटिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः ॥ मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥ न बलक्षपणी मंदविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलं ॥ महादेहानलबलक्षुत्तृट्क्लेशसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥ उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्व्याधीन्सुयोजिता ॥ ह्यस्तने जीर्णएवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बह्वः ॥ शमनः क्षुद्वतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पो हितः स च ॥ बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु ॥ स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ॥ मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ॥ स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजंघाकटीबलं ॥ वेगानुलोम्यमारोग्यमधःकायगदक्षयं ॥ मध्ये बृहत्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्शमान् ॥ इंद्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगदक्षयं ॥ वाते सलवणं सर्पिः पित्ते केवलमिष्यते ॥ वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितं ॥ वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ आस्योपलेपशुद्ध्यै च तौवरारुष्करे न तु ॥ उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो ह्युष्णैर्विरुध्यते ॥ ततो गुरुप्रावरणो निर्वातशयनस्थितः ॥ जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्पवारिपः ॥ शिरोरुक्भ्रमनिष्ठीवमूर्च्छासादारतिक्लमैः ॥ जानीयात्स्नेहजं जीर्यज्जीर्णे तच्छांतिलाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिभिः ॥ जीर्णाजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च रुचिलाघवं ॥ भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ द्रवोष्णमनभिष्यंदि नातिस्निग्धमसंकरं ॥ उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ व्यायामवेगसंरोधशोकवर्षहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यशनसंस्थितीः ॥ नीचात्युच्चोपधानाहःस्वमधूमरजांसि च ॥ यान्यहानि पिबेत्तानि तावंत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥ उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ स्नेहस्य पानात्पूर्वं च दातव्यं मृदु भेषजं ॥ उत्तेजनं हृल्लाशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥ त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मी भवेत्परं ॥ सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणं ॥ अतियोगेन वा व्याधीन् यथांभो ह्यतियोजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्कोष्ठात्स्रवति क्षपयन्मृदं ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्रवति क्षपयंस्तनुं ॥ वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतं ॥ मृदुस्निग्धांगताग्लानि स्नेहोद्वेगोऽथ लाघवं ॥ विमलेंद्रियता सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ पांड्वामयांगसदनघ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ॥ गुददाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छातृष्णाप्रवाहिकाः ॥ शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ॥ अमात्रयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्रानिद्राविसंज्ञिताः ॥ कंडूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहबलक्षयान् ॥ जठरेंद्रियदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्ग्रहान् ॥ तांस्तान्स्वदोषहेतुत्थान्पांड्वादींश्चातियोजनात् ॥ क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजं ॥ तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ॥ यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनं ॥ विरूक्षणे लंघनवत् कृतातिकृतलक्षणं ॥ स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः ॥ स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥ उदीरयेत्सोपसर्गां पि-

१ क्रोधहिमातपानितिपाठः २ त्यासनसंस्थितीरि० पा०

पासामस्य चाधिकां ॥ सोसूंस्त्यजेदयचुदकं न पिबेदाशु शीतलं ॥ शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दह्यमानः स्वविषेणेव पन्नगः ॥ अजीर्णवलवत्यांतु शीतैर्दिह्याच्छिरोमुखं ॥ छर्दयेत्तदशांतौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रूक्षान्नमुल्लिखेद्भुक्त्वा तादृश्यां तु कफानिले ॥ समदोषश्च निःशेषं स्नेहमुष्णांबुनोद्धरेत् ॥ ततो दोषातिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रयेत् ॥ न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुरुजं देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ॥ स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥ एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥ तिलमाषदधिक्षीरगुडमत्स्यरसादिभिः ॥ मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्नयः ॥ स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान्पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ॥ बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ योगानिमाननुद्वेगान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ प्रभूतमांसनिःक्वाथान् जांगलानूपजान् रसान् ॥ स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूं वाऽतिसंहतां ॥ तिलचूर्णं च सस्नेहं फाणितं क्षारां तथा ॥ तिलकांबलिकं भूरिस्नेहं सर्पिष्मतीमपि ॥ पेयां सुखोष्णां क्षैरेयीं पात्रे वा ससिताघृते ॥ सर्पिर्लवणयुक्तं वा सद्यःस्निग्धं तथा पयः ॥ पेयां च पंचप्रसृतां स्नेहैस्तंडुलपंचमैः ॥ पायसं माषमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतं ॥ तैलशुंठीगुडसुरं जीर्णे मांसरसाशिनः ॥ स्नेहं वैकं सुराऽच्छेन दध्नो वा सगुडं सरं ॥ वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥ पिप्पली लवणं स्नेहांश्चतुरो दधि मस्तुकं ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्रीद्राक्षारसे घृतं ॥ यवकोलकुलत्थांबुक्षारक्षीरसुरादधि ॥ घृतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमं ॥ सिद्धांश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफलारसैः ॥ योनिशुक्रामयहरान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ लवणोपहिताः

स्नेहाः स्नेहयंत्यचिरान्नरं ॥ तद्धि विष्यंदस्रं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ॥ कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ॥ स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ॥ क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसंधुक्षणक्षमान् ॥ दीप्तांतराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ॥ दृढेंद्रियो मंदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ इति स्नेहविधिर्नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधोऽग्निस्वेदो भवति ॥ तापोपनाहद्रवोष्मभेदेन ॥ तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्यफालवालुकावस्त्रपटिकादिभिः साक्षादग्निना च प्रयोक्तव्यः ॥ उपनाहस्तु सर्वगंधधान्यसर्षपकिण्ववचादेवदारुरास्नैरंडमूलमधुकशताव्हासुराकिण्वादिवातहरद्रव्यचूर्णैर्यवगोधूमशकलैरानूपास्रक्पिसशिरःपादामिषवेसवारैश्च ॥ तथा श्लेष्मसंसृष्टे वायौ सुरसादिभिः पित्तसंसृष्टे च पद्मकादिभिः ॥ पृथक् सहितैर्वा क्षीरशुक्तधान्याम्ललवणमस्तुप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः साल्वणाभिधानैः बहुशः प्रदिग्धोष्णवीर्यापूतिमृदुरोमचर्मभिस्तदभावे घनवातहरपत्राविककौशेयैरुपनद्धमंगमहःस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि मुंचेत् दिवा वा निशि बद्धं दोषदेशकालवशेन वा ॥ द्रवस्वेदस्तु द्विविधः परिषेकोऽवगाहश्च ॥ तत्र शिग्रुवरणामृतकमूलकसर्षपसुरसार्जकवासावंशाश्मंतकाशोकशिरीषार्ककरंजैरंडमालतीपत्रभंगभूतिकदशमूलादिवातहरद्रव्यसलिलसुराक्षीरशुक्तादिक्वाथैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्सहितैर्वा कुंभीर्वर्षणिकाः प्रणालीर्वा पूरयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं वोपविष्टं किलिंजे[1] वा शयानमेकांगे सर्वांगे वा वस्त्रावच्छन्ने परिषेचयेत्॥ तैरेवाभिपूर्णे महति कटाहे कुंडे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत्॥ऊष्मस्वेदः पुनरष्टधा भि

१ वैणवास्तरणे

यते ॥ पिंडः संस्तरो नाडी घनाश्मा कुंभी कूपः कुटी जेंताकश्च ॥
तत्र कपालपाषाणलोष्टलोहपिंडानग्निवर्णान्संदंशेन गृहीत्वाऽम्लस्यम्ले
वा निमज्जयेत् ॥ तैरार्द्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरु-
जमंगं ग्रंथिमद्वा स्वेदयेत् ॥ पांशुसिकतागवादिपुरीषधान्यबुसपु-
लाकपल्लवैर्वाऽम्लोत्क्वथितैः पूर्ववद्वेष्टितैर्गवादिशकृताऽऽर्द्रेण पिंडी-
कृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरापायसपिंडैर्वा वातरोगेष्विति पिंड-
स्वेदः ॥ स एव संकराख्यः ॥ यथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखायां
कुंभ्यां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनकिलिंजे प्रस्तार्याविककौशे-
यवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे कुथकाविकाजिनप्रावारादिष्ववच्छ-
न्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ॥ पूर्ववदेववोपस्वेद्योखामुखेनाधोमुखीं
नाडीं मूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायावलिप्य च पार्श्वच्छि-
द्रस्थया नाड्या शरेषिकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रान्यतमकृतया ग-
जाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायाम-
चतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतछिद्र-
या द्विस्त्रिर्वा विनामितया सुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तमारुतेंऽगे बाष्पमु-
पहरेत् ॥ बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचंडवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेद-
यतीति नाडीस्वेदः ॥ पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं
भूप्रदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोह्योष्णो-
दकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वे-
दः ॥ पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यामुत्क्वाथ्योपश्लिष्योपविष्टस्तदूष्माणं
गृह्णीयात् ॥ भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्र-
च्छदं परितः प्रलंबमानकुथाकंबलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं
गृह्णतः कुंभ्यामग्निवर्णानयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुंभी-
स्वेदः ॥ शयनस्याधो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यत-

---

१ तैः कपालादिभिः २ पिठरः स्थाल्युखा कुंडमित्यमरः ॥

रपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः ॥ कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदिरांगारपूर्णहसंतिकाममूहपरिवृतां विधाय तन्मध्ये च शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः ॥ अथ जेंताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत ॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिकेवा परीवाहपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सुतीर्थे सममुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽरत्नीः परिक्रम्योदकात्प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् ॥ उत्सेधविस्तारतः परमरत्नयः षोडश समंतात्सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनं ॥ अस्य च कूटागारस्यांतः समंततो भित्तिमरत्निविस्तारोच्छ्रायां पिंडिकां कारयेदाकपाटात् ॥ मध्ये चास्य कूटागारस्य किष्कुमुक्तं द्विपुरुषप्रमाणं मृन्मयं कंदुसंस्थानं बहुसूक्ष्मछिद्रमंगारकोष्ठकस्तंभं सापिधानं कारयेत् ॥ तं च खादिराणामाश्वकर्णानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् ॥ स यदा जानीयात्साधुदग्धानि काष्ठानि विगतधूमान्यवतप्तं सर्वमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति ॥ तत्रेनं वातहराभ्यंगाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् ॥ अनुशिष्यात्सौम्य प्रविश कल्याणायारोग्याय च ॥ प्रविश्य चैनां पिंडिकामारुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः ॥ न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि पिंडिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् ॥ भ्रश्यानो ह्यतः पिंडिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यःप्राणान् जह्याः॥तस्मात्पिंडिकामेनां न कथंचन मुंचेथाः॥त्वं यदाजानीयाः विगताभिष्यंदमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबंधस्तंभसुप्तिवेदनागौरवमिति ॥ ततः पिंडि-

१ कृतमुष्टिकरो रत्निररत्निरकनिष्ठिकइतिकोशः २ कारयेत्कपाटवर्जमिति चरकेपाठः

३ चरकेतु चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणमिति पाठः ॥ किष्कुर्हस्तः

कानुसारेण द्वारं प्रपद्येथाः ॥ निष्क्रम्य च चक्षुषोः परिपालनार्थमति-
स्विन्नोऽपि न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथाः ॥ सम्यक्स्विन्नस्त्वपग-
तसंतापक्लमो मुहूर्तात्सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नी-
यादिति जैंताकः स्वेदः ॥ तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे प्रयो-
जयेत् ॥ उपनाहमनिले किंचित्पित्तसंसृष्टे ऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ॥
अनाग्नेयं पुनर्भेदःकफावृत्ते वायौ ॥ निवातसदनगुरुप्रावरणमुहु-
र्मद्यपानक्षुद्व्यायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्षभयैः ॥ उपनाहं च पि-
त्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिनाऽग्निरहितमिति ॥ भवति चात्र ॥ निवा-
तेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ व्याधिव्याधितदेशर्तुवशा-
न्मध्यवरावरं ॥ कफार्तौ रूक्षणंरूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले॥आमाश-
यगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ॥ रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थाना-
नुरोधतः ॥ अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृङ्मुष्कहृदये न वा ॥ पद्मोत्पला-
दिभिः सक्तुपिंड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी ॥ शीतैर्मुक्तावलीपद्म कु-
मुदोत्पलभाजनैः ॥ मुहुः करैश्च तोयार्द्रैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥
शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽगानां च मार्दवे ॥ स्याच्छनैर्मृदितः
स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ पित्तास्रकोपतृण्मूर्छास्वरांगसदन-
भ्रमाः ॥ संधिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमंडलदर्शनं ॥ स्वेदातियोगाच्छर्दि-
श्च तत्र स्तंभनमौषधं ॥ विषक्षाराग्न्यतीसारछर्दिमोहातुरेषु च ॥ स्वे-
दनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तंभनमत्र तु ॥ तत्र स्थिरसरस्निग्धरूक्ष-
सूक्ष्मं च भेषजं ॥ स्वेदनं स्तंभनं श्लक्ष्णरूक्षसूक्ष्मसरद्रवं ॥ प्रायस्ति-
क्तं कषायं च मधुरं च समासतः॥स्तंभितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामय-
संक्षयात् ॥ स्तंभत्वक्स्नायुसंकोचकंपहृद्वाग्घनुग्रहैः ॥ पादौष्ठत्वक्करैः
श्यावैरतिस्तंभितमादिशेत् ॥ न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ॥
स्तंभनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठरोगा-
ढ्यरोगिणः ॥ पीतदुग्धदधिस्नेहमधून्कृतविरेचनान् ॥ भ्रष्टदग्धगुद-

ग्लानिक्रोधशोकभयार्दितान् ॥ क्षुत्तृष्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चात्ययिके गदे ॥ श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माऽऽध्मानविबंधिषु ॥ स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघाताऽपतानके ॥ अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ महत्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकंटके ॥ मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ वेपथुश्वयथुस्वापस्तंभजृंभांगगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरुरुक्षु च॥स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ स्विन्नोऽन्नं पथ्यमश्नीयाद्दोषरोगानुरोधतः ॥ तदहः स्निग्धसर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजेत् ॥ अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं ॥ कुर्यात्स्वेदो जाड्यतंद्रापहारं स्तब्धान् संधींश्चेष्टयत्याशु चास्य॥स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ॥ दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियंते ॥ इति स्वेदविधिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यमधोभागं विरेचनाख्यमुभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनमुच्यते ॥ तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदूकृत्यांतःशरीरे स्वोष्मणाऽऽर्द्रदारुवद्विष्यन्ने स्थूलाणुस्रोतोभ्यः सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विष्यंदयंति ॥ तैक्ष्ण्याद्विकाषित्वाच्च विच्छिंदंति ॥ स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसंघातः परिप्लवः स्नेहाक्तभाजनस्थइवोदकांजलिरसज्जन्नणुप्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते ॥ सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः ॥ उभयतश्चोभयगुणात्मकत्वादुभयभागप्रभावाच्च ॥ तत्रोत्क्लिष्टे श्लेष्मणि पित्तसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा पित्ते ऽनिले वा श्लेष्मोत्तरे वमनमाचरेत् ॥

पित्ते तु विरेकं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा श्लेष्मणीति ॥ तत्र व-
मनसाध्या विषपीतदष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णान्ननवज्वरराजयक्ष्मा-
तिसाराधोरक्तपित्तविसूचिकाऽलसकाविपाकारोचकापचीग्रंथ्यर्बुद-
श्लीपदमेदोगरोन्मादापस्मारश्वासकासहृल्लासविसर्पप्रमेहकुष्ठपांडुवर्त्म
मुखघ्राणकपालरोगकर्णकोथशोफस्तन्यदोषादयो दोषभेदीयोक्ताश्च
श्लेष्मव्याधयो विशेषेणैते हि परं वमनेन नाशमुपयांति॥सलिलापग-
मेनानिष्पन्नशाल्यादिवत् ॥ अवम्यास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यकार्य-
व्यग्ररूक्षरूक्षाशनप्रायातिदीप्ताग्निभाराध्वकर्मनित्यक्लांतक्षतक्षीणा-
तिस्थूलकृशवृद्धबालदुर्बलश्रमभयशोकक्रोधमदमूर्छाक्षुत्पिपासार्त्तोप-
वासव्यवायव्यायामाध्ययनचिंताप्रसक्तछर्दिरूर्ध्वरक्तपित्तवातास्था-
पितानुवासितसंवृतकोष्ठदुश्छर्दहृद्रोगोदावर्तमूत्राघातप्लीहगुल्मोदरा-
ष्ठीलार्शःस्वरोपघाततिमिरभ्रमानिलार्तार्दिताक्षेपकाक्षिशिरःशंखकर्ण-
पार्श्वशूलिनो ऽनास्थापितश्च क्रमिणकोष्ठइति॥ अन्यत्रामगरविषविरु-
द्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरविकारित्वादेषां ॥ तत्र गर्भिण्या गर्भव्याप-
दामगर्भभ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् ॥ सुकुमारस्य हृदयविकर्ष-
णादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः ॥ अन्यकार्यव्यग्रस्यौषधं न प्रवर्त्तते ॥
कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगाद्दोषान्कुर्यात् ॥ रूक्षस्य वायुरंगग्रहं ॥रू-
क्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्बलक्षयः स्यात् ॥ तथाऽतिदी-
प्ताग्नेरग्निबलेन ॥ भाराध्वकर्मनित्यानां चायासेन ॥ क्षतस्य भूयःक्ष-
णनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधो-
ऽतःक्षतभयं च ॥ प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तपित्तयोरुदानउत्क्षिप्य प्राणान्
हरेद्रक्तं वाऽतिप्रवर्तयेत् ॥ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववातादि
प्रवृत्तिः ॥ संवृतकोष्ठस्य दुश्छर्दस्य चातिमात्रप्रवाहणादंतः कोष्ठे
समुत्क्लिष्टैर्दोषैर्विसर्पस्तंभजाड्यवैचित्यानि मरणं वा ॥ हृद्रोगिणो

हृदयोपरोधः ॥ उदावर्तादिभिरार्त्तानामर्दितादिभिश्च यथायथमामयप्रवृद्धिर्मरणं वा ॥ क्रिमिणकोष्ठस्यास्थापनेनाधः पूर्वमनिर्हृतौ क्रिमिभिरतिबहुत्वादशेषानिःसरणेन हृदयमतिकर्षद्भिश्छर्दिषोऽतिप्रवृत्तिः स्यात् ॥ चिंताप्रसक्ताश्चात्र धूमांतैः प्रायः सर्वकर्मभिर्वक्ष्यमाणैः परिहर्तव्याः ॥ अजीर्णी तु सर्वैरेव वमनवर्जैरामदोषभयात् ॥ नवज्वरस्य दोषस्तंभभयादिति ॥ अथ विरेचनसाध्या जीर्णज्वरोर्ध्वरक्तपित्तगुल्मविद्रधिप्लीहाऽर्शोभगंदरोदरक्रिमिणकोष्ठमूत्राघातरेतोयोनिदोषवातशोणितहलीमकव्यंगतिमिरकाचाभिष्यंदाक्षिपाकक्षाराग्निदग्धदुष्टव्रणशिरःपक्वाशयशूलोदावर्तविबंधच्छर्दिविस्फोटादयो वम्योक्ताश्च विसूचिकादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधयो विशेषेण ॥ एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयांत्यग्न्युपनयनेनाग्निगृहतापवत् ॥ अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातीसार्यधोरक्तपित्तक्षतगुदलंघितरात्रिजागरितास्थापितात्पाग्निराजयक्ष्ममदात्ययाध्मातसशल्याभिहतातिस्निग्धरूक्षक्रूरकोष्ठाः ॥ तत्र नवज्वरस्यापक्वान्दोषान्न निर्हरेद्वा[1] तानेव तु कोपयेत् ॥ अतिसार्यधोरक्तपित्तयोरतिप्रवृत्त्या हन्यात् ॥ क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजं जनयेत् ॥ लंघितादयो भेषजवेगं न सहेरन् ॥ राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहनाशः स्यात् ॥ मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय ॥ आध्मातस्य पुरीषाशये निचितो वायुर्विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् ॥ सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् ॥ अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् ॥ क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः ॥ गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तदोषः स्यात् ॥ अथ साधारणे काले सम्य-

1 वातमेवस्त्विति पाठः

कृस्निग्धस्विन्नमनुपहतमानसं सुच्छर्दयितव्यमिति ग्राम्यानूपौद-
कमूलमांसरसक्षीरदधिमाषतिलपललशाकादिभिर्द्रव्यप्रायैः समुत्क्लेशि-
तश्लेष्माणं सुखोषितं जीर्णाहारं पूर्वाण्हे स्नातानुलिप्तं स्रग्विण-
महतवाससं देवताऽग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवंतं कृतहोमबलिमंगल-
प्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसंस्तृतमहोपधानोपाश्रयासनोपविष्टं
निरन्नमीषत्स्निग्धं वा यवागुमंडेन घृतमात्रां पीतवंतं भीरुकृशबा-
लवृद्धसुकुमारान्वा दोषानुरूपेण्याकंठं पीतक्षीरतक्रयूषेक्षुमांसरसम-
द्यतुषोदकयवागुमंडान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते यथा-
व्याधिदोषदूष्यादिविहितामौषधमात्रां मधुसैंधवयुक्तां सुखोष्णां ब्रा-
ह्मणप्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमंत्रितां पुनश्च ॥ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेंद्रभू-
चंद्रार्कानिलानलाः ॥ ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पांतु वः ॥
रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतं ॥ सुधेवोत्तमनागानां भैषज्य-
मिदमस्तु ते ॥ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय तथाग-
ताथार्हते सम्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैष-
ज्ये भैषज्यसमुद्गते स्वाहा ॥ इत्येवमभिमंत्र्योदङ्मुखः प्राङ्मुखमा-
तुरं पाययेत् ॥ पीतवानूरुन्यस्तभुजो वमनानुगतमानसोऽभितप्तैः
पाणिभिरुपतप्यमानो मुहूर्तमनुपालयेत् ॥ स यदा जानीयात् स्वे-
दप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षेण वा स्थानेभ्यः
प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं क्रमात् हृदयोपम-
र्दहृल्लासास्यसंस्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतं समुपस्थितानेकप्रतिग्राहः
पार्श्वललाटोपग्रहेण नाभिप्रपीडनेन पृष्ठप्रतिलोममर्दनेन च प्रवृ-
त्तव्यपत्रपाणीयपुरुषो विवृतौष्ठतालुकंठो नातिमहता व्यायामेन
वेगानुदीरयन्नप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्चानुवर्तयन् सुपरिलिखितन-
खाभ्यामंगुलीभ्यामुत्पलकुमुदसौगंधिकनालैर्वा कंठमनभिस्पृशन् वमेन्नास्यु-

१ प्रतिग्राहः पतद्ग्रह इत्यमरः (पिकदाणी किंवा तस्त)

अतो नात्यवनतः पार्श्वापवृत्तो वा ॥ तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति॥ अत्यवनतस्य शिरः कोष्ठपीडा पार्श्वापवृत्तस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजत्रुपीडेति॥ एवं कटुतीक्ष्णैः कफे छर्दयेत्॥स्वादुभिः पित्तयुते ॥ अम्लैः सस्नेहैरनिलसंसृष्टे ॥ यावत्कफच्छेदः केवलौषधप्रवृत्तिः पित्तदर्शनं वा ॥ हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत् ॥ प्रभूतवमनासहिष्णुर्द्व्यहं त्र्यहं वा विश्रम्य॥ असात्म्यबीभत्सदुर्दर्शदुर्गंधानि वमनानि विदध्यात् ॥ विपरीतानि तु विरेचनानि ॥ सर्वेषु च वमनेषु सैंधवं मधु च विदध्यात्कफविलयनविच्छेदनार्थं ॥ वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवेक्षेत ॥ तत्राप्रवृत्तिः केवलस्य वा भेषजस्य प्रवृत्तिर्विबंधो वा वेगानामयोगलक्षणं ॥ ततश्चारोचकगौरवाध्मानकंडूस्फोटकोठालस्यशूलप्रतिश्यायलोमहर्षप्रसेकशोफशीतज्वरादयः॥योगलक्षणं पुनः काले क्रमात्कफपित्तानिलप्रवृत्तिर्नातिमहती व्यथा स्वयं चावस्थानं॥ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरविशुद्धिररोचकादिवैपरीत्यं च॥अतियोगे तु फेनिलरक्तचंद्रिकोद्गमनं ततश्च क्षामतास्वरक्षयदाहकंठशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृत्कूमायनगात्रशूलसुप्तितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्संगहनुसंहननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्राबलाग्निहानयो भवंति ॥ जीवशोणितप्रवृत्त्या मरणं वा॥ तेषां सिद्धिषु साधनं वक्ष्यते॥ योगेन तु खल्विमं छर्दितवंतं सुविशोधितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वास्य धूमत्रयस्यान्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरुपस्पृष्टोदकं संमानितसुरभितांबूलं निवातागारशय्यास्थितं स्नेहोक्तेनाहारविधिनाऽनुशिष्यात् ॥ ततोऽग्निबलमवेक्ष्य क्षुधं च सायान्हे सुखोदकपरिषिक्तः पुराणानां रक्तशालितंडुलानां सुसिद्धमन्नमस्नेहलवणकटुकमल्पस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपायं सायं प्रातरुपयुंजानो विधिमिममवेक्षेत ॥ पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकं ॥

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरंतरग्निः ॥ जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ॥ दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्यात् द्विचतुर्गुणश्च ॥ पित्तावसानं वमनं विरेकादर्द्धं कफांतं च विरेकमाहुः॥ द्वित्रान्सविट्कानपनीयवेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतमिति॥अथ वमितवंतं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वो विरेचयितव्य इति सुजरमश्लेष्मलं स्निग्धं फलाम्लमुष्णमुष्णोदकानुपानं जांगलरसौदनं भोजयेत् ॥ ततः सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिनाऽतीतश्लेष्मकाले निरन्नं विभज्य कोष्ठं यथार्हौषधमात्रां पाययेत्॥न त्वकृतवमनमन्यत्रातिकूरकोष्ठात् ॥ अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ उरसि वाऽवरुद्धमवतिष्ठते॥ततो नालं विरेकाय ॥ सम्यग्विरिक्तस्यापि चाधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिकां वा॥न त्वेष दोषोऽतिक्रूरकोष्ठस्य वाय्वात्मकत्वात्॥ श्लेष्मकाले त्वकृतवमनोक्तदोषः ॥ शूलाध्मानगौरवाणि च कृत्वा छर्दिक्षीणे श्लेष्मण्यपराण्हे रात्रौ वा विरेचयेत् ॥तेनान्नावृतमपि तुल्यं छर्दिं च पुनस्तज्जनयति॥ अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले वमनं योज्यं तथोर्ध्वं सुखेन निर्हरणात्॥ कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति ॥ मृदुः क्रूरो मध्यश्च ॥ तत्र बहुपित्तो मृदुः ॥ स विरिच्यते क्षीरेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडकृशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि ॥ बहुवातः क्रूरः स दुर्विरेच्यस्त्रिफलातिल्वकत्रिवृन्नीलिनीफलादिभिरपि ॥ बहुश्लेष्मा समदोषश्च मध्यः ॥ स साधारणः॥ ये च स्निग्धास्त्वच्छपानेन प्रायशस्त्रिसप्तपंचरात्रैरिति ॥ तत्र कषायमधुरद्रव्यैः पित्ते विरेचनं ॥ मूत्रकटूष्णैः कफे ॥ स्निग्धोष्णलवणैर्वाते ॥ पीतमात्र एव चौषधे छर्दिविघाताय शीतांबुना मुखमस्य सहसा सिंचयेत् ॥ ततश्चोष्णोदकेन

स्रोऽनमुखं विशोष्यार्द्रसुरभिमृन्मातुलुंगजंबीरसुमनःसौगंधिकादिद्रव्यगंधानुपजिघ्रेत् ॥ निवातसुखशय्यास्थितश्चाविबंधार्थमल्पाल्पमुष्णोदकमनुकंठध्वंस्तन्मना वेगानधारयंश्च नीरयमाणश्च शय्यासन्ने प्रतिग्राहेऽशीतस्पृक् विरिच्येत ॥ यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तंते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तककाः पुनश्चांते वायुः दोषाणां हि देहे तथासन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च शोधनयोरिति ॥ अप्रवृत्तौ भेषजोत्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत् ॥ पाणितापैश्च जठरं स्वेदयेत् ॥ प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धवपुषो बहुदोषस्याल्पे दोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदोषस्यापि जीर्णभेषजस्याह्नःशेषं बलं चापेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् ॥ न त्वजीर्णौषधस्यातियोगभयात् ॥ तदहर्वा भुक्तवतोऽन्येद्युः ॥ अदृढस्नेहं वा दशरात्रादूर्ध्वमुपस्कृतदेहमवहितो भूयः पाययेत् ॥ स्त्रीभयलोभैश्च वेगाभिघातशीलाः प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवंति ॥ तस्मादेते वेगधारणप्रवृद्धवातत्वात्सदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च॥ तान्सुस्निग्धान् शोधयेत् ॥ अन्यानपि चाकालनिर्हारविहाराहारान् ॥ अतश्चैषां सदाऽऽतुरत्वादल्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो भवति ॥ तेषां पुनः क्रियाविधिः स्नेहव्यापत्सिद्धावुपदेक्ष्यते ॥ तत्रासम्यग्विरेकात्कुक्षिहृदयाविशुद्धिराध्मानमरुचिः प्रसेकः कफपित्तोत्क्लेशछर्दिभ्रमाः कंडूः पिटका विदाहो गौरवमग्निसादस्तंद्रा स्तैमित्यं प्रतिश्यायो वातविण्मूत्रसंगश्च ॥ सम्यग्विरेकाद्व्याध्युपशमो यथोक्तविपर्ययश्च ॥ अतिविरेकात्तु केवलं दोषरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसधावनोपमं कृष्णं वा प्रवर्तते ॥ परिकर्तिका हृदयोद्वेष्टनं गुदनिःसरणं नयनप्रवेशः पिपिलिकासंचारश्चांगे वमनातियोगतुल्यता च॥सम्यग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेत् ॥ अथ वमितवानिव क्रमेणानुगुणानुपयुंजानः प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति ॥ भवति चात्र ॥ जीर्णान्ने वमनं योज्यं

कफे जीर्णे विरेचनं ॥ मंदवन्हिमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलं ॥ अदृष्ट जीर्णलिंगं च लंघयेत्पीतभेषजं ॥ स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ॥ संशोधनास्रविस्रावस्नेहयोजनलंघनैः ॥ यात्यग्निर्मंदतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकं ॥ पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥ अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनं ॥ निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ऊर्ध्वाधो रेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते ॥ यदा तदा छर्दयतः सिंचेदुष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वांगं विपरीतं विरेचनं ॥ दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयं ॥ विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥ दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधं ॥ वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहं ॥ हरेद्बहूंश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनःपुनः॥दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेत्तु तान्॥क्लेशयंति चिरं ते हि हन्युश्चैनमनिर्हृताः ॥ मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ॥ संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं विशोधयेत् ॥ रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनां ॥ दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥ तेभ्यो बस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनं ॥ शकृन्निर्हृत्य वा किंचित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥ प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखं ॥ विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ॥ कामलापांडुमेहार्तान्नातिस्निग्धान्विशोधयेत् ॥ सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ॥ कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यंतरेंऽतरे ॥ स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत स्नेहमंते बलाय च ॥ ऊषादिभिर्यथोत्क्लेश्य ह्रियते वाससो मलः ॥ तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमाषतिलादिभिः ॥ स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ दारुशुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ॥ नातिग्लानि-

१ ऊषः क्षारमृद्विशेषः कर्मनिर्भेदनीकरः

करं नापि हृदि पायौ च रुकरं ॥ अंतराशयगं क्लिन्नं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ॥ विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत्॥ जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितं ॥ नवं मात्राधिकं किंचित्तुल्यवीर्यैः सुभावितं ॥ स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजं ॥ अतो विपर्यये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीक्ष्णोमध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ॥ बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥ अप्रवर्त्यं मलान् द्रव्यं सात्मीभूतं हि जीर्यति ॥ वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सात्म्यं न योजयेत् ॥ विभ्रंशो विषवत्सम्यग्यो हि यस्यामृतोपमः॥ काले ऽवश्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥बुद्धिप्रसादं बलमिंद्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिं ॥ चिराच्च पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानं ॥ ॥ इति वमनविरेचनविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बस्तिरनिलप्रधानेषु प्रयुज्यते ॥ बस्तिना दीयते बस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो बस्तिः ॥ स च सर्वोपक्रमाणां प्रधानतमः शीघ्रसुखबृंहणानुकारित्वाद्विकलानिलोच्छेदित्वाच्च ॥ अनिलो हि दोषाणां नेता स्वतंत्रः सर्वशरीरचेष्टैककारणं पंचात्मतया समस्तंगांगव्यापी विधाता विविधबाह्याध्यात्मिकभावसर्गस्थितिप्रलयानां हेतुर्मार्गत्रयजानामपि रोगाणामिति॥ सुखत्वादेव च बस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलक्षीणधात्विंद्रियेषु स्त्रीष्वनिलोपसर्गादप्रजासु कृच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते ॥तथाऽग्निबलवर्णमेधास्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुरुग्णभग्नस्तंभसंकुचितानिलाध्मानशूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ॥ स तु बस्तिस्त्रिविधः ॥ आस्थापनमनुवासन उत्तरबस्तिश्च ॥ तत्रास्थापनं दोषदूष्यानुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्दिष्टं ॥ तस्य भेदा उत्क्लेदनं शोधनं शमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छाबस्तिर्माधुतैलिकमित्यादयः ॥ माधु-

तैलिकस्य पर्याया यापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धबस्तिरिति ॥ ते-षां नामभिरेव स्वरूपमाख्यातं ॥ तद्वयःस्थापनाद्दोषस्थापनाद्वाऽऽ-स्थापनमित्युच्यते ॥ शरीररोहणाद्दोषनिर्हरणादचिंत्यवीर्यप्रभावतया चास्मिन्नूहासंभवान्निरूह इति ॥ अनुवासनं यथार्हौषधसिद्धः स्नेह-नार्थे स्नेहः ॥ स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः ॥तस्य भेदो मात्राबस्तिः स पेयस्नेहन्हस्वमात्रातुल्यः सेव्यः सदा च माधुतैलिकवद्बालवृद्धा-ध्वभारयानव्यायामचिंतास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभग्ना-ल्पाग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोषघ्नश्च ॥ तथापि तौ नाजीर्णे योज्यौ॥न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः॥यतश्चासा-वनुवसन्नपि न दूष्यत्यनुवासरमपि वा दीयत इत्यनुवासनं॥उत्तरबस्ति-रपि स्नेहनेऽनुवासनवच्छोधने निरूहवदपि च केचिदाहुः ॥ स निरू-हादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरबस्तिः॥तत्रास्थाप्या गुल्म-प्लीहानाहशूलशुद्धातीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यायाढ्यरोगहृदयकुक्षिपा-र्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलांगसुप्तिशोषकंपगौरवानिलाघवांत्रकू-जवातविण्मूत्रशुक्रसंगाश्मरीशर्करावृद्धिशुक्रार्तवस्तन्यनाशरजःक्षयो-न्मादटोषकर्मिणकोष्ठविषमाग्निसशब्दाल्पाल्पोग्रगंधोत्थानादयो दोष-भेदीयोक्ताश्च वातव्याधयः ॥ विशेषेणैते हि परं बस्तिना नाशमुप-यांति मूलच्छेदेन वृक्षवत् ॥ अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषक्ष-तोरस्कातिकृशा निरन्नाः कृतवमनविरेकनस्यप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविका-कासश्वासहिध्माऽर्शोबद्धच्छिद्रदकोदराध्मातालसकविसूचिकाऽऽमाती-साराेचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमदमेहार्ता गर्भिणी चाप्रवृत्तासप्तमा-सा ॥ तत्रातिस्निग्धोत्क्लिष्टदोषयोर्दोषानुत्क्लेश्योदरं मूर्छां श्वयथुं वा निरूहो जनयेत् ॥ क्षतोरस्कस्यातिकृशस्य च क्षोभव्यापन्नशरीर-माशु पीडयेत् ॥ अनिरन्नस्य वक्ष्यते ॥ कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं

देहं क्षतं क्षार इव दहेत् ॥ स्नेहबस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्लेष्मामयाय स्यात् ॥ कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविवृतोर्ध्वस्रोतस्तथा कुर्यात् ॥ अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशनं ॥ प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुर्निरूहमूर्ध्वं नयेत् ॥ अर्शसस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन्बस्तिः प्राणान्हिंस्यात् ॥ स्नेहः पुनरर्शस्यभिष्यंद्याध्मानाय स्यात् ॥ बद्धोदराद्याध्मातानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः ॥ अलसकार्तादीनां चामदोषात् ॥ अरोचकार्तादीनां यथास्वमामयवृद्धिः ॥ गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोषः ॥ य एवास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ रूक्षातिदीप्ताग्नयः केवलानिलार्ताश्च विशेषेण ॥ ते हि परमनुवासनेनाप्याय्यंते मूलसेकेन वृक्षवत् ॥ य एवानास्थाप्यास्तएवाननुवास्याः ॥ तथा निरन्नपांडुरोगकामलाप्रमेहप्रतिश्यायप्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्तपीतविषगरपित्तकफाभिष्यंदगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगंडापचीकृमिणकोष्ठाः ॥ तत्रातिस्निग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः ॥ अपिच ॥ अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनं ॥ सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता ॥ कायाग्नेराशु नाशश्च विशेषादनिर्वर्तिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलं ॥ पक्वस्थं हंति पक्वस्थश्चवते चान्नपाकतः ॥ निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ॥ तावन्नमूर्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहागतौ ॥ उर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ॥ समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितं ॥ भुक्त एवानुवास्योऽस्मान्न निरूह्योऽत्र भुक्तवान् ॥ पांडुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्लेश्य स्नेहबस्तिरुदरं जनयेत् ॥ प्रतिश्यायादिवतां भूयएव दोषं वर्द्धयेत् ॥ तयोस्तु नेत्रं सुवर्णादिधातुमणिशंखशृंगदंतास्थिवेणुनलखदिरकदरतिनिशतिंदुकादिदारुसारमयमृज्वकर्कशं गोपुच्छाकृति गुलिकामुखमूनवर्षवार्षिकसप्तद्वादशषोडशवर्षाणां विंशतिप्रभृतिषु च क्रमात्पंचषट्सप्ताष्टनवद्वाद-

शांगुलप्रमाणं मूलेऽग्रे चातुरांगुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्द्धांगुलात्प्रभृत्य-
र्द्धार्द्धांगुलप्रवृद्धं त्र्यंगुलपर्यंतप्रवेशमूलच्छिद्रं वनमुद्गमाषकलायक्लि-
न्नकलायकर्कंधुवाह्यग्रच्छिद्रं मूलच्छिद्रप्रमाणांगुलैरग्रे यथास्वं सन्नि-
विष्टकर्णिकं कर्णिकांतःप्रतिबद्धसूत्रांतर्गृहीताग्रपिधानघनचैलवर्ति मू-
ले द्व्यंगुलांतराले कर्णिकाद्वयं कारयेत् ॥ वर्षांतरेषु च वयोबलशरीरा-
ण्यवेक्ष्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ॥ ततोऽजाविवराहहरिणगोमहिषा-
न्यतमजं स्नेहमृद्गविमृदितं विगतच्छिद्रशिराग्रंथिस्कंधं नातिवर्तुलं मृ-
दु दृढं कषायरक्तं सुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युब्जं विवृताननं विवेश्य
बस्तिं कर्णिकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्ब-
स्तिमुखबंधनार्थं सूत्रमुपधायानुगुप्तं निधापयेत् ॥बस्त्यभावे *प्लवनीज-
गलांकपादमधूच्छिष्टोपदिग्धघनसूक्ष्मतांतवान्यतमं निवेशयेत् ॥ आ-
स्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्रकुंचः ॥ ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुंचमभिव-
र्द्धयेदाषट् प्रसृताः ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिवृद्धिः ॥ प्रासानतीताष्टादशम-
सतेस्तु द्वादश प्रसृताः ॥ परं चातो दशैव ॥ अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृत-
स्याप्यष्टाविच्छंति ॥ यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके-
प्रयोज्या ॥ अनुवासने त्वेवमेवास्थापनस्य पाद इति ॥ अथास्थाप-
नीयमातुरं स्नेहस्वेदोपपन्नं कृतवमनविरेकमासेवितपेयादिसंसर्गक्र-
ममुपजातबलमनुवासनार्हं पूर्वमेवानुवासयेत् शीतवसंतयोर्दिवा अ-
न्यथा रात्राववेक्ष्य वा दोषादीन् ॥ अन्यथा हि स्नेहोक्तामयप्रादुर्भा-
वः ॥ धान्वंतरीयाः पुनराहुः ॥ न रात्रौ प्रणयेद्बस्तिं स्नेहोत्क्ले-
शो हि रात्रिजः ॥ स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं ॥ अन्हि
स्थानस्थिते दोषे वन्हौ चान्नरसान्विते ॥ स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो
यत्परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजार्दितं ॥ भुक्तं जी-
र्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥ केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धम-

१ सुश्रुतेनतुमुहुःस्नेहविमर्दितमितिपठितं २ दोषोत्क्लेशइतिपाठः

प्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययिकाद्वाबाधेः ॥ तस्य विधिर्विमना-दधिकतरं कृतमंगलमनुसुखमभ्यक्तमुष्णांबुस्नातं युक्तस्नेहमुचितात्पा-दहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितवंतं कृतचंक्रमणमुत्सृष्टवि ण्मूत्रमनार्द्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तृते ईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शि-रसं संवेशयेत् ॥ अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमू-र्च्छाग्निसादहृल्लासान्जनयति ॥ रूक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं वा ॥ अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चान्नाहृतेन तदावर-णाद्व्यापदं ॥ चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् ॥ यतश्च वामपार्श्वाश्रयाणि वन्हिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्व-शायिनो निम्नानि भवंति ॥ अतस्तथौषधमस्वलितमाप्नोति प्रवे-शनिर्गमाविति संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवा-मसक्थिमाकुंचितेतरं तस्यैव चोपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ॥ पूर्वमेव तु वैद्यो वर्त्या सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकाया उपरिष्टान्निष्पीड्याविबंधाय शताव्हासैंधवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात्पूर्ववदभिमंत्रितं यथा-र्हं यथार्हौषधविपक्वं सुखोष्णं बस्तौ स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्रासं निःसारितवातबुद्बुदमौषधांते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्ट्य द-क्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् ॥ ततो घृताभ्यक्ते पायौ वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठो-दरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्ठवंशमनुसुख-मेकमना लाघवेन निष्कंपमद्रुतमविलंबितं नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् ॥ आतुरोऽपि तदनुलोममवलंबेत ॥ ततश्च वैद्यो बस्तिमुखं दक्षि-णहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुंचन्नेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-ग्रहणेनैवानिलाधिष्ठानभूतं किंचिदवशेषयन् न शनैरवेगमनुपीडये-

त् ॥ अन्यथा हि व्यापदो भवंति ॥ ताः ससाधना सिद्धिषु वक्ष्यंते ॥ अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः ॥ न च बस्तौ दीयमाने क्षवकासहासजृंभास्पंदनान्याचरेत् ॥ विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमाकृष्य वेगांते शेषं प्रणयेत् ॥ अंते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिचतुरो वारांस्ताडयेत् ॥ तथा तत्पार्ष्णिभ्यां पादतश्च शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ सोपधानस्य च प्रसारितसर्वांगस्य पार्ष्णिके मुष्टिनाऽऽहन्यात् ॥ तथा पार्ष्ण्यंगुलिपादतलपिंडिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमं वाक्शतमात्रं शनैर्विमृद्गीयात् ॥ एवमाशु स्नेहो न निवर्तते समनुगच्छति चासमंतात्सिराः॥ततःपरं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तेत ॥ दीप्ताग्निं च सायं लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीये ऽहनि ॥ न च तमनुवासयेत् ॥ आगमनकालस्तु परो यामत्रयं ततःपरमनागच्छंतमहोरात्रमुपेक्षेत ॥ तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभिर्लवणारनालप्रायैर्वा तीक्ष्णवस्तिभिः शोधयेत् ॥ स्नेहव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥ अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाड्याद्युपद्रवाय स्यात् ॥ ततस्तथाप्युपेक्षेत ॥ शीघ्रनिवृत्ते तु विना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योजयेत् ॥ न ह्यसावतिष्ठन् कार्यं करोति ॥ सुखोषितं चैनं तथा कृतवमनविरेचनास्थापनान्यतमं प्रातः शुंठीधान्यकाथमितरद्वोष्णमुदकं स्नेहशेषजरणाय वातकफोपशांतये च पाययेत् ॥ ततोऽन्नकाले यथोक्तमन्नमश्नीयात् ॥ न चानुवासितं पेयां पाययेत् ॥ सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यंदयति ॥ पुनश्च तृतीयेऽहन्यनुवासयेत्पंचमे वा ॥ यथा वा स्नेहपक्तिः स्यात् ॥ अतश्च दीप्ताग्निरूक्षवातोल्बणव्यायाम[illegible]त्यान्प्रत्यहं ॥ एवममुना क्रमेण दोषाद्यनुसारतस्त्रिचतुरैः स्नेहबस्तिभिरुपस्निग्धं शोधनेनास्थापनेन स्रोतोविशुद्ध्यर्थमास्थापयेत् ॥ वाताधिक्यादस्निग्धं तु स्नेहनेन ॥ अथैनं तृतीये पंचमे वाऽहनि किंचिदावृत्ते मध्यान्हे कृतमंगलस्वस्त्ययनम-

भ्यक्तदेहं स्वेदितमुत्सृष्टमलमनाशितं नातिक्षुधितमवेत्यातुरमार्यावलोकितं नाथमार्यं तारामात्मभुवं धातारमश्विनाविंद्रमात्रेयं सप्त मुनीन्काशिविदेहपतिप्रभृतीनग्निवेश्यादींश्च तंत्रकारान्दीपगंधपुष्पफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौषधीर्वृद्धवैद्यद्विजातींश्च संपूज्य तद्विद्यसहितो दोषौषधादिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्बस्तिं ॥ तत्र विंशतिमात्राणि पलान्यौषधानां मदनफलाष्टकं च क्वाथकल्पेन विपचेत् ॥ क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहमनिले षष्ठांशं पित्ते स्वस्थवृत्ते चाष्टमांशं तु कफे ॥ सर्वत्र चाष्टममंशं कल्कस्य स्याद्यावता वा नात्यच्छसांद्रता भवेत् ॥ गुडस्य पलं युक्त्या मधुसैंधवे यथायोग्यं च शेषाणि कल्पयेत् ॥ सर्वाणि चैकध्यमुष्णोदककुंभीबाष्पाभितप्तानि खजमथितानि बस्तौ प्रक्षिप्यानुवासनवन्निरूहं प्रणयेन्नात्युष्णशीतं नातिमृदुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नातितनुसांद्रं न हीनातिमात्रं नाल्पलवणातिलवणं नात्यम्लं च ॥ तत्र बाष्पमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो न भवति ॥ खजप्रमथनात्तु क्वाथस्नेहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः सम्यगेव योगमारंभते ॥ अन्यथा पुनः क्वाथादीनामुल्बणोऽन्यतमोऽन्यतमं यथास्वं दोषमीरयेत् ॥ अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः साधनानि च सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यंते ॥ अपिच ॥ तीर्यक्प्रणीते हि न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥ दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कंठं प्रधावेदतिपीडितस्तु ॥ स्तंभं विधत्तेऽतिमृदुर्हिमश्च तप्ताम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ॥ स्निग्धो ऽतिजाड्यं पवनं तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगं॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं क्षोभं तु सांद्रः सुचिरेण चैति ॥ दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात्सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ कर्षार्द्धं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयं ॥ सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ माक्षिकं

लवणं तैलं कल्कं क्राथमिति क्रमात् ॥ आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ॥ दत्तमात्रे तूत्तानः सोपधानो निरूहवीर्येण देहव्याप्तये तन्मनास्तिष्ठेत् ॥ उदीर्णवेगश्चोत्कटको विसृजेत् ॥ आगमनकालस्तु परो मुहूर्तः ॥ तदाप्यनागच्छन्नाशु मृत्यवे स्यात् ॥ अतस्तत्रानुलोमिकस्नेहक्षारमूत्राम्लस्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं प्रयोजयेत् ॥ फलवर्तिस्वेदभयोत्रासादींश्च ॥ बस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥ स्वयं निवृत्ते तु पूर्ववद्द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा सुनिरूढः स्यात् ॥ तत्राद्यो ऽनिलं स्वमार्गादपकर्षति द्वितीयः पित्तं तृतीयः श्लेष्माणमिति ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगास्तु विरिक्तवत् ॥ सम्यङ्निरूढं तु कोष्णसलिलावसिक्तं तनुना जांगलरसेन भोजयेत् ॥ स्नाताशितस्यास्य चला दोषशेषाः स्वस्थानमाश्रयंते ॥ ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयमन्यं वा तद्विधमशितानंतरं सायं वा पुनरल्पलघ्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तस्य हीनसम्यगतियोगाः स्नेहपीतवत् ॥ विशेषस्तु सम्यगनुवासिते किंचित्कालं स्थित्वा स्नेहः सपुरीषोऽनिलानुगतः प्रवर्तेत इति ॥ भवति चात्र ॥ एवं कफे स्नेहबस्तिमेकं त्रीन्वा प्रयोजयेत् ॥ पंच वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ॥ पुनस्ततोप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ॥ वातघ्नौषधनिःक्राथत्रिवृत्तासैंधवैः स्मृतः ॥ बस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णरसान्वितः ॥ न्यग्रोधादिगणक्राथपद्मकादिसितायुतौ ॥ पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥ आरग्वधादिनिःक्राथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ॥ त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नंति यतः क्रमात् ॥ नाचार्यचरकस्यातो बस्तित्रिभ्यः परं मतः ॥ न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ॥ त्रिधैव कल्पयेद्बस्तिमि-

स्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ॥ सम्य-ङ्निरूढलिंगं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेत् ॥ प्राक् स्नेह एकः पंचांते द्वा-दशास्थापनानि च ॥ सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥ कालः पंचदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोंऽते त्रयस्तथा ॥ षट् पंच बस्त्यंतरिता योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यंतयो-रुभौ ॥स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत्॥उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहा न्निरूहान्मरुतो भयं॥ तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः ॥स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥ अष्टादशाष्टादशकान् बस्तीनां यो निषेवते ॥ विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजडोऽरु-जः ॥ सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः ॥ वाजिस्यदो नागब-लः स्थिरबुद्धींद्रियानलः ॥ बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्बस्तिमुत्तरं ॥ आतुरांगुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशांगुलं ॥ वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकं ॥ सिद्धार्थ-कप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवं ॥ कुंदाश्वमारसुमनःपुष्पवृंतोपमं दृढं ॥ तस्य बस्तिर्मृदुर्लघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ॥ अथ स्नाताशि-तस्यास्य स्नेहबस्तिविधानतः ॥ ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ मालतीपुष्पवृं-ताग्रपरिणाहां घनामृजुं ॥ श्लक्ष्णां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेव-नि ॥ आमेहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ॥ पीडिते ऽनुगते स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः ॥ बस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रींश्चतुरो-ऽपि वा ॥ अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिंतयेत् ॥ स्त्रीणामार्त-वकाले तु योनिर्गृण्हात्यपावृता ॥ विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ॥ योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे ॥ नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलं ॥ अपत्यमार्गे योज्यं स्याद्व्यंगुलं मूत्रवर्त्मनि ॥

१ अश्ववेगः

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलं ॥ प्रकुंचो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ॥ उत्तानायाः शयानायाः सम्यक्संकोच्य सक्थिनी ॥ ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ बस्तींस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ॥ त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनस्त्र्यहं ॥ पश्चाद्विरेको वमिते ततः पश्चान्निरूहणं ॥ सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ॥ तथा द्रवीकृताद्देहाद्बस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ॥ इति बस्तिविधिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ नासायां प्रणीयमानमौषधं नस्यं ॥ नावनं नस्तःकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ नासा हि शिरसो द्वारं तत्रावसेचितमौषधं स्रोतःशृंगाटकं प्राप्य व्याप्य मूर्द्धानं नेत्रश्रोत्रकंठादिसिरामुखानि च मुंजादिषीकामिवासक्तामूर्ध्वजत्रुगतां वैकारिकीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमांगादपकर्षति ॥ तत्त्रिधा विरेचनं बृंहणं शमनं च ॥ तेषां विरेचनं जत्रूर्ध्वगतेऽधिगौरवशोफोपदेहकंडूस्तंभाभिष्यंदस्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदकृमिप्रतिश्यायापस्मारगंधाज्ञानग्रंथ्यर्बुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु तीक्ष्णेन स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां वा क्वाथचूर्णस्वरसैस्तैरेव वा यथाऽर्हद्रव्यश्लक्ष्णकल्कितालोडितैर्मधुसैंधवासवपित्तमूत्रैर्यथास्वं चोपदिष्टैर्योज्यं ॥ तत्र भीरुस्त्रीकृशसुकुमारेषु स्नेहः ॥ गलरोगसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकारकृमिशिरोरोगाक्षिस्पंदनतिमिरकृच्छ्रविषाभिपन्नाभिष्यंदसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषौ ॥ तेष्वेव च भूयसि दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्णः ॥ स हि नासायामावेगकरतरो भवति ॥ बृंहणं सूर्यावर्तार्द्धावभेदककृमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पंदनातिमिरकृच्छ्रावबोधदंतकर्णशूलनादनासामुखशोषवाक्संगस्वरोपघातमन्यारोगाप-

मानकायवाहुकनिद्रानाशादिष्वनिलोत्थेषु स्निग्धमधुरद्रव्यैस्तत्सिद्धै-र्यथायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्यासैर्धान्यमांसरसरसकैश्च ॥ शमनमकालव-लीपलितखलतिदारुणकरक्तराजीव्यंगनीलिकारक्तपित्तादिषु यथास्व-मुपदिष्टैः स्नेहैर्भैषजस्वरसादिभिः क्षीरोदकाभ्यां वा समदोषे वाऽणुतै-लेनेति ॥ तत्र स्नेहो मात्राभेदाद्विधा ॥ मर्शः प्रतिमर्शश्च ॥ विरेचनः शमनो वा नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञो विरेचनचूर्णस्तु प्रधमनाख्यः ॥ परिशेषं तु नावनमवपीडकसंज्ञं ॥ कल्कीकृतादौषधा-दवपीडितः स्रुतो रसोऽवपीड इत्यपरेषां ॥ तत्र पुनस्तीक्ष्णो वैशेषि-की शिरोविरेचनसंज्ञा॥ तथाऽन्ये सर्वमेव विरेचनं नस्यमित्याहुः सद्यः श्लेष्मविरेचनसामान्यात् ॥ अणुतैलविधानं तु मंजिष्ठामधुकप्रपौंड-रीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयपयस्यासारिवाऽनंतानीलोत्पलांजनरा-स्नाविडंगतंडुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरलसालभद्रदारुचंदनैः सुपिष्टैरष्टगुणं षड्गुणेन पयसा तैलं पचेत् ॥ घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषे-षु ॥अथवा चंदनागुरुपत्रदार्वीत्वङ्मधुकबलाद्वयबिल्वोत्पलपद्मकेसर-प्रपौंडरीकविडगोशीरह्रीबेरवन्यत्वङ्मुस्तसारिवाबृहतीद्वयांशुमतीद्वय-जीवंतीदेवदारुसुरभिशतावरीः शतगुणे दिव्येंऽभसि दशभागावशिष्टं क्वाथयेत् ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत् ॥ द-शमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् ॥ एतदप्यणुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणेंद्रियदार्ढ्यकरं केश्यं त्वच्यं कंठ्यं प्रीणनं बृंहणं दोष-त्रयघ्नं च ॥ अस्यानर्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगरतोयपीतपातु-कामशिरःस्नातस्नातुकामसिरादिव्यधस्रुतरक्तमूत्रितोच्चारिताभिहतक्ष-तवमनविरेकबस्तिकर्मगर्भिणीसूतिकानवप्रतिश्यायश्वासकासिनोऽना-र्तवदुर्दिनेष्वपि ॥ तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वस्रो-तांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् ॥ स्नेहादिपीतपातु-कामानामक्षिनासास्यस्यंदोपहतितिमिरशिरोरोगान् ॥ शिरःस्नात-

स्य शिरोक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान् ॥ स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्यजाड्यारुचिपीनसान् ॥ स्रुतरक्तस्य क्षामतामरुचिमभिसादं च ॥ मूत्रितोच्चारितयोर्भृशतरवेगधारणजान्विकारान् ॥ अभिहतस्य तीव्रतरां रुजं ॥ कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरेंद्रियहानिशिरोगौरवकंडूकृमिदोषान् ॥ गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वरमूर्छाऽद्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यंगं विकलेंद्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा ॥ सूतिकायाः स्रुतरक्तोक्तान् दोषान् ॥ नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद्दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकृमिकंडूविचर्चिकाः ॥ श्वासकासिनो व्याधिविवृद्धिः ॥ अकाले दुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तैमित्यतालुनेत्रकंडूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारूंषिकाः॥ तेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवस्तिलेपसेकतीक्ष्णावपीडधूमगंडूषादीनाचरेत् ॥ विशेषेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् ॥ बलाविदारीशुमतीमेदाभिर्वा ॥ एभिरेव च शृतं हविः ॥ वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोबस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः॥एवं च बृंहणमन्नपानं ॥ भुक्तभक्तादिष्वपि चात्ययिकव्याध्यातुरमपेक्षेत ॥ मर्शप्रमाणं तु प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्निमग्नोत्धृताद्यावत्पतति स बिंदुः ॥ अमी दशाष्टौ षड्बिंदव उत्तममध्यमकनीयस्यो मात्राः॥क्वाथादीनामष्टौ षट् चत्वारः॥प्रधमननस्यं तु षडंगुलद्विमुखया नाड्या मुखानिलेरितस्याकंठगते दोषानुरोधतश्च पुनःपुनर्योजनमिति ॥ अथ नस्यार्हं नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखं स्निग्धस्विन्नशिरसं नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितकरचरणं जत्रूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥ ततः कनकरजतताम्रान्यतमशुक्तिस्थितं प्रदेयमौषधत्रिभागमुष्णांबुप्रतप्तं किंचित्प्रलंबितशिरसो वामहस्तांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं

वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं नासापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन्नामार्गोर्त्तासि दक्षिणहस्तेन प्रनाड्या पिचुना वाऽनवच्छिन्नधारमासिंचेत् ॥ वातपित्तकफामयेषु क्रमेणापराण्हमध्यान्हपूर्वाण्हेषु ॥ लालास्रावसुप्तप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्यान्हे शरद्वसंतयोः प्राण्हे ग्रीष्मेऽपराण्हे वर्षास्वादित्यदर्शने पंचकर्माण्याचरतो बस्तिकर्मोत्तरकालमेव ॥ न च हीनाधिकं सकृदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनतशिरसे संकुचितगात्रावयवाय देयं ॥ तत्र हीनं दोषमुत्क्लेश्य न निर्हरेत् ॥ गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसछर्दिकंठरोगान्कुर्यात् ॥ अधिकमतियोगदोषान् ॥ सकृदेव सर्वं दत्तमुत्क्लेहनशिरोरोगप्रतिश्यायमाणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च ॥ अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान् ॥अतिशीतं हीनदोषान्॥अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव ॥ अत्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनान्मूर्च्छाजाड्यकंडूदाहज्वरान् संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरव्याप्नुवद्दोषोत्क्लेशं वेदनां स्तंभं वा ॥ यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्यतया वा मूर्च्छा स्यात्ततः शिरोवर्जं शीतांभसा सिंचेत् ॥ न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहास्यव्याहारस्पंदनोच्छिंदनान्याचरेत् ॥ तथाहि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपलितव्यंगतिलकालकमुखदूषिकाणां संभवः ॥ दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटकेशभूमिगंडमन्यास्कंधपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ शनैश्चोच्छिंघेत् ॥ अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् ॥ सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत् ॥ दोषं च संवर्द्धयेत् ॥ एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वाः सिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यंते ॥ पुनः पुनश्चैनं स्वेदयेद्भेषजवशेनाच्चोच्छिंघेन्निष्ठीवेच्च ॥ ततश्चैवमेव द्वितीयमंशम-

नुषेचयेत्तथा तृतीयं दोषादिबलेन वा ॥ विरेचने त्ववपीडे दोषब-
लमपेक्ष्य पश्चात्स्नेहमनुषेचयेत् ॥ निवृत्तनस्यं चैवमुत्क्लिष्टमुत्तानं
वाक्शतमात्रं शाययेत् ॥ ततः पुनरप्युत्क्लिष्टदोषशेषोपशांतये वैरेच-
निकं यथार्हं वा धूमं पाययित्वोष्णोदकगंडूषान्धारयेत् ॥ अथास्य
स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् ॥ अतिद्रवपानं च वर्जयेत् ॥ पुनश्च तृतीये
ऽहनि नस्यमवसेचयेत् ॥ हिध्मास्वरोपघातमन्यास्तंभापतानकेषु
शिरसि चानिलार्त्योर्ध्वाभिभूते प्रत्यहं सायं प्रातरुभयकालं वा ॥
अनेन विधिना पंच सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगाद्वा ॥ तत्र
सम्यक्स्निग्धे मूर्द्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिश्वासक्षवथुस्वप्नप्रबो-
धशिरोवदनेंद्रियविशुद्धयो भवंति यथोक्तव्याध्युपशमश्च ॥ अयोगाति
योगयोस्तु यथास्वं वातपित्तविकारास्तान्यथास्वमेव साधयेत् ॥ अ-
न्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान्॥प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णामुखशोषवृद्ध-
बालभीरुसुकुमारेष्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि च योज्यः ॥ न तु दुष्टप्रति
श्यायबहुदोषकृमिणशिरोमद्यपीतदुर्बलश्रोत्रेषु ॥ एषां ह्युदीर्णदोषत्वा-
त्तावता दोषोत्क्लेशो भवति ॥ तस्य पंचदशकालास्तेषां च गुणाः ॥
प्रातर्दंते भुक्तवतश्चांते स्रोतोविशुद्धिः शिरोलाघवं मनःप्रसादश्च
भवति ॥ विण्मूत्रशिरोभ्यंगांजनकवलांते दृष्टिप्रसादः ॥ दंतधाव-
नांते दंतदृढता सौगंध्यं च ॥ अध्वव्यायामव्यवायांते श्रमक्लमस्वे-
दस्तंभनाशः ॥ दिवास्वप्नांते निद्राशोषगौरवप्रणाशो मनःप्रसादश्च॥
अतिहसितांते ऽनिलप्रशमः ॥ छर्दितांते स्रोतोलीनश्लेष्मव्यपोहः ॥
दिनांते स्रोतोविशुद्धिः सुखनिद्राप्रबोधश्च भवति ॥ भवति चात्र ॥
प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिंदुद्वितयमिष्यते ॥ बिंदुर्वा येन चोत्क्लेशो ना-
नुत्क्लिष्टस्य जायते ॥ निष्ठ्यूते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ॥
न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ न चोनाष्टादशो धूमः कव-
लो नोनपंचमे ॥ न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रांतसप्ततौ ॥ आज-

स्मरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु बस्तिवत् ॥ मर्शवच्च गुणान्कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ॥ न चात्रयंत्रणा नापि व्यापद्भ्यो मर्शवद्भयं ॥ तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥ आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ मर्शे च प्रतिमर्शे च न विशेषो भवेद्यदि ॥ को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ॥ अन्वासमामात्रबस्ती च तद्वदेव विनिर्दिशेत् ॥ ॥ इति नस्यविधिर्नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥धूमो हि शिरोक्षिकर्णशूलाभिष्यंदगौरवार्द्धावभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकवैस्वर्यपूतिघ्राणमुखहिध्मागलरोगदंतशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहकृमिकंडूपांडुत्वकेशदोषक्षवथुनाशबाहुल्यतंद्राऽतिनिद्राकथनातिजत्रूर्ध्वगतवातकफव्याधिप्रशमाय प्रयुज्यते ॥ तथा शिरः कपालेंद्रियमनोबृंहणप्रसादनाय च ॥ शीतद्रव्यनिर्वृत्तोऽपि त्वग्निसंयोगादुष्णतया पित्तरक्तविरुद्धः ॥ स त्रिविधो भवति ॥ शमनो बृंहणः शोधनश्च ॥ तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च ॥ तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायाः ॥ बृंहणः स्नेहनो मृदुरिति ॥ शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति च॥अधूमार्हास्तु विरिक्तदत्तबस्तिरात्रिजागरिताभिहतशिरोमधुदधिदुग्धमद्यस्नेहयवागूविषपीतमत्स्याशितपांडुरोगप्रमेहोदराध्मानोर्ध्ववाततिमिररोहिणिकारक्तपित्तिनोऽत्युष्णेऽन्येपि ॥ एषां हि भ्रमज्वरशिरोभितापेंद्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनछर्दिमूर्च्छारक्तपित्तार्दितानि मृत्युं वा धूमो जनयति ॥ अतिमात्रश्चान्येषामपि ॥ तत्र वातकफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिःकषायपाननस्यास्यालेपांजनपरिषेकान्स्निग्धरूक्षशीतान् प्रयुंजीत ॥ एतेन सर्वधूमोपघातप्रतीकारा व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु सर्वस्रोतोभिगते धूमे तीव्रतरा वे-

वृना भवन्त्याध्मानाननेत्ररागश्वासकासपीनसांगस्वरसादाम्लकाः ॥ तत्र घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नस्यगंडूषाः ॥ पानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशामूत्रशकृद्दंतधावनस्वेदनस्याहारशस्त्रकर्मांताः ॥ एकादश मृदोः क्षुतव्यवायहसितचिरासितजृंभितमूत्रशकृद्दंतधावनतर्पणपुटपाकशस्त्रकर्मांताः ॥ पंच तीक्ष्णस्य नस्यांजनच्छर्दितस्नानाहःस्वप्नांताः ॥ एषु हि कालेषु वातकफोत्क्लेशो भवति ॥ नेत्रं तु बस्तिनेत्रद्रव्यभवं गोपुच्छाकारमग्रमूलयोः कनिष्ठिकांगुष्ठाग्रपरिणाहं राजमाषधूमवर्तिप्रवेशाच्छिद्रमृजु त्रिकोशं श्लक्ष्णं शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादातुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्द्वात्रिंशच्चतुर्विंशत्यंगुलं कुर्यात् ॥ कासघ्ने वमने च दशांगुलं व्रणधूपनार्थेऽष्टांगुलं कलायपरिमंडलं कुलत्थवाहि स्रोतइति ॥ एवं हि धूमो दूरात्प्रवृत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्न बाधको भवति ॥ कासघ्नादिषु नेत्राभावे देवनलवंशैरंडादीनामन्यतमां नाडीं योजयेत् ॥ यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णेनाक्षमात्रेण द्वादशांगुलायतामीषिकामंभस्यहोरात्रोषितां लेपयेत् ॥ तत्र च नवांगुलगर्भां पंचप्रलेपामंगुष्ठस्थूलां यवमध्यां छायाशुष्कां वर्तिं कृत्वा विगतेषिकां च स्नेहाक्तामंगारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे च निधाय यथार्हं पानायोपनयेत् ॥ अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्राक्कृतोच्छ्वासनिश्वासो विवृतौष्ठदशनो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणैकैकं नासापुटं पिधायेतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् ॥ मुखेन तु मुखेनैव न नासया दृग्विघातभयात् ॥ तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वाऽऽपानांस्त्रींश्च पार्यायान्कंठाच्चोर्ध्वमुत्क्लिष्टे दोषे पूर्वं नासया ततो मुखेन कंठे तु पूर्वमास्येन परं चाहोरात्रस्य द्विः पिबेत् ॥ स्नैहिकं त्रींस्त्रींश्चतुरश्चतुरो वाऽऽपानान् यावद्वाऽऽशुप्रवृत्तिस्तथाऽहोरात्रस्य ॥ तीक्ष्णं नासाभ्यामेव चतुरश्चतुरश्चापानान् यावद्वा स्रोतो-

लाघवं तथा त्रिश्चतुर्वा ऽहोरात्रस्य ॥ तत्राक्षेपविसर्गावापानइत्याहुः॥ कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिरांगारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्येन बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय निधाय च तत्र स्रोतसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत् ॥ उरःप्राप्तं च मुखेनैवोद्वमेत् ॥ प्रशांते च धूमे पुनः क्षिपेत्पिबेच्च दोषशुद्धेर्लाघवाद्वा ॥ तद्वद्वामनमपि तिलकशरामप्यनतिघनां पीत्वा पिबेत् ॥ तद्वच्च व्रणमपि धूपयेद्वैशद्याय क्लेदवेदनोपशमाय च ॥ धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद्रोगवृद्धिः ॥ अतियोगे प्रागुक्तमिति ॥ भवति चात्र ॥ हृत्कंठेंद्रियसंशुद्धिः शिरसो लाघवं शमः ॥ यथेरितानां रोगाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणं ॥ शमनो वातकफयोः संसर्गे स्वस्थकर्मणि ॥ बृंहणो मारुते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥ इति धूमपानविधिर्नामत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातो गंडूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधो भवति गंडूषः स्नैहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च ॥ तेषामाद्यास्त्रयः क्रमेण वातपित्तकफामयघ्नाः ॥ रोपणस्त्वास्यव्रणघ्नः शमनः स्तंभनः प्रसादनो निर्वापण इतिपर्यायाः ॥ तत्र स्वाद्वम्ललवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसतिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नैहिकः ॥ तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजंब्वाम्रमालतीपल्लवोत्पलमधुकक्काथसितोदकक्षौद्रक्षीरेक्षुरसघृतादिभिः शमनः ॥ कट्वम्ललवणोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्किताळोडितैः शोधनः ॥ रोपणस्तु कषायमधुरशीतैर्यथास्वं चोपदिष्टैः ॥ अपिच ॥ दंतहर्षे दंतचाले मुखरोगे च वातिके ॥ सुखोष्णमथवाशीतं तिलकल्कोदकं हितं ॥ गंडूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥ ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागंतुसंभवे ॥ विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ॥ वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ॥ दा-

तृष्णाप्रशमनं मधुगंडूषधारणं ॥ धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गंध्य-नाशनं ॥ तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परं ॥ आशु क्षारांबुगंडूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयं ॥ अथ निवाते सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमाद्वकार्द्धत्रिभागचतुर्भागपूर्णां द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणं किंचिदुन्नमितास्यो ऽनभ्यवहरन्धारयेत् ॥ कवले तु पर्यायेण कपोलौ कंठं च संचारयेत् ॥ अयमेव च कवलगंडूषयोर्विशेषः ॥ मुखे संचर्यते या तु सा मात्रा कवलः स्मृतः ॥ असंचारा तु या मात्रा स गंडूषः प्रकीर्तितः ॥ पुनश्चास्य स्वेदमर्दनान्याचरेत् ॥ एवमुत्क्लिष्टः कफो वक्त्रं प्रतिपद्यते ॥ तावच्च धार्यो यावत्कफपूर्णकपोलता स्रवद्घ्राणनेत्रता भेषजस्य वा ऽनुपहतिः कफेन ॥ एवं त्रीन्पंच सप्त वा गंडूषान्धारयेत् ॥ यावद्वा सम्यग्धूमपीतलिंगोत्पत्तिः ॥ तस्य स्वास्थ्येन योगं जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोपलेपैरयोगं मुखशोषपाकक्लमारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमुपलक्षयेत् ॥ तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ प्रतिसारणं तु त्रिविधं गंडूषोदितानां द्रव्याणां रसक्रिया कल्कश्चूर्णश्च ॥ तदभिष्यंदाधिमंथगलशुंडिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यं ॥अतिप्रसारणाद्दूषाशोषदाहक्लेदशोफादयो भवंति ॥ मुखालेपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण्यश्च ॥ त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धांगुलोत्सेधः ॥ न चालिप्तमुखोऽतिभाष्यहास्यक्रोधशोकरोदनस्वेदनाग्न्यातपदिवास्वप्नान्सेवेत ॥ कंडूत्वक्शोषपीनसदृष्ट्युपघातभयात् ॥ न च शुष्यन्नुपेक्षितव्यः ॥ शुष्को हि छविं दूषयति तमार्द्रयित्वाऽपनयेत् ॥ आलेपांते च मुखमभ्यज्यात् ॥ न तु योज्यो रात्रिजागरिताजीर्णदत्तनस्यारुचिहनुग्रहप्रतिश्यायिनां ॥ सम्यक्प्रयुक्तश्चाकालवलीपलितनितिमिरव्यंगतिलकादीन्प्रशमय-

ति ॥ स्वस्थस्य दृष्टिबलं पुंडरीककांतवक्रतां च करोति ॥ मूर्द्ध तैलं पुनश्चतुर्धा भिद्यते ॥ अभ्यंगः परिषेकः पिचुर्बस्तिरिति ॥ यथोत्तरं ते बलिनः ॥ तत्राभ्यंगो रूक्षकंडूमलादिषु प्रयुज्यते ॥ परिषेकस्त्वरुंषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु ॥ केशशातस्फुटनधूपननेत्रस्तंभेषु पिचुः ॥ बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितरात्रिजागरितनासास्यशोषतिमिरवाक्संगेषु चातिदारुणेषु ॥ तेष्वभ्यंगादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ॥ शिरोबस्तिविधिस्तु बस्तिं सुमृदितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रदेशं द्वादशांगुलविस्तारं कुर्यात् ॥ अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा स्वभ्यक्तस्विन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशांते श्लक्ष्णं त्र्यंगुलं सुसूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्यःसुखांबुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयात् ॥ ततस्तस्योपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकंसमं चैलवेणिकया बध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्रावि कृत्वा यथाव्याधिदोषदूष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेद्यावत्केशभूमेरुपर्यंगुलं ॥ तावच्च धार्यो यावत्कर्णमुखनासास्रुतिर्वेदनोपशमो वा ॥ विशेषतो वातजेषु विकारेषु दश मात्रासहस्राणि पित्तरक्तजेष्वष्टौ षट् कफजेषु सहस्रमरोगकर्मणि ॥ ततोऽपनीते स्नेहे विमुच्य बस्तिं शिरसः स्कंधग्रीवापृष्ठललाटादीन्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ उष्णांबुना स्नातं च यथार्हं भोजयेत् ॥ स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् ॥ एवं त्रीणि पंच सप्त वा दिनानि योजयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ तत्राभ्यंगः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ॥ अरुंषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु च ॥ परिषेकः पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥ नेत्रस्तंभे च बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥ नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे॥ कचशातनसितत्वपिंजरत्वं परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ॥ जयति जनयतींद्रियप्रसादं स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्द्धतैलं ॥ धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ यावत्पर्यैति ह-

स्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलं ॥ निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ॥ इति गंडूषादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथात आश्चोतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आश्चोतनं सर्वाक्षिरोगेष्वाद्य उपक्रमः॥नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतोदभेदपाकशोफकंडूघ्नं॥अव्यक्तेष्वेवं गुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं तच्च पुनर्बिडालकसंज्ञं ॥ तयोरकालो रात्रिः ॥ कालस्तु सर्वमहर्दिनोत्पत्तिर्वा ॥ निवातशरणशयनस्थस्य विरोध्य नेत्रमपांगेऽभ्यंजनं कृत्वा वामहस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्त्यवसक्तया पिचुवर्त्या दश द्वादशाष्टौ वा बिंदून् कनीनकदेशे द्व्यंगुलादवसेचयेत् ॥ एवमनासन्नबिंदुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायंते ॥ आश्चोतितं च मृदुना चैलेन शोधयेत् ॥ अन्येन चोष्णांबुप्लुतेन वातकफयोः स्वेदयेत् ॥ आश्चोतनं च तयोः कोष्णं॥ सुशीतं पित्तरक्तविकारेषु ॥ तत्तु नात्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं शीतं वा प्रभूतमूनमपरिस्राविलं वा योजयेत् ॥ अतितीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपाकदृष्टिदौर्बल्यानि करोति ॥ अतिशीतं स्तंभाश्रुघर्षनिस्तोदान् ॥ अतिमात्रं कषायवर्त्मतासंकोचस्फुरणोन्मीलनप्रवातासहत्वघर्षान् ॥ ऊनप्रमाणान्न रोगशांतिः ॥ अपरिस्रुतमश्रुघर्षवेदनाः ॥ नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसंधिसिराशृंगाटकघ्राणास्यस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तमपवर्त्तयति दोषं ॥ यदा चाश्चोतनेन पित्तश्लेष्मशोणितोत्थेषु नयनामयेषु संशोधनैर्विशुद्धस्य दूषिकाघनत्वपैच्छिल्यकंडूद्रेकश्वयथुम्लानतारागविच्छेदैः पक्वलिंगमुपलक्षितं भवति तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधावंजनं प्रयोज्यं ॥ न दोषवेगोदये न चानिर्हृतदोषे॥ तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिवृद्धिः शुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्च॥तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति॥ तत्राम्लादिभीरसैः पंचभिः शुक्रार्मादिषु लेखनं ॥ तिक्तकषायैः सस्नेहैरभिष्यंदेषु रोपणं ॥ सर्पादिवसादिभिर्वाततिमिरादिषु स्नेहनं ॥

स्वादुशीतैः सस्नेहैरभिष्यंदांते सूर्योपरागाशनिविद्युत्संपातभूतपिशाचा-
त्यद्भुतदर्शनाद्युपहतायां दृष्टौ स्वस्थदृते च प्रसादनं ॥ प्रसादनएव
च चूर्णस्तीक्ष्णांजनातिसंतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यंजनसंज्ञां ल-
भते ॥ षड्विधं वा प्रतिरसभेदादंजनं ॥ द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु
च ॥ कल्पना तु त्रिविधा ॥ पिंडो रसक्रिया चूर्णश्च ॥ यथापूर्वं ते ब-
लिनः ॥ तस्मात्प्रबलमध्याबलेष्वामयेषु क्रमात्तान्प्रयोजयेत् ॥ तत्र
पिंडो हरेणुमात्रस्तीक्ष्णस्य ॥ रसक्रिया विडंगमात्रा ॥ तद्द्विगुणा मृ-
दोः ॥ चूर्णो द्विशलाकः ॥ मृदोस्त्रिशलाकः ॥ पात्रे तु कुर्यात्सौव-
र्णे मधुरं ॥ राजतेऽम्लं ॥ मेषशृंगमये लवणं ॥ कांस्ये तिक्तं ॥ वैदूर्य-
मयेऽश्ममये वा कटुकं ॥ ताम्रमयआयसे वा कषायं ॥ नलप्लक्षप-
द्मकस्फटिकशंखान्यतमे शीतं ॥ एवमव्यापन्नगुणं भवति ॥ वर्तिघ-
र्षणार्थं च शिला तीक्ष्णा निम्नमध्यानुकारिणी पंचांगुलायता त्र्यं-
गुलविस्तीर्णा[1] ॥ शलाकाः पंच कनकरजतताम्रलोहोद्भवा अंगुली च॥
तत्राद्ये प्रसादनेंऽजने लेहने च ॥ मध्या लेखने ॥ अंत्ये रोपणे ॥ मृ-
दुत्वादंगुल्येव प्रधानं ॥ अंतःसरुजेऽक्षिण सैव प्रयोज्या ॥ शेषा द-
शांगुला राजमाषस्थूलाः सुश्लक्ष्णास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुलाकाराः
कलायपरिमंडलाश्च ॥ अथांजनं नातिशितोष्णाभ्रतायां बेलायामु-
भयकालं च योज्यं ॥ तथा सततं नैव वा ॥ सरुजे चाक्षिण प्राक्प-
श्चादितरस्मिन् ॥ अन्यथांऽजनोद्वेगसंकुचितेंऽतः सम्यगौषधं नानु-
प्रविशेत् ॥ तत्रैवमतिशीतादिषु यथास्वं दोषोत्क्लेशाद्विकारपरिवृद्धिः ॥
न च योज्यं क्रुद्धभीतशंकितशोकितश्रांतमात्रविरिक्तधूमभद्यपीत-
दत्तनस्यरात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरितछर्दितांततांतनेत्रा-
भिहतशिरोरुजार्तशिरःस्नातानुदितादित्येषु ॥ एष्वंजनादूष्मोर्ध्वंगः
संरंभाश्रुवेदनाविलत्वोषारागदूषिकानिस्तोदकच्छ्रोन्मीलनश्वयथुशुक्र-

---

१ निम्नमध्याऽनुद्वातिनीति क्वचित्पाठः

तिमिरादीन् जनयेत् ॥अथ समसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामांगुष्ठेन व-र्त्मोत्तरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनकादपांगं यावदंजनं नयेदन-ल्पमप्रभूतमनतितीक्ष्णमनच्छमसांद्रमकर्कशमद्रुतमविलंबितमतिति-र्यग्दृष्ट्यकंपितमघट्टितमनाक्रांतं च ॥ चूर्णे तु गतागतं कुर्या-त् ॥ अन्यथा हि रागाश्रुशुक्राद्युत्पत्तिः॥ ततोऽजनानुगमनायानुन्मी-लयन् शनैरंतश्चक्षुः संचारयेत् ॥ एवमप्यनुगच्छति वर्त्मनी किंचिच्चा-लयेत् ॥ न तु सहसोन्मेषणनिष्पीडनप्रक्षालनानि कुर्यात् ॥ सवाह्यो-त्क्लिष्टदोषस्तंभभयात् ॥ अपिच अपेतौषधसंरंभं निर्वृत्तं नयनं यदा ॥ व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ सचैलेनाथ नयनं स-व्यांगुष्ठेनदक्षिणं ॥ ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैः शोध्यं समंततः॥दक्षिणां-गुष्ठकेनैवं शोध्यं सव्यं च लोचनं ॥ वर्त्मप्राप्तोऽजनाद्दोषो रोगान्कुर्या-दतोऽन्यथा ॥ तीक्ष्णांजनांते चैनं धूमं पाययेत् ॥ यस्यांजिते कं-डूजाड्योपदेहाः स्युस्तस्य तीक्ष्णमंजनं धूमं वा पुनरेवावचारयेत् ॥ एतदेव दुर्विरक्ताक्षिलक्षणं साधनं च ॥ अतिविरेकात्संतापनिस्तोद-शूलस्तंभघर्षाश्रुदारुणप्रतिबोधकषायवर्त्मताशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यानि॥ तत्र शीतमाश्चोतनं प्रत्यंजनं वा ॥ सम्यग्विरेकाद्यथास्वमामयोप-शमः सुखोन्मीलननिमीलनवातातपसहत्वानि चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोपणादिष्वपि तथा योगादीननुचिंतयेत् ॥ दोषोदयानुसारेण प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥ ॥ इत्याश्चोतनांजनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽ-ध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ यन्नयनं परिताम्यति परिशुष्कं रूक्षं स्तब्धं जिम्हं निम्नमाविलमबनद्धं जी-र्णपक्ष्म तथाकृच्छ्रोन्मीलशिरोत्पातशिराहर्षार्जुनशुक्रतिमिराभिष्यंदा-धिमंथान्यतोवातवातपर्यायशुष्काक्षिपाकाल्पशोफादिरोगातुरमपगत-रागाश्रुदूषिकावेदनं तत्र तर्पणं योजयेत् ॥ न त्वशांतोपद्रवेऽक्षिणि ना-

तिशीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्यानर्हेषु च ॥ तद्वत्पुटपाकमपि ॥ अथ दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपीतान्यतरजवनिके[1] वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुमृदितमाषपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्बहिर्द्व्यंगुलोच्छ्रायावाधारौ परिमंडलावसंबाधौ समावपरिस्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथास्वौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्मंडं वाऽवसेचयेद्यावन्निमग्रान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च ॥ ततः शनैरस्योन्मेषमाचरतो मात्रा गणयेत् ॥ वर्त्मजेषु विकारेषु शतं संधिजेषु त्रीणि शुक्रजेषु पंच कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमंथेषु॥ प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं पित्ते षट्शतानि कफे पंच स्वस्थकर्मणि च॥ ततोऽस्यापांगदेशे शलाकयाऽऽधारद्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने स्रावयेत्॥ अधारौ चापनीय कल्केनाक्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशांतये विरेचनं यथार्हं धूमं पाययेत्॥ सुखोदकप्रक्षालितमुखं चैनं यथाव्याधि भोजयेत् ॥ आतपाकाशभास्वद्दर्शनानि च परिहरेत् ॥ अनेन विधिना प्रत्यहं वायावेकांतरं रक्तपित्तयोर्द्व्यंतरं कफे स्वस्थे च॥ यथादोषोत्कर्षं संसर्गसन्निपातयोः ॥ एवमेकाहं त्र्यहं पंचाहं वा कुर्यादातृप्तेर्वा ॥ तृप्तातृप्तातितृप्तलिंगानि तु क्रमात्स्वास्थ्यवातपित्तकफविकारैरादिशेत् ॥ यदा तु सम्यग्योगप्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेष्वेवरोगेषु पुटपाकं विदध्यात् ॥ स त्रिविधः ॥ स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ॥ तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमांसमेदोमज्जवसाभिः स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टैरूक्षेऽक्षिण प्रयोजयेत् ॥ लेखनं जांगलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्ताप्रवालशंखताम्रायःसमुद्रफेनकासीसस्रोतोजसैंधवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुपिष्टैः स्निग्धे ॥ प्रसादनीयं तु जांगलमृगपक्षियकृत्हृदयमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्तन्यक्षीराज्यपिष्टैः ॥ स तु वातपित्तरक्तदृष्टिदौर्बल्यव्रणनाशनः कफ-

[1] प्रतिसीराजवनिकास्यात्तिरस्करणीचसेत्यमरः [पड़दा]

विरुद्धः ॥ अथ बिल्वमात्रं वेसवारीकृतं मांसपिंडं तन्मात्रेणौषधपिंडेन संसृष्टैरंडपटोलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्वेष्टयित्वा कुशमुंजसूत्रान्यतमेन वेष्टयेत् ॥ मृत्प्रलेपनं चात्र द्व्यंगुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वनमधूकन्यग्रोधकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिषयोः पचेत् ॥ अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा-वस्त्रेण पीडयेत् ॥ तेन रसेन सायं तर्पणवत्पूरयेन्नेत्रे ॥ धारयेच्च स्निग्धे शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ॥ तर्पणवदेव धूमपानं प्रसादनवर्जं ॥ सुखोष्णौ च पूर्वौ ॥ शीतः प्रसादनः पुटपाकस्त्वेकाहं द्व्यहं त्र्यहं वा योज्यः ॥ द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः परिहारः ॥ बद्धाक्षश्च मालतीमल्लिकाकुसुमैर्निशां निवसेत् ॥ तथा पक्वातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ सेकेऽजने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ॥ जायेरन्विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान्प्रसाधयेत् ॥ इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो यंत्रशस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मनःशरीरबाधकराणि शल्यानि ॥ तेषां नानाविधानां नानाप्रदेशविनिविष्टानामाहरणेऽभ्युपायो यंत्राण्यर्शोभगंदरादिषु च शस्त्रक्षाराग्न्यवचारणे शेषांगरक्षणे च ॥ तथा बस्तिप्रणयनादौ शृंगालाबुघटिकादयो जांबवौष्ठादीनि ॥ अन्यान्यपि चानेकरूपाण्यनेककार्याणि स्वस्थातुरोपकरणानि ॥ अतः कर्मवशात्तेषामियत्ताऽवधारणमशक्यं ॥ अन्ये पुनरेकोत्तरं यंत्रशतमित्याचक्षते ॥ इह तु समासतः षोढा निर्दिश्यंते ॥ स्वस्तिकसंदंशतालनाडीशलाकारव्यान्यनुयंत्राणि च ॥ तत्र स्वस्तिकयंत्राणि कंकसिंहगृध्रकुररादिविविधव्यालमुखान्याकारानुगताभिधानानि ॥ प्रायशो लौहान्यष्टादशांगुलानि ॥ मसूराकारप्रांतैः कीलैरवबद्धानि मूलेऽंकुशवदावृत्तवारंगाण्यस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थानि ॥ तेषां सिंहव्याम-

१ अंकुशवदावृत्तं वक्रं वारंगं ग्रहणस्थानं येषांतानि ॥

भुजंगमकरादिमुखानि दृश्यवारंगेषु शल्येषु प्रयोजयेत् ॥ इतरेषु तु यथायोगं व्रणाकारानुरोधेन कंककाककुररादिमुखानि ॥ सनिबंधनो-निर्निबंधनश्च षोडशांगुलौ संदंशौ द्वौ भवतः ॥ तौ त्वङ्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥ तथाऽन्यः संदंशः षडंगुलोर्द्धांगुलविस्तृतो वक्रद्विबाहुरंगुष्ठांगुलिप्रांतसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्याक्षिपक्ष्मव्रणाधिमांसाहरणे ॥ तद्वच्च मुचुंडी सा तु ऋजुश्लक्ष्णा सूक्ष्मदंता सक्तद्विभुजा मूले रुचकनद्धा वलयपीडनाच्छिन्नामर्शेषगंभीरव्रणाधिमांसाहरणे ॥ तालयंत्रे अपि द्वे द्वादशांगुले ॥ मत्स्यगलतालकवदेकतालकद्वितालके[1] कर्णनाडीशल्याहरणार्थे ॥ नाडीयंत्राणि सुषिराण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्यनेकतोमुखान्येकतोमुखानि च भवंति ॥ स्रोतोगतशल्यदर्शनाहरणार्थं रोगदर्शनार्थं क्रियासौकर्यार्थमाचूषणार्थं चेति ॥ तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगप्रदीर्घाणि च कुर्यात् ॥ कंठशल्यदर्शनार्थं नाडीं दशांगुलायतां पंचांगुलपरिणाहां ॥ द्विकर्णस्य तु वारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखां नाडीं तत्प्रमाणतः कुर्यात्॥तथा चतुष्कर्णस्य पंचच्छिद्रमुखां ॥ शल्यनिर्घातनीं तु पद्मकर्णिकाकारशीर्षां द्वादशांगुलां त्र्यंगुलसुषिरां॥अर्शोयंत्रं त्रिविधं ॥ तल्लौहं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरंगुलायतं हस्ततलायतमेकं पंचांगुलानि परिणाहेन पुंसां ॥ षडंगुलानि स्त्रीणां ॥ द्विच्छिद्रं दर्शनार्थमेकच्छिद्रं कर्मणि ॥ तथाहि ॥ सुखेन दर्शितं शस्त्रक्षाराग्न्यनतिक्रमश्च छिद्रं तु त्र्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तारं॥यदंगुलमवशिष्टं तस्याधोऽर्द्धांगुलमुपरि तथाऽर्द्धांगुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकं॥तृतीयं तु तादृशमेव शम्याख्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थं॥भगंदरे तु छिद्रादूर्ध्वमोष्ठमप-

---

१ अत्र तालशब्देन प्रदेशउच्यते ॥ तेन एकतालमेकप्रदेशो यस्यतदेकतालं॥ द्वे ताले प्रदेशौ यस्यतद्वितालकं ॥ एतेन मत्स्यशकलवत्प्रतनु मुखैकप्रदेशमेकतालं ॥ मत्स्य शकलवत्प्रतनुमुखद्विप्रदेशं द्वितालमित्युक्तं ॥ परिणाहस्तु कर्णादिप्रवेशी ज्ञेयइतिहेमाद्रिः

णीय कुर्वीत॥तद्वच्च घ्राणार्शोर्बुदयंत्रं नाड्याकारं द्व्यंगुलायतमेकच्छिद्रं प्रदेशिनीपरिणाहं ॥ तथाऽगुलित्राणकमंगुलिप्रवेशनं किंचित्स्थूल-वृत्तौष्ठमूर्ध्वाधश्छिद्रं गोस्तनाकृति चतुरंगुलं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा ॥ तत् दृढेन सूत्रेण मणिबंधप्रतिबद्धमास्यविस्रावणे योज्यं ॥ योनि-व्रणदर्शने यंत्रं षोडशांगुलं मध्ये सुषिरं चतुर्भित्तं चतुःशलाकं सं-चारिण्या मुद्रयोर्ध्वं निबद्धमुत्पलमुकुलवक्त्रं मूले शलाकाऽऽक्रम-णादूर्ध्वविकासि च ॥ नाडीव्रणप्रक्षालनाभ्यंजनयंत्रे षडंगुले ब-स्तियंत्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयोरंगुष्ठकलायप्रवेशस्रोतसी ॥ दकोदरे नाडीमुभयतोद्वारां पिच्छनाडीं वा युंज्यात् ॥ स्नेहबस्त्यु-त्तरबस्तिप्रधमनधूममूत्रवृद्धिरुद्धमणिकप्रभृतिषु यथास्वमेव च यं-त्राण्युक्तानि ॥ शृंगं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमष्टदशद्वादशांगुलायतं त्र्यंगु-लप्रवेशमुखमग्रे सर्षपोपमच्छिद्रं तनुचर्मनद्धं चूचुकाकारं च ॥ तद्वा-तविषरक्तांबुदुष्टस्तन्याचूषणार्थं ॥ श्लेष्मरक्तचूषणार्थस्त्वलाबुः ॥ स द्वादशांगुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहस्त्रिचतुरंगुलवृत्तसमुच्छ्रितमु-खः परिवेष्टितप्रदीप्तकुशवल्वजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः ॥ तद्वदेव च मानकर्मभ्यां घटी ॥ सा तु गुल्मोन्नमनविलयनार्थं च ॥ शलाका-यंत्राण्यपि नानाकृतीनि नानार्थानि यथायोगदीर्घपरिणाहानि च भवंति ॥ तेषामेषणकर्मणी द्वे गंडूपदमुखे ॥ स्रोतोगतशल्याहरणा-र्थेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे मसूरदलमुखे ॥ षट् शंकवः ॥ तेषां व्यूहनार्थौ द्वादशषोडशांगुलौ द्वावहिफणामुखौ ॥ तथा चालनार्थे दशद्वादशांगु-लौ शरपुंखमुखौ॥आहरणार्थे बडिशमुखौ ॥तथा गर्भशंकुः शंकुतुल्यो ऽष्टांगुलः प्रणताग्रो मूढगर्भाहरणे ॥ तथा सर्पफणाग्रवदेकाग्रवक्त्रं त-दाख्यमश्मर्याहरणार्थं ॥ तथा दंतनिर्घातनं चतुरंगुलं शरपुंखमुखं स्थूलवृत्तप्रांतं ॥ षट् कार्पासकृतोष्णीषाणि विविधव्रणक्लेदक्षारप-

---

१ अष्टांगहृदये तु ॥ त्र्यंगुलास्यं भवेच्छृंगं चूषणेऽष्टादशांगुलमित्येकमेव शृंगमुक्तं

मार्जनक्रियासु ॥ तेषामपि दूरासन्नमाणव्रणोपयोगिनी षट्सप्तांगुले द्वे ॥ तद्वदेव कर्णेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे ॥ पायौ दशद्वादशांगुले द्वे ॥ कर्णशोधनं स्रुचमुखमश्वत्थपत्राग्रं ॥ तथा क्षाराग्निकर्मार्थं जांबवौष्ठानि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाद्व्यंगुलांगुलार्द्धांगुलफलानि ॥शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्याः ॥ अंत्रवृद्धावर्द्धेंदुवक्रा मध्योर्ध्वनिर्गतशलाकाग्रहणा ॥नासार्शोर्बुदयोः कोलास्थिदलमात्रमुखा खल्लीतीक्ष्णोष्ठा ॥ क्षारविषौषधप्रणिधानाय च दर्व्यस्तिस्रोऽष्टांगुला दर्व्याकाराः कनीनिकाऽनामिकामध्यमांगुलीनखपरिमाणनिम्नमुखाः ॥ तथांऽजलिकांऽजलिस्थाना ॥ उत्तरबस्त्यंजनादिषु यथायथमेवोपदिष्टानि ॥ अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुचर्मांतर्वस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वा दंतनखमुखशाखावालचलोष्मकालपाकहर्षभयानि ॥ एतानि देहे सर्वस्मिन्देहस्यावयवेऽपि वा ॥ संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ यंत्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबंधनव्यूहनवर्तनचालनविवरणपीडनमार्गशोधनविकर्षणाहरणव्यंजनोन्नमनविनमनभंजनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्रमार्जनानि बाहुल्येन चतुर्विंशतिर्भवंति ॥ निवर्तते साध्ववगाहते च ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ॥ यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि यच्च ॥ शस्त्राणि षड्विंशतिर्भवंति ॥ तद्यथा ॥ दंतलेखनमंडलाग्रवृद्धिपत्रोत्पलपत्राध्यर्द्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्त्रकरपत्रकुशपत्राटामुखांतरमुखशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकाव्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यधनसूचीसूचीकूर्चखजैषणीवडिशनखशस्त्राणि॥ प्रायशश्च तानि षडंगुलानि सुध्मातावर्तितायोघटितान्युत्पलपत्रनीलानि सुग्रहाणि सुरूपाणि सुधाराणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि प्रत्येकं च प्रायो द्विशाणि स्वप्रमाणार्द्धचतुर्थभागफलानि तानि व्याधिदेशवशात्प्रयुंजीत ॥

---

१ शुष्कमलशोधनार्थं

॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यंत्रवद्व्याख्याताः ॥ तत्र द्वयमाद्यं लेखने ॥ वृद्धिपत्रादीनि त्रीणि पाटने चत्वारि भेदने ॥ मंडलाग्रादीन्यष्टौ छेदने ॥ कुशपत्रादीनि पंच प्रच्छाने ॥ कुठारिकादीनि षट् व्यधने ॥ तेषामाराव्रीहिमुखे भेदने छेदने ॥ सूच्यः सीवने ॥ सूचीकूर्चः कुट्टने ॥ खजो मथने ॥ एषण्येषणे भेदने च ॥ बडिशो ग्रहणे ॥ नखशस्त्रमुद्धरणे छेद्यभेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च ॥ इति द्वादशविधे कर्मण्युपयोगः ॥ विशेषतस्तु दंतलेखनं प्रबद्धवच्चतुरस्रमेकधारं दंतशर्करालेखने ॥ मंडलाग्रं प्रदेशिन्यंतर्नखविस्तृतफलं तल्लेखनविच्छेदनयोर्वर्त्मरोगोत्पन्नदंतमांसदुर्निविष्टव्रणगलशुंडिकादिषु प्रयोज्यं ॥ वृद्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तून्नते गंभीरे वा श्वयथावृजु सूच्यग्रमिष्टं ॥ विपरीते तु पृष्ठतोऽवनतधारं ॥ अंगुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धिपत्रमंडलाग्रांतर्धारान्यतमतुल्यार्द्धांगुलायतधारं प्रदेशिनीप्रथमपर्वप्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं दृढसूत्रप्रतिबद्धं कंठरोगेषु प्रयुज्यते ॥ कर्तरी त्रिभागपाशा व्रणस्नायुकेशसूत्रच्छेदनार्थं ॥ सर्पवक्त्रं वक्रमर्द्धांगुलफलं घ्राणकर्णार्शोर्बुदच्छेदनार्थं ॥ करपत्रं दशांगुलं द्व्यंगुलविस्तारं सूक्ष्मदंतं खरधारं सुत्सरुनिबद्धमस्थिच्छेदनार्थं ॥ कुशपत्राटीमुखे द्व्यंगुलफले ॥ अंतर्मुखमर्द्धचंद्राकाराण्यर्द्धांगुलफलं॥ कुठारिका पृथुदंडा गोदंताकाराऽर्द्धांगुलफलाऽस्थ्याश्रितसिराव्यधार्था ॥ व्रीहिमुखमध्यर्द्धांगुलफलं मांसलप्रदेशसिराव्यधार्थं वध्मोदरगुल्मविद्रध्यादिव्यधनभेदनार्थं च ॥ शलाकोभयतोमुखी कुरबकमुकुलाग्रा ताम्रमयी लिंगनाशव्यधार्था ॥ आरा चतुरस्राऽर्द्धांगुलवृत्तमुखा तावत्प्रवेशा बहुलकर्णपालीव्यधार्था पक्वामशोफसंदेहभेदनार्था च ॥ कर्णव्यधनं त्र्यंगुलायतमंगुलसुषिरं घनं वा यूथिकामुकुलाग्रं ॥ सूच्यस्तिस्रो वृत्ता निगूढदृढपाशाः ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु त्र्यंगुला त्र्यस्राग्रा ॥ संध्यस्थिव्रणेष्वल्पमांसेषु च द्व्यंगुला वृत्ता ॥ पक्वामाशय-

योर्मर्मसु च सार्द्धद्व्यंगुला धनुर्वक्रा व्रीहिमुखा च ॥ सूचीकूर्चो वृत्तैकमूलोऽग्रे सुनिबद्धसमाष्टसूचिकः कुष्ठश्वित्रन्यंगेंद्रलुप्तादिषु ॥ खजस्त्वर्द्धांगुलायतोऽष्टकंटकमुखस्ताम्रो लौहो वा नासाभ्यंतरतः शोणितमोक्षणार्थः ॥ एषण्यौ द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शे ॥ तयोरेकाऽष्टांगुला गतिकोशशल्यस्रावत्सु व्रणेषु सुषिरान्वेषणे ॥ अन्या सूचीसंस्थाना क्षाराक्तसूत्रप्रतिबद्धा नाडीनां भगंदरगतीनां च भेदने ॥ बडिशोऽत्यवनतमुखः सूचीतीक्ष्णाग्रो ग्रहणे गलशुंडिकामादेः ॥ नखशस्त्रमष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतोवत्सदंतमुखं सूक्ष्मशल्योद्धृतौ ॥ अनुशस्त्राणि तु जलौकःक्षाराग्निसूर्यकांतकाचस्फटिककुरुविंदनखशाकशेफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ॥ स्वबुद्ध्या च विकल्प्य विविधानि यंत्रशस्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पयेत् ॥ हस्तएव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यंत्रशस्त्राणां ॥ तत्र दीर्घह्रस्वस्थूलवक्रतनुवक्रविषमग्राह्यग्राहिशिथिलता इत्यष्टौ यंत्रदोषाः ॥ तथाऽऽद्याः पंच कुंठखंडखरधारताश्चेत्यष्टावेव शस्त्रदोषाः ॥ अन्यत्र करपत्रात् ॥ तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदनेवृदकेन मांसच्छेदने तैलेन पाटनभेदनेषु सिराव्यधस्नायुच्छेदनेषु च प्रयुंजीत ॥ धारा पुनश्छेदनानामासुरी लेखनानामर्द्धमासुरी व्यधनानां विस्रावणानां च कौशिकी ॥ तेषां छेदनभेदनलेखनानां वृंतसाधारणे भागे प्रदेशिनीमध्यमांगुष्ठैः सुसमाहितं गृण्हीयात् ॥ वृंताग्रे विस्रावणानि ॥ प्रदेशिन्यंगुष्ठकाभ्यां हस्ततलप्रच्छादितवृंताग्रं व्रीहिमुखं मुखे ॥ मूलेष्वाहरणार्थानि ॥ पाशस्योपरि मध्ये संदंशं कर्तरीं च ॥ शेषाण्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ॥ निशानी तु तेषां सुश्लक्ष्णशिलिका माषमुद्गप्रभा ॥ धारासंस्थापनं च शाल्मलीफलकं ॥ नचाधिगतशास्त्रोऽप्यकृतयोग्यः[1] सुबहुशो वाऽप्य-

[1] अकृताभ्यासः

दृष्टकर्मा शस्त्रकर्माणि प्रवर्त्तेत सिरास्नायुमर्मादिन्यासत्वाद्देहस्य ॥ तस्मात्सरोमचर्मपुष्पफलालाबुत्रपुसोदकपंकपूर्णदृतिबस्तिचर्म्ममांसपेशिकोत्पलनालादिषु यथार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात् ॥ तथा घटपार्श्वस्रोतस्यंभोभिः पूर्णेन नेत्रेण बस्तिपीडनयोग्यां ॥ अपिच ॥ युक्तकारी भिषग्बुभुत्सुः पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घव्याधिपीडितं निष्कृष्टांत्रमवहंत्यामापगायां मुंजबल्वजवेष्टितं पंजरस्थमप्रकाशे देशे कोथयेत् ॥ तं सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्यायतदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्चादीनामन्यतमेन शनैः शनैरवघृष्य त्वगादीन् सर्वानेवबाह्याभ्यंतरानंगविराग्राख्यादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ॥ इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ॥ समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्द्धयेत् ॥ स्यात्त्र्यंगुलविस्तारः सुघनो द्वादशांगुलः ॥ क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सांतरोर्णास्थशस्त्रकः ॥ शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥ ॥ इति यंत्रशस्त्रविधिर्नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो जलौकोविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ नृपाढ्यभीरुसुकुमारबालस्थविरनारीणामसृग्विस्रावणाय जलौकसो योजयेत् ॥ तास्तु द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च ॥ तत्र दुष्टांबुसर्पमंडूकमत्स्याविशवकोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिकृष्णतनुस्थूलचपलपिच्छिलाः स्थूलमध्यारोमशाः शक्रायुधवद्विचित्रोर्ध्वराजीचिता वा सविषाः ॥ तद्दंशाद्दाहशोफपाककंडूपिटिकाविसर्पज्वरमूर्च्छाश्वित्रोत्पत्तिः ॥ तत्र विषपित्तरक्तहरां क्रियां कुर्वीत ॥ पद्मोत्पलसौगंधिकादिसुगंधविमलविपुलसलिलशैवालजाःशैवालश्यावा निलोर्ध्वराजयो वृत्ताश्च निर्विषाः ॥ सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि॥ तत्र चतुःपंचषडंगुला नृषु योजयेत् ॥ गजवाजिष्वपराः ॥ ताः सुकुमारास्तनुत्वचो ऽल्पशिरस्का

१ भिषग्बुभुत्सुरितिपाठः

बृहदधरकायाश्च स्त्रियः॥ विपरीताः पुमांसोऽर्द्धचंद्राकृतिपुरोवृत्ताश्च॥ तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः ॥ स्त्रियो विपरीतेषु॥जलौकसस्त्वार्द्रचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपंकगर्भे नवे घटे-स्थापयेत् ॥ शृंगाटककसेरुकशालूकशैवालमृणालवल्लूरमृत्स्नापुष्कर-बीजचूर्णं स्वादुशीतस्वच्छं च तोयमन्नपानार्थे ताभ्यो दद्यात् ॥ ला-लादिकोथपरिहारार्थमेव च त्र्यहात्त्र्यहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यत्प्र-क्षिपेत् ॥ पंचाहाच्च तद्विधएव घटांतरे ताः संचारयेत् ॥ तासां तु दुष्टशोणितासम्यग्वमनात्प्रततपातनाच्च मूर्च्छा भवति ॥ तासामंभो-भिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाऽऽहारानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विव-र्जयेत् ॥ इतरास्तु हरिद्रासर्षपकल्कांभसि मुक्तपुरीषा अवंतिसोमे त-क्रे वा पुनश्च समाश्वासिता जले सुखोपविष्टस्य सन्निविष्टस्य वा मृ-द्गोमयचूर्णाभ्यामनुसुखं विरूक्ष्य दंशदेशं योजयेत् ॥ अलगंतीषु क्षीरघृतनवनीतरुधिरान्यतमबिंदून्यसेत्प्रच्छेद्वा ॥ अश्वखुरवच्च वक्त्रं निवेश्योन्नतस्कंधा दशंति यदा च शिशुवच्चूसंत्याशिरःस्पंदोर्मिवेगैः पिबंति तदा मृदुवाससा प्रच्छादयेत् ॥ सेचयेच्चांभसामल्पाल्पं ॥ य-था च हंसः क्षीरोदकात्क्षीरमादत्ते ॥ तद्वदुत्क्लिष्टे रक्ते जलौकाः प्रा-ग् दुष्टमसृक् ॥ यदा च तद्दंशे तोदः कंडूर्वा तदा शुद्धरक्तरक्षणार्थम-पनयेत् ॥ लौल्याच्च दंशममुंचंत्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्या-त् ॥ पतितां तु तंदुलकंडनोपदिग्धगात्रां तैललवणाक्तमुखीं पु-च्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्वामयेत् ॥ ततः पूर्वव-त्सन्निदध्यात् ॥ सप्तरात्रं च ताः पुनर्न पातयेत् ॥ अशुद्धे तु रक्ते मधुना गुडेन वा दंशान्किंचिद्विघट्टयन् स्रावयेत् ॥ स्रुत-रक्तस्य च सद्यो दंशं शीताभिरद्भिः प्रक्षाल्य सर्पिःपिचुनाऽवगुंठये-त् ॥ स्थिररक्तं चोत्क्लिष्टशोणितशेषप्रसादनाय कषायमधुरशिशिरैः सघृतैः प्रदेहैः प्रदिह्यात् ॥ तत्र योगादीन् सिराव्यधवदुपलक्षयेत्प्र-

निकुर्वीत च ॥ दुष्टरक्तापगमाच्छ्वयथुशैथिल्यं दाहरागशूलोपशमश्च ॥ रक्तं तु पित्तेन दुष्टमलाबुघटिकाभ्यां न निर्हरेदग्निसंगाद्वात-कफाभ्यां च दुष्टं निर्हरेत् ॥ तथा कफेन न शृंगेण स्कन्नत्वाद्वात-पित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् ॥ अथ प्रच्छायांगं तनुवस्त्रपटलावनद्धप्रां-तेन शृंगेण चूषेत् ॥ तथा प्रदीप्तपिचुगर्भाभ्यामलाबुघटिकाभ्या-मिति ॥ भवति चात्र ॥ गात्रं बध्वोपरिदृढं रज्वा पट्टेन वा समं ॥ स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत् ॥ अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ॥ न गाढघनतीर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥ प्रच्छाने-नैकदेशस्थं सुप्तं शृंगादिभिर्हरेत् ॥ ग्रथितं तु जलौकोभिरसृग्व्या-पि सिराव्यधैः ॥ प्रच्छानं पिंडिते वा स्यादवगाढे जलौकसः ॥ त्व-क्स्थेऽलाबुघटीशृंगं सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ वातादिधाम वा शृंगज-लौकोऽलाबुभिः क्रमात् ॥ स्रुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोप-तः ॥ सतोदकंडूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ॥ इति जलौ-कोविधिर्नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बहवो हि र-क्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्र-माणां तत्साध्येष्वामयेषु सिराव्यधः प्रधानं ॥ अमुना हि ते समू-लाः शोषमायांति केदारसेतुभेदेन शाल्यादयइव ॥ तथाच ॥ सिरा-व्यधश्चिकित्सार्द्धं संपूर्णं वा चिकित्सितं ॥ शल्यतंत्रे स्मृतो यद्वद्ब-स्तिः कायचिकित्सिते ॥ यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणां ॥ अन्यत्र हि तथा दूष्यं कर्मेदं प्रथमं ततः ॥ तत्रांबुशारीरमाहारसारभूतं रसाख्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितमिंद्रगोपाकारं च शशशोणित-गुंजाफलालक्तकपद्मसुवर्णवर्णं धौतं च विरज्यमानं मधुरमीषल्लवणं स्निग्धमशीतोष्णं गुरु पित्तैकचयकोपोपशमनं सौम्याग्नेयं प्रकृत्या रक्तमाहुस्तदा दूष्यं ॥ दोषमिति केचित् ॥ उभयात्मकमन्ये ॥ तथैवं-

विधमेव विधिवदाहारविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषां योनिः॥ इतरथा पुनः शरत्कालस्वभावादेव वा प्रदुष्टमभिष्यंदाधिमंथशुक्रार्मतिमिररक्तराजीशिरस्तोदभेददाहकंडूकर्णरोगमुखपाकपूतिघ्राणास्योपदेहत्वग्गुल्मप्लीहविद्रधिवीसर्पज्वररक्तपित्तकुष्ठपिटिकाश्लीपदोपदंशशोफवातशोणितरक्तमेहक्षुद्ररोगाग्निस्वरनाशांगगौरवसादारोचकाम्लोद्गारलवणास्यताक्रोधमोहस्वेदमदमूर्च्छासन्यासकंपतंद्रादीनां॥ ये च शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः सम्यगप्युपक्रांताः साध्या अपि न सिध्यंति ते च रक्तप्रकोपजाः॥ तस्मात्तेष्वत्युद्रिक्तरक्तविस्रावणाय यथास्वं सिरां विध्येत्॥ न तु स्नेहपीतकृतपंचकर्मान्यतमगर्भिणीसूतिकाजीर्णिकामलाक्लीबोनषोडशातीतसप्ततिवर्षाभिघातातिस्रुतरक्तादुष्टरक्तातिस्निग्धास्विन्नातिस्विन्नाक्षेपकपक्षाघातातिसारछर्दिश्वासकासोदररक्तपित्तार्शःपांडुरोगसर्वांगशोफपीडितानां ॥ न चाव्यधनीयार्यंत्रितानुत्थिताः सिरा न तिर्यङ्क् चातिशीतोष्णवाताभ्रेषु ॥ तत्र स्नेहपीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि सिरा न स्रवंत्यतिस्रवंति वा॥ सम्यक् स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्नवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्यवंते॥ न त्वेवं निषेधो विषसंसृष्टोपसर्गात्ययिकव्याधिषु॥ प्रति रोगे तु व्यधं प्रति विभागः ॥ शिरोनेत्ररोगेषु ललाटस्था उपनास्या ऽपांग्या वा॥ कर्णरोगेषु परितः कर्णौ ॥ नासारोगेषु नासाग्रे प्रतिश्याये तु नासाललाटस्थाः॥ मुखरोगेषु जिह्वौष्ठतालुहनुगाः ॥ जत्रूर्ध्वं ग्रंथिषु ग्रीवाकर्णशंखमूर्द्धगाः॥ अपस्मारे हनुसंधिमध्यगाः॥ उन्मादे तूरोपांगललाटगाः ॥ विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनांतरस्थाः॥ चतुर्थके स्कंधाधोगतानामन्यतरपार्श्वाश्रयां ॥ तृतीयकेंऽसयोरंतरे त्रिकसंधिमध्यगतां॥ प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोण्योः समंताद्व्यंगुले॥ निर्दोपदंशशुक्रव्यापत्सु मेढ्रे॥ गलगंडऊरुमूलसंश्रितां॥ गृध्रस्यां जानु-

१ पुनर्द्रवीभूताइतिपाठः

संधेरुपर्यधो वा चतुरंगुले ॥ अपच्यामिंद्रबस्तेरधस्ताद्व्यंगुले ॥ क्रोष्टुकशीर्षसक्थिवातरुजासु गुल्फस्योपरि चतुरंगुले ॥ श्लीपदेषु यथास्वं वक्ष्यते ॥ पाददाहहर्षचिप्पवातशोणितवातकंटकविपादिकापाददारीप्रभृतिषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्टात् द्व्यंगुले ॥ एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाह्वाभ्यंतरतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे ॥ एवमेव च दक्षिणबाहौ यकृदाख्ये ॥ तथा कासश्वासयोरप्यादिशंति ॥ गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां ॥ बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके ॥ अदृश्यमानासु चैतास्वनिग्रहाद्व्याधेरन्यव्याध्युक्तानामपि यथासन्नं व्यधः ॥ प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुंभवस्त्रपट्टादि ॥ तथा यथालाभं च तगरैलाशीतशिवकुष्टपाठाविडंगभद्रदारुत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्कांकुरनक्तमालचूर्णमसृक्स्रावणाय ॥ असृक्स्थापनाय च रोध्रमधुकप्रियंगुपत्तंगगैरिकरसांजनशाल्मलीशंखयवगोधूममाषचूर्णं ॥ वटाश्वत्थाश्वकर्णपलाशबिभीतकसर्जार्जुनधन्वनधातकीसालसारारिमेदतिंदुकत्वगंकुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत्कपालमृणालांजनचूर्णं ॥ क्षौममषीलाक्षासमुद्रफेनचूर्णं वा तथाऽन्यच्चातिस्रुतरक्तव्यापत्प्रतीकारोपकरणं ॥ सज्जोपकरणो हि न वैद्यो मोहमाप्नोति ॥ अथ कृतस्वस्त्ययनमातुरं व्याधिबलसात्म्याद्यपेक्ष्य स्निग्धं जांगलरसं यवागूं च पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाण्हेऽपराण्हे वांऽगारातपोष्मबाष्पान्यतमस्विन्नं जानूच्छ्रिते मृदावासने जानुनिहितकूर्परं समस्थितपादं प्रत्यादित्यमुपवेशयेत् ॥ केशांते च प्लोतचर्मवल्कपट्टान्यतमेन बध्नीयात् ॥ ततश्चायतेन वस्त्रांगुष्ठगर्भेण मुष्टिद्वयेनातुरो यथास्वं मन्ये निपीडयेद्दंतैश्च दंतान् गंडौ चाध्मापयेत् ॥ पुरुषश्चैनं पृष्ठतो वस्त्रकृकाटिकांतरन्यस्तवामप्रदेशिनीको नातिगाढं ग्रीवायां परिक्षिप्य वेष्टयन्वस्त्रं प्राणानबाधमानो यंत्रयेत् ॥ इत्येषोंऽतर्मुख-

वर्ज्यानां सिराणां व्यधने यंत्रविधिः ॥ ततश्चास्य वैद्योऽगुष्ठनिष्टब्धया मध्यमांगुल्या सिरां ताडयेत् ॥ उत्थितां च स्पंदमानां स्पर्शादभिलक्ष्य वामहस्तेन कुठारिकामूर्ध्वदंडां कृत्वा सिरामध्ये न्यस्य लक्षयित्वा च तथैव मध्यमांगुल्या ताडयेदंगुष्ठोदरेण वा पीडयेत् ॥ गूढबहलत्वक्प्रतिच्छन्नायामंगुष्ठापीडनादुन्नमनमुपलक्षयेत् ॥ उत्काशनेन क्रोधसंरंभेण चापूर्यते सिराः ॥ अंगुष्ठेन तु नासाग्रमुन्नमय्य व्रीहिमुखेनोपनासिकां विध्येत् ॥ उन्नमितविदष्टाग्रजिव्हस्याधो जिव्हायाः ॥ विवृतास्यस्य तालुनि दंतमूले च ॥ ग्रीवासिरासु स्तनयोरुपरि यंत्रं ॥ उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरसः ॥ बाहुभ्यामालंबमानस्य पार्श्वयोः ॥ उन्नमितमेंढ्रस्य मेंढ्रे ॥ श्रोणीपृष्ठस्कंधेषून्नमितपृष्ठस्याकुशिरस उपविष्टस्य ॥ विश्वाचीगृध्रस्योरनाकुंचिते कूर्परे जानुनि वा सुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठबद्धमुष्टेर्व्यधनीयप्रदेशस्योपरि चतुरंगुले प्रोताद्यन्यतमेन बध्वा हस्तसिरां ॥ एवमेकपादं सुस्थितं स्थापयित्वाऽन्यपादमीषत्संकुचितं तस्योपरि निधाय जानुसंधेरधो हस्ताभ्यामागुल्फं निपीड्य पूर्ववद्बध्वा पादसिरां व्यधेत् ॥ तत्रतत्र च तैस्तैरुपायैर्विकल्प्य यंत्रयेत् ॥ तत्र मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं व्रीहिमुखेन ॥ अतोऽन्यथाऽर्द्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा ॥ अस्थामुपरि कुठारिकयाऽर्द्धयवमात्रं ॥ सर्वत्र चानुत्तानावगाढमृज्वसंकीर्णं समं मर्माद्यनुपघाति सिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ एकप्रहाराभिहता धारया या स्रवेदसृक् ॥ मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सम्यग्विद्धेति तां विदुः ॥ अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेदुःखेन धार्यते ॥ सम्यग्विद्धानामपि च सिराणामवहनकारणानि मूर्छा भयं यंत्रशैथिल्यमतिगाढत्वमत्याशितनाक्षामत्वं कुंठशस्त्रव्यधो मूत्रितोच्चारितत्वं दुःखिन्नता कफावृतव्रणद्वारता चेति ॥ अथाप्रवृत्तिकारणं यथास्वमुपलक्ष्य प्रतिकुर्यात् ॥ तग-

रादिचूर्णेन च तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् ॥ पृष्ठमध्ये चातुरं पीडयेत् ॥ एवं साधु वहति ॥ सम्यक्प्रवृत्ते तु कफानिलोपशमरक्ताविच्छेदार्थमुष्णलवणतैलबिंदुभिः सिरामुखं सिंचेत् ॥ अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुंभादिव पीतिका ॥ सम्यक् स्रुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ यस्य तु स्रवति रक्ते मूर्छा जायते तस्य विमुच्य यंत्रं शीतसलिलार्द्रपाणिस्पर्शेन व्यजनवायुना श्रोत्रसुखेन वचसा समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्छां पुनः स्रावयेत् ॥ पुनःपुनर्मूर्छत्यपरेद्युर्त्र्यहे वा ॥ परमं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्थः ॥ अतोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुबलमपेक्षेत ॥ तत्र फेनिलमरुणं श्यावमच्छं रूक्षमस्कंदि कषायरसं लोहगंधि वेगस्रावि शीतं च रक्तं वातात् ॥ गृहधूमांजनोदककर्ण्णं पीतं हरितं विस्रं मत्स्यगंधि कटुत्वान्मक्षिकाऽनिष्टमौष्ण्यादस्कंदि सचंद्रकं गोमूत्राभं पित्तात् ॥ कोविदारपुष्पगैरिकोदकपांडु शीतं स्निग्धं स्कंदि घनं पिच्छिलं तंतुमद्व्रणद्वारावसादि लवणरसवसागंधि च कफात् ॥ द्वंद्वसंकीर्णं संसर्गात् ॥ कंसनीलमाकुलं दुर्गंधं च सन्निपातात् ॥ शुद्धमुक्तं प्राक् ॥ ततः स्रुतरक्तस्य व्यधमनुलोममंगुष्ठेनापरुध्य शनैर्यंत्रमपनीयाश्वासयेत् ॥ सतैलं च प्लोतं सिरामुखे दत्वा बध्नीयात् संवेशयेच्चैनं ॥ अतिप्रवर्तति तु रक्ते सिरामुखं संधातुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैरवचूर्ण्यांगुल्यग्रेण पीडयेत् ॥ शाल्युपोदकापिच्छां वा व्रणमुखे दत्वा गाढं बध्नीयान्मधूच्छिष्टप्रलिप्तं वा पट्टं ॥ शीतांबुना वा सिंचयेत् ॥ शीतमधुरकषायान्नपानैः सेकप्रदेहप्रवातवेश्मभिर्वा स्कंदनायोपचरेत् ॥ पद्मकादिकाथं शर्करामधुमधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यतमस्य सिरां विध्वा रुधिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् ॥ तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवास-

१ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥ सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति　२. कंसं कास्यं

येत् ॥ स्निग्धैश्च यूषरसैर्भोजयेत् ॥ व्यधादनंतरं वा पुनस्तामेव सिरां विध्येत् ॥ सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् ॥ संकोचयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया दहेत् ॥ न च क्षणमप्युपेक्षेत ॥ क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसंगृह्य मूर्च्छासंज्ञानाशशिरःकंपभ्रममन्यास्तंभापतानकहनुभ्रंशहिध्माश्वासकासपांडुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादीन्करोति मरणं वा ॥ प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात् क्षीयतेऽनलः ॥ वर्द्धते चानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत् ॥ अशुद्धं तु रक्तमपराह्णेऽन्येद्युर्वा पुनः स्रावयेत् ॥ ततोऽपि शेषं सर्वथा वाऽस्य विस्राव्यरक्तस्य शीतसेकप्रदेहविरेकोपवासस्निग्धमधुरान्नपानैः प्रसादयेत् ॥ मासमात्रं वा स्नेहादिभिरुपचर्य पुनर्विध्येत् ॥ दुर्व्यधातिव्यधकुट्टिततिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषाद्यापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन स्वस्थानमायांति पुनर्न यावत् ॥ दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नास्तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥ नात्युष्णशीतं लघुदीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानं॥ तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृगग्निर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ प्रसन्नवर्णेंद्रियमिंद्रियार्थानिच्छंतमव्याहतपक्तृवेगं ॥ सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदंति ॥ ॥ इति सिराव्यधविधिर्नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ त्रिविधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥ सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विधा ॥ तत्र श्यामं पिडिकाचितं शोफवेदनावंतं मुहुर्मुहुः शोणितास्राविणं बुद्बुदवदुद्गतं मृदुमांसं च व्रणं सशल्यं विद्यात् ॥ विशेषतस्तु त्वग्गते शल्ये विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च॥ मांसगते शोफाभिवृद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चोषः पाकश्च ॥ पेश्यंतरस्थे शोफवर्जं मांसप्राप्तवत् ॥ सिरागते सिराध्मानं

शूलं च ॥ स्नायुगे स्नावजालाक्षेपणं संरंभश्चोग्ररुक् ॥ स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः ॥ धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छत्यंगपीडा हृल्लासश्च ॥ अस्थिगते विविधा वेदनाः शोफश्च ॥ संधिगतेऽस्थिवच्चेष्टोपरोधश्च ॥ अस्थिसंधिगतेऽस्थिपूर्णता संघर्षो बलवांश्च ॥ कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनानि च व्रणमुखाद्भवंति ॥ मर्मगते मर्मविद्धवद्यथायथं चोपदिष्टैः परिस्रावैस्त्वगादिषु शल्यमुपलक्षयेत् ॥ सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यविस्पष्टानि भवंति ॥ शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टान्युपरुह्यंते ॥ दोषप्रकोपव्यायामाभिघातेभ्यश्च पुनः प्रचलितानि पुनराबाधयंति ॥ तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्माषयवगोधूमगोमयचूर्णमर्दितायां त्वचि यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्त्यानं सर्पिर्निहितमाशु विलीयते प्रलेपो वा विशुष्यति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ मांसप्रनष्टे स्नेहादिभिः क्रियाभिरातुरमुपपादयेत् कर्शितस्य च शिथिलीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमाणं यत्र संरंभं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यं॥ एवं कोष्ठास्थिपेशीविवरेष्वपि ॥ सिरास्रोतोधमनीस्नावप्रनष्टे खंडचक्रं रथमश्वयुक्तमारोप्यातुरं विषमेऽध्वनि शीघ्रं नयेत् ततः संरंभादिभिर्जानीयात् ॥ संधिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन् प्रसारणाकुंचनबंधनपीडनैरुपचरन् पूर्ववदवगच्छेत् ॥ अस्थिप्रनष्टे स्निग्धस्विन्नान्यस्थीनि बंधनपीडनाभ्यां भृशमुपचरंस्तद्वदुपलक्षयेत् ॥ मर्मप्रनष्टेऽप्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्यलक्षणं तूच्छ्रितहस्तिस्कंधाश्वद्रुमारोहणद्रुतयानलंघनप्लवनव्यायामैर्जृंभोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्मलशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्वल्पेऽप्यायासे स्वापो गौरवं घट्टनं शोफो वा स्यात्तत्र शल्यमादिशेत् ॥ समासतश्चतुर्विधं शल्यं भवति वृत्तद्वित्रिचतुष्कोणभेदेन ॥ तददृश्यमानं व्रणसंस्थानादनुमिमीत ॥ सर्व-

शल्यानां तु महतामाहरणे द्वावेवोपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ तत्र प्रतिलोममवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनं ॥ तिर्यग्गतं यतः सुखाहार्यं भवति ततश्छित्त्वोपहरेत् ॥ प्रतिलोममनुत्तुंडितं छेदनीयमुखं च शल्यं न निर्घातयेत् तथा कक्षावंक्षणोरःपर्शुकांतरपतितानि नैव चाहरेत् ॥ विशल्यघ्नमर्मप्रविष्टं प्रनष्टं वा शोफवेदनापाकविरहितं ॥ अथ हस्तप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् ॥ तदशक्यं यथायथं यंत्रेण ॥ तथाप्यशक्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं व्रणं कृत्वाऽग्निघृतप्रभृतिभिः स्वेदयित्वाऽवदह्य तर्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ सिरास्नावलग्नं शलाकाग्रेणाभिमोच्यापहरेत् ॥ हृदयेऽभिवर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्वेजितस्यापहरेद्यथामार्गं दुरहरं ॥ अन्यतोऽप्यवबध्यमानं पाटयित्वोपहरेत् ॥ अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य पद्भ्यां पुरुषं यंत्रेणापकर्षयेत् ॥ अशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुगृहीतस्य यंत्रेण वा ग्राहयित्वा शल्यं वारंगं प्रतिभुज्य वा धनुर्गुणैरेकतो बध्वाऽन्यतश्च पंचांग्या सुसंयतस्याश्वस्य वक्त्रकटके बध्नीयात् ॥ अथैनमेवं कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो वेगेन शल्यमुद्धरति ॥ दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्बध्वोद्धरेत् ॥ दुर्बलं वारंगं वा कुशाभिर्बध्वा ॥ श्वयथुग्रस्तवारंगमुत्पीड्य श्वयथुं ॥ अदेशोत्तुंडितमश्ममुद्गरप्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव ॥ कर्णवत्तु यंत्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा नाडीयंत्रेण वा बहुमुखेन यथास्वमुपसंगृह्य शलाकायंत्रेणानेन वा पूर्ववदाहरेत् ॥ अनुलोमकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कांतेन ॥ पक्वाशयगतं विरेचनेन ॥ वातविण्मूत्रगर्भसंगं प्रवाहणेन ॥ दुष्टवातविषस्तन्यास्यविषाणादिचूषणेन ॥ कंठस्रोतोगते तु शल्ये बिसासंसक्तं सूत्रं कंठे प्रवेशयेत् ॥ अथ तद्गृहीतं विज्ञाय शल्यं सममेव सूत्रं बिसं चाक्षिपेत् ॥ बिसाभावे मृणालेष्वयमेव विधिः ॥ जातुषे तु कंठसक्ते कंठे नाडीं प्रवेशये-

त्तया चाभितप्तां सूक्ष्ममुखीं शलाकां ॥ अथ तां गृहीतशल्यां शीताभिरद्भिः परिषिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ अजातुषेप्येवमेव तप्तां जतुमधूच्छिष्टान्यतरप्रदिग्धां शलाकां॥ मत्स्यकंटकमन्यद्वा तादृगस्थिशल्यं कंठेऽवलग्नं सूत्रेण सूत्रप्रोतेन वा वेष्टितयांऽगुल्याऽपहरेत्॥ अथवा केशोंडुकं दृढदीर्घसूत्रबद्धं द्रवोपहितं पाययेद्वामयेच्च ॥ वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं सूत्रं सहसैवाक्षिपेत् ॥ मृदुना वा दंतधावनकूर्चेनाभिहरेत् ॥ प्रणतो वा प्रणुदेत् ॥ वालोंडे विलग्ने तद्वत्कंटकं ॥ क्षतकंठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृतसितोपेतमनुकंठयन् लिह्यात् ॥ अपां पूर्णं पुरुषमवाक्शिरसमवपीडयेद्वनुपाद्वामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्यादामुखात् ॥ अन्यथा ह्युन्मार्गगाभिरद्भिराध्मानकासश्वासपीनसेंद्रियोपघातज्वरादयः श्लेष्मविकारा मृत्युश्च ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्यात्॥ ग्रासशल्यमंबुना प्रवेशयेत् स्कंधे वा मुष्टिनाऽभिहन्यात् ॥ कंठस्थं श्लेष्माणमम्ललवं वा प्रधमनोत्काशनावकाशनैर्निर्वमेत् ॥ सूक्ष्ममक्षिशल्यं लेखनोपधमनवालजलवस्त्रजिव्हाभिरपनयेत् ॥ तथा निर्भुज्य वर्त्म वर्त्मगतमपनीय चोष्णांबुबाष्पस्वेदं समधुमधुकक्वाथेन सर्पिषा च परिषेकं कुर्यात् ॥स्वयमपि च शल्यमश्रुक्षवथुकासोद्गारमूत्रपुरीषानिलैर्नयनादिभ्योंऽगावयवेभ्यः पतति ॥ कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो गौरवं भरभरायणं च भवति स्पंदमाने चाभ्यधिकं वेदना ॥ तत्र सलवणेनांबुना मधुसुक्तेन मद्येन वा सुखोष्णेन पूरणं॥निर्गते च कीटे तद्वुत्सर्जनं॥तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवंति ॥ तेषु कर्णस्रावोक्तं कुर्यात्प्रतिनाहोक्तं च॥तोयपूर्णं कर्णं हस्तोन्मथितेन तैलांबुना पूरयेत् पार्श्वावनतं वा कृत्वा हस्तेनाहन्यान्नाड्या वाऽऽचूषेदिति॥भवति चात्र॥ जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितं॥उष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥ विषाणवेणुदार्वस्थिदंतवालोपलानि तु ॥ शल्यानि न विशीर्यंते शरीरे मृन्मयानि च ॥ विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिर-

दपि ॥ प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ॥ शल्ये मांसावगाढे चेत्तद्देशो न विदह्यते ॥ ततस्तन्मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनबृंहणैः ॥ तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदांकनैः ॥ पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणपीडनैः ॥ शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरूपतां ॥ तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत्॥व्रणे प्रसन्ने प्रांतेषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु ॥ अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥ कायएव परं शल्यं निजदोषमलाविलः ॥ शल्यशल्यं शराद्यं तु विशेषात्तेन चिंत्यते॥ ॥इति शल्याहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥३७॥

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ द्विविधेऽपि हि व्याधावुपायापेक्षे निजआगंतौ वा भेपजविषयातीते शस्त्रकर्म प्रयुज्यते ॥ स चामयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भवति ॥ अतः शोफावस्थस्यैव वातकफपित्तरक्तसंसर्गसन्निपातात्मकतामुपलक्ष्य पाकभयाद्यथास्वमुपवासलेपसेकासृङ्मोक्षकषायघृतपानशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनं ॥ अविलीयमाने चोपनाहनं ॥ तत्र शोफस्यामलक्षणमल्पताऽल्पोष्मरुजत्वं त्वक्सवर्णता स्थैर्यं च ॥ पच्यमानस्तु विवर्णो बस्तिरिवाततः संरंभशूलरागदाहोषारुचितृष्णाज्वरारतिस्पर्शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यंदयति सर्पिः शोपयति प्रदेहं सर्षपकल्कोपलिप्तइव चिमचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते पीड्यतइव पाणिना ऽवपाट्यतइवांगुल्या ताड्यतइव दंडेन तुद्यतइव सूचीभिर्भिद्यतइव शक्तिभिश्छिद्यतइव शस्त्रेण दश्यतइव वृश्चिकैर्दह्यतइवाग्निक्षाराभ्यां मथ्यतइवोल्मुकेन ॥पक्वे तु गतवेगत्वं प्रम्लानता त्वक्शिथिलता बलीप्रादुर्भावः पांडुता मध्योन्नतताऽगुल्यवपीडितमुक्ते प्रत्युन्नमनं बस्ताविवोदकस्य पूयस्य संचरणं कंडूसंरंभशूलाद्युपशमश्च ॥ शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफःकफोदयात् ॥ रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ॥ पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनु

त्वग्दोषभक्षितः ॥ वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ कफजेषु तु शोफेषु केषुचिद्गंभीरत्वाद्रक्तमेव विपच्यते ॥ ततश्चास्पष्टं पक्वलिंगं भवति ॥ यत्र हि त्वक्सावर्ण्यं शीतशोफताऽल्परुजताऽश्मवच्च घनता न तत्र मोहमुपेयात्तं रक्तपाकमित्याचक्षते ॥ अथैनं सम्यक्पक्वमवधार्य भीरुवृद्धबालदुर्बलक्लीबक्षीणगर्भिणीविषार्दितशस्त्राक्षमेषु पाकोद्धतदोषेषु च पीडितेषु संधिमर्माश्रितेष्वल्पेषु वा शोफेषु तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारणं कुर्वीत ॥ इतरेषु पाटनं ॥ आमपाटने सिरास्नायुव्यापादनं शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनाभिवृद्धिरवदरणं क्षतविसर्पो वा स्यात् ॥ तिष्ठन्नंतः पुनः पूयः सिरास्नाय्वसृग्गामिषं ॥ विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥ यश्छिनत्त्यामभज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥ श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ प्राक् शस्त्राद्भोजयेदिष्टं मद्यं तीक्ष्णं च पाययेत् ॥ न मूर्च्छेत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ अन्यत्र मूढगर्भोदराश्मरीमुखरोगेभ्यः ॥ अथोपहृतयंत्रशस्त्रक्षाराग्निजांबवौष्ठपिचुप्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायालेपकल्कसेकोदकुंभीशीतोष्णोदककटाहव्यंजनादिव्रणोपयोगि सर्वोपकरणमास्तृतशयनीयमुपस्थितस्नेहबलवदवलंबकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतं भुक्तवंतमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य च यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्नायुसंध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात्सकृदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च ॥ महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यंगुलं शस्त्रपदमुक्तं ॥ द्व्यंगुलांतरं त्र्यंगुलांतरं वा ऽभिसमीक्ष्य विवृते प्रदेशे वामप्रदेशिन्याऽन्वेषित्वा नातिविवृते गंभीरे मांसले चैषण्या विपरीते करीरादनालेनाभिसंवृते सूकरवालेन ॥ यतो गतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ॥ तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयं ॥ आयतं च विशालं च यथादो-

पो न तिष्ठति ॥ शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथू ॥ असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ तत्र भ्रूगंडललाटाक्षिकूटौष्ठदंतवेष्टमन्याकंठजत्रुकक्षाकुक्षिवंक्षणेषु तिर्यक्छेद इष्टः॥ अन्यत्र तु सिरास्नायूपघातोऽतिवेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकंदी च तिर्यक्छेदाद्भवंति ॥ ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समंतात्परिपीड्यांगुल्या व्रणमभिप्रक्षाल्य कषायेण व्रणात्प्लोतेनांभोऽपनीय वेदनारक्षोघ्नैर्गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपहिंगुलवणनिंबपत्रैः सघृतैर्व्रणं धूपयित्वा यथास्वमौषधेन मधुघृततिलकल्कैश्च दिग्धां वर्तिं प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजनांतेऽभसा दक्षिणांगुलीभिः सुमृदितैरवच्छाद्य घनां कवलिकां दत्वा सव्यदक्षिणान्यतरपार्श्वे मृदुमनाविद्धमसंकुचितमृजुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् ॥ वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान् ॥ सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टीमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिंचेत् ॥ उदकुंभाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षन् परितो याचकार्यपर्णशबर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोभिभवनिषेधार्थं ॥ तेभ्यश्च बलिमुपहरेत् ॥ धारयेच्च शिरसा ॥ लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीं ॥ वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ गुग्गुल्वादिभिरेवं शयनासनादि द्विरन्हो धूपयेत् ॥ तथा स्नेहोक्तं दिनचर्योक्तमाचारमनुवर्त्तेत ॥ विशेषतश्च दिवास्वप्नाद्व्रणे शोफकंडूरागरुक्पूयवृद्धिः ॥ स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते स्रुते ॥ शुक्रे व्यवायजान् दोषानसंसर्गेप्यवाप्नुयात् ॥ भोजयेच्चैनं यथासात्म्यं समातीतशालिषष्टिकयवगोधूमान्यतमं मुद्गमसूराढकीसतीनयूषजांगलरसोपेतं जीवंतीसुनिषण्णतंदुलीयकवास्तुकवार्ताकपटोलकारवेल्लकबालमूलकशाकयुक्तं दाडिमामलकसैंधवसहितं सर्पिःस्निग्धं लघ्वल्पमुष्णोदकोत्तरं

---

१ वस्त्रखंडमयीं पालीं

च ॥ एवमस्य सम्यगशितं जरामुपैति ॥ अजीर्णादनिलादीनां विभ्रमो बलवान्भवेत् ॥ ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ नवधान्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिंबीशीतांबुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकापिशितहरितकाम्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेत्॥ वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ॥ मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्व्रणं ॥ वालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ न तुदेन्न च कंडूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥ स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ आशावान्व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥ पुनश्च तृतीये ऽहनि प्रक्षालनादि पूर्ववद्व्रणकर्म कुर्यात् ॥ द्वितीयदिवसे मोक्षणादादौ विग्रथितो व्रणश्चिरादुपरोहत्युग्ररुजश्च भवति ॥ न च विकेशिकामौषधं वाऽतिस्निग्धरूक्षमतिश्लथगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं च दद्यात् ॥ अतिस्नेहात्क्लेदः ॥ अतिरौक्ष्याच्छेदो वेदना च ॥अतिश्लथत्वादपरिशुद्धिः ॥ गाढतया संरंभः ॥ अश्लक्ष्णत्वाद्दुर्न्यासाच्च व्रणवर्त्मोपघर्षणं ॥ व्रणं शोधयते शीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥ व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ॥ भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ यत्र सीव्यो व्रणस्तत्र चल्मास्थिशल्यपांशुतृणरोमशुष्करक्तादीन्यपोह्य विच्छिन्नं प्रविलंबि मांसं संध्यस्थीनि च यथास्थाने सम्यक्स्थापयित्वा स्थिते रक्ते यथार्हं सूच्योपहितेन स्नायुसूत्रवालान्यतमेन सीव्येत् ॥ शणाश्मंतकमूर्वातसीनां वा वल्कैः ॥सीवनविकल्पास्तुसमासेन चत्वारः ॥ गोष्फणिका तुन्नसेवन्या वेल्लितकं ग्रंथिबंधनमिति ॥ तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ॥ न वाऽतिसंनिकृष्टां विप्रकृष्टामत्यल्पबहुग्राहिणीं वा सूचीं पातयेत् ॥ एवं सम्यक्स्यूतमेवक्ष्य मधुघृतयुक्तैरंजनमधुकनिंबरोध्रप्रियंगुसल्लकीफलक्षौममषीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद्बंधादीन्प्रयोजयेत् ॥ असीव्या कक्षण-

१ सूत्रवर्ति २ व्यम्लंविदग्धं तर्ह्हि विगताम्लरसं भवति

वक्षःकक्षादिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वाहिणोऽतर्लोहितशल्या विषाविस्रारक्ताश्च व्रणाः ॥ सीव्यास्तु मेदःसमुत्था भिन्नालिखिताः कफग्रंथिरल्पपालीकः कर्णः सद्योव्रणाश्च ॥ शिरोललाटाक्षिकूटकर्णनासागंडौष्ठकृकाटिकाबाहूदरस्फिक्पायुप्रजननमुष्कादिष्वचलेषु मांसवत्सु च प्रदेशेषु ॥ कोशदामोत्संगस्वस्तिकानुवेल्लितमुत्तोलीमंडलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबंधवितानगोफणाः पंचांगीचेति पंचदश बंधविशेषाः ॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ तत्र कोशमंगुलीपर्वसु विदध्यात् ॥ दाम संबाधेऽगे ॥ उत्संगं विलंबिनि ॥ स्वस्तिकं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाशिकपोलकर्णेषु ॥ अनुवेल्लितं शाखासु ॥ मुत्तोलीं ग्रीवामेंढ्रयोः ॥ मंडलं वृत्तेऽगे ॥ स्थगिकामंगुष्ठांगुलिमेंढ्राग्रमूत्रवृद्धिषु ॥ यमकं यमलव्रणयोः ॥ खट्वां हनुशंखगंडेषु ॥ चीनमपांगयोः ॥ विबंधमुदरोरुपृष्ठे ॥ वितानं मूर्द्धादौ पृथुलेऽगे ॥ गोफणं नासौष्ठचिबुकसक्थिषु ॥ पंचांगीं जत्रूर्ध्वमिति ॥ यो वा यस्मिन्प्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्कुर्वीत न तु व्रणस्योपरि ग्रंथिर्बाधकरो यथा स्यात् ॥ बंधस्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृढमर्मे व्रणेषु च ॥ तत्रांत्ययोर्द्विधा बंधः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसमत्वतः ॥ कफवाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुश्लथः ॥ वातपित्ते समो बंधः कफपित्तव्रणेषु च ॥ तथास्फिक्कक्षावंक्षणोरुशिरःसु गाढं बध्नीयात् ॥ शाखावदनकर्णकंठमेंढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरःसु समं ॥ अक्ष्णोः संधिषु च शिथिलं ॥ वातश्लेष्मजे तु शिथिलस्थाने समं समस्थाने गाढं गाढस्थाने गाढतरं ॥ तथा शीतवसंतयोस्त्र्यहात्पित्तरक्तजे तु गाढस्थाने समं समस्थाने शिथिलं तैत्स्थाने नैव ॥ तथा शरद्ग्रीष्मयोः सायं प्रातः स्यात् ॥ अबध्यमानः पुनर्दंशमशकतृणकाष्ठपांशुशीतवातातपादिसंपर्काद्विविधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टतामुपैति ॥ स्नेहश्चात्र न चिरं

१ शिथिलबंधस्थाने

तिष्ठति भेषजमचिराच्छुष्यति कृच्छ्रेण रोहति रूढे च वैवर्ण्यं भवति॥ अपिच ॥ चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पाटितं ॥ अस्थिस्नायुसिराछिन्नमस्थिबंधे च रोहति ॥ उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते॥ उद्वृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुद्ध्यति रोहति ॥ स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनवरोहतां ॥ प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च॥ अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समंतात्सुनिवेशितैः ॥ धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदंबजैः ॥ कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिकामधुमेहिनां॥ कर्णिकाश्चोंदुरविषैः क्षारदग्धा विषान्विताः॥ मांसपाके न बंधव्या गुदपाके च दारुणे॥शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्था विसर्पिणः ॥ अरक्षया व्रणे यस्मिन्माक्षिका निक्षिपेत् कृमीन् ॥ ते भक्षयंतः कुर्वंति रुजाशोफास्रसंस्रवान् ॥ सुरसादिं प्रयुंजीत तत्र धावनपूरणे ॥ सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनत्वचः ॥ गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षारांबुना हितः ॥ प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तास्ववस्थासु दोषादीनपेक्ष्य यथास्वमुपक्रमैरुपक्रमेत् न चैनं त्वरमाणः सांतर्दोषमुपसंरोहयेत् ॥ स ह्यल्पेनाप्यपचारेणांतरुत्संगं कृत्वा भूयो विकुरुते ॥ तस्मात्सुशुद्धं रोपयेत् ॥ रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विवर्जयेत् ॥ मासान्षट् सप्त वा पूर्णां विधिरेषः प्रशस्यते ॥ इतीदं व्रणमाश्रित्य दिङ्मात्रमुपदर्शितं ॥ उत्तरे विस्तरस्तस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥ ॥ इति शस्त्रकर्मविधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातः क्षारकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ क्षारो हि नानौषधसमवायनिर्वृत्तेः सर्वरसाधिष्ठानं कटुकलवणरसभूयिष्ठस्तीक्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलयनः शोधनो रोपणः कृम्यामभेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठश्छेदनभेदनपाटनलेखनकरणादतश्च संबाधावकाशजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासार्शोर्बुदादिषु

शस्त्रेण चासितव्यस्तु दुष्टव्रणेषु बहुशःप्रकोपिषु प्रयुज्यते ॥ स द्विधा बाह्यांतःपरिमार्जनेन ॥ तत्रार्शोर्बुदभगंदरग्रंथिदुष्टव्रणनाडीचर्मकील-वर्त्ममुखरोगकुष्ठकिलासतिलकालकादिषु बहिःपरिमार्जनेन ॥ अंतःप्र-मार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्निसादशूलानाहाश्मरीशर्करादिषु ॥ स यथा-स्वमेवोपदेक्ष्यते ॥ न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्बलक्षामवातपित्तार्दित-ज्वरातिसारपांडुशिरोहृदयरोगमेहाक्षिपाकतिमिरारोचकातुरक्तवमन-विरेकर्तुमतीगर्भिण्युद्धृतफलयोनिसर्वांगशूलविषमद्यपीतेषु ॥ मर्मसि-रास्नायुसंधितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखांतरमुष्कशेफःस्रोतः-स्वल्पमांसेषु च देशेष्वक्ष्णोश्चान्यत्र वर्त्मरोगात् ॥ तथाऽतिशीतोष्णवर्ष-दुर्दिनप्रवातेषु च ॥ अथ बहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्ण-श्च ॥ तस्य पाकविधिः शरदि शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महांतं कालमुष्ककं सुरापलसु-मनोक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् ॥ दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीह ये श्रिताः ॥ गंतुमर्हंत्यसंक्रुद्धास्त्य-क्त्वेमं वा सपर्ययं ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमं ॥ वृक्षं न लोभान्न क्रोधाद्ब्राह्मणार्थे विशेषतइति ॥ तथाऽपरेऽप्युस्तत्र यद्यद्भूतं वैकृतं वा किंचिन्न पश्येत् ॥ ततो युगमात्रमारूढे सवितरि ब्राह्मणान्वाचयित्वा तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् ॥ एवं च पारिभद्रपलाशाश्वकर्णरा-जवृक्षमहावृक्षवृक्षकेंद्रवृक्षतृषास्फोतसप्तच्छदनक्तमालतिल्वककदली बिभीतकाश्वमारकपूतिकचित्रकार्ककाकजंघाऽपामार्गाग्निमंथाग्वसं-तोपगृहीतांश्चयवान्सशूकनालांश्चतस्रश्च कोशातकीः सर्वान्समूलफ-लपत्रशाखान् खंडशः कल्पयित्वा नातिशुष्कान् शिलातलस्थान्निवाते पृथक्चिचयीकृत्य मुष्ककनिचये च सुधाशर्कराः प्रक्षिप्य तिलकुंतलैरा-दीपयेत् ॥ दग्ध्वा च शांतेऽग्नौ पृथक् सुधाशर्कराभस्म कृत्वेतरसर्वक्षार-द्रोणमभ्यधिकमुष्ककं सलिलपलसहस्रेण गवादिमूत्रपलसहस्रेण चा-

लोड्य महता वस्त्रेण परिस्रावयेद्यावदच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च जातस्तदा तं क्षारनिष्यंदं गृहीत्वा भस्म विवर्जयेत् ॥ ततः स्नेहपाक विधिना पचेत् ॥ पच्यमाने तु तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः क्षीरपाकं शंखनाभींश्चायसे पात्रेऽग्निवर्णान् कृत्वा तत्क्षाराच्छकुडवमात्रे निर्वाप्यं तेनैव च सुश्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रतिवापं दद्यात्॥ततश्च सुतरां दर्व्याऽव- घट्टयेत्॥यदा च सबाष्पैर्बुद्बुदैः समुत्तिष्ठेत्सांद्रतया च दर्वीप्रलेपी स्या- त्तदैनमवतार्यायोघटे यवराशौ सुगुप्तं स्थापयेत्॥एष मध्यमः क्षारः॥मृ दौ शर्करादीन्निर्वाप्यापनयेन्न तु पिष्ट्वा क्षिपेत्॥तीक्ष्णे तु दंतीचित्रकलां गलिकापूतीकप्रवालतालपत्रीबिडसर्जिकाकनकक्षीरीहिंगुवचाऽतिवि- षाः श्लक्ष्णचूर्णीकृता दग्धाश्च शंखशुक्तीः पूर्ववत् प्रतिवापं दद्यात्॥ तांश्च व्याधिबलतः सप्तरात्रादूर्ध्वं प्रयुंजीत ॥ क्षीणजले तु बलाधा- नार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् ॥ तत्र नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्ल- क्ष्णः शीघ्रः पिच्छिलः शिखरी सुखनिर्वाप्योऽल्परुग्विष्यंदी चेति दश क्षारस्य गुणाः ॥ दशैव च दोषाः ॥ तद्यथा ॥ अत्युष्णोऽतिशी- तोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो विसर्पी हीनौष- धो हीनपाकश्चेति ॥ तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत्पिचुवर्तिशलाकादर्व्यंजलि- काघृतमधुसुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरोदकशीतोपदेहशयनासनादीनि॥अथ क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वाऽऽप्तपरिचारकगृहीतस्य व्याधिं छि- त्वाऽवलिख्य प्रच्छाय वा पिचुप्लोतान्यतरावगुंठितया शलाकया क्षारं पातयेत् ॥ ततो मात्राशतमुपेक्षेत ॥ वर्त्मरोगे तु निर्भुज्य वर्त्मनी पि- चुना मधूच्छिष्टेन वा कृष्णभागं प्रच्छाद्य पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः ॥ घ्रा- णजेषु त्वर्शोर्बुदेष्वादित्याभिमुखस्योन्नमय्य नासिकामुपेक्ष्य च पं- चाशन्मात्राः ॥ तद्वच्छ्रोत्रजेषु ॥ गुदार्शःसु पाणिना यंत्रद्वारं पिधाय धारयेन्मात्राशतमेव ॥ ततः प्रमार्जनेन प्रमृज्य क्षारं सम्यग्दग्धमवेक्ष्य निर्वापयेत्सर्पिर्मधुभ्यां सुक्तनुषोदकमस्तुक्षीरादिभिश्च ॥ ततः परं शी-

तमधुरैः सघृतैः प्रदिह्यात् ॥ अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ स्थिरमूलत्वात्तु यदि क्षारदग्धं न विशीर्यते ततो धान्याम्लबीजमधुयष्टिकायुक्तैस्तिलैरालेपयेत्सुवर्णक्षीरीयुतैर्वा त्रिवृद्धिडंगसारिवाद्भिर्वा ॥ मालतीवृषपांकोटनिंबास्फोतपटोलीकरवीरपत्रक्वाथो व्रणे प्रक्षालनं ॥ एषामेवच कल्कक्वाथे सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणं नागपुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकासु वा ॥ यथाव्याधिदोषं च व्रणमुपक्रमेत् ॥ तिलाः समधुका रोपणाश्चास्य पूजिताः ॥ तत्र पक्वजांबवसंकाशमवसन्नमीषद्यथास्वविकारोपशांतौ सम्यग्दग्धं भवति ॥ तद्विपर्यये तोदकंडूजाड्यादिभिश्च दुर्दग्धं तत्र पुनः पातयेत् ॥ ऊषादाहरागशोफज्वरपाकविसर्पशिरोरोगवातपित्तकोपैरतिदग्धं ॥ अपिच ॥ नेत्रेऽतियोगाद्वर्त्मनिर्भेदेनेंद्रियभ्रंशः ॥ घ्राणे नासावंशतरुणास्थिदरणं संकोचो गंधाज्ञानं च ॥ तद्वच्छ्रोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्यापत् ॥ गुदे विण्मूत्ररोधोऽतिसारः पुंस्त्वोपघातो गुदविशरणाच्च मृत्युर्वा सर्वदा वा शोफतोदवेदनास्रावाः शकृन्मूत्रविधारणाशक्तिर्वा ॥ तमतिप्रवृत्तमाशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनःपुनर्निर्वापयेत् ॥ अतश्च दात्यमतिप्रमाणं न सकृदेव दहेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ॥ ॥ यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तरां ॥ ज्वरातिसारतृण्मोहमूर्च्छाहृद्वेदनार्तिभिः ॥ कष्टं दहत्यग्निरिव शरीरं क्षारविभ्रमः ॥ पाययेतातियोगेऽतस्तं शीघ्रं सघृतं दधि ॥ सगुडं वा दधिसरं तैलं वाससितोपलं ॥ धात्रीफलकपित्थाम्लदाडिमस्वरसे घृतं ॥ द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्घरं ॥ दाडिमामलकाम्रातकपित्थकरमर्दकान् ॥ आम्राच्च मातुलुंगाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत् ॥ ततो निवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलं ॥ क्षारो निवर्त्तते तेन प्रसादं त्वक्चगच्छति ॥ शोणितातिप्रवृत्तौ तु बाह्यांतःशिशिरो विधिः ॥ इति क्षारविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ अग्निः क्षारादपि गरीयानौषधशस्त्रक्षारैरसिद्धानां तद्दाहसिद्धेरपुनर्भवाच्च ॥ तत्राग्निकर्म त्वचि मांसे सिरास्नायुसंध्यस्थिषु च प्रयुज्यते ॥ तत्र मशतिलकालकचर्मकीलसरुक्स्तब्धप्रम्लायदंगाभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखललाटरुजार्दितेषु सूर्यकांतपिप्पल्यजाशकृद्गोदंतशरशलाकाभिस्त्वग्दाहो यथास्वमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेषु ॥ ग्रंथ्यर्बुदार्शोभगंदरगंडगंडमालाश्लीपदांत्रवृद्धिदुष्टव्रणगतिनाड्यवगाढपूयलसीकेषु जांबवौष्ठसूचीशलाकाघृतगुडमधुमधुपष्टीतैलवसाहेमताम्रायोरूप्यकांस्यैर्मांसदाहः ॥ सिरास्नायुसंध्यस्थिछेदशोणितातिप्रवृत्तिदंतनाडीश्लिष्टवर्त्मोपपक्ष्मकलगणलिंगनाशासम्यग्व्यधेषु जांबवौष्ठशलाकासूचीमधूच्छिष्टमधुगुडस्नेहैः सिरादिदाहः ॥ न तु दहेद्भिन्नकोष्ठमंतःशोणितमंतःशल्यमनेकव्रणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानर्हं च ॥ आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्नमशितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्त्ययनमुपहृतसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमबहुल्स्थिरदीप्तखदिरबदराद्यंगारैरयोघटनप्रकारेण भस्त्रानिलाध्मातैर्व्यजनेन वोर्ध्वनिर्गच्छज्ज्वालतयाऽऽपादितापाद्यमानभासुराग्निवर्णैर्जांबवौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्वलयार्द्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदबिंदुरेखाप्रतिसारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिरद्भिश्चातुरमाश्वासयन् दहेदासम्यग्दाहलिंगोत्पत्तेः ॥ उच्छूनसुषिरप्लूनदंतनाडीसजंतुदुष्टव्रणेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत् ॥ सम्यग्दग्धे च मधुसर्पिषी दद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान्॥सम्यग्दग्धलिंगं पुनः सशब्दं दहनं दुर्गंधित्वं त्वक्संकोचश्च ॥ त्वग्दग्धे कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसंकुचितव्रणता च॥मांसदग्धे कृष्णोन्नतव्रणत्वं स्थिते च रक्ते सलसीका-

त्पत्तिः ॥सिरादग्धे कैष्णारुणकर्कशस्थिरव्रणता स्नाय्वादिदग्धे च॥दुर्दग्धातिदग्धयोः प्रमाददग्धवल्लक्षणं चिकित्सितं च ॥प्रमाददग्धं पुनश्चतुर्विधं भवति तुच्छं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च ॥ तत्र यद्विवर्णमुष्यतेऽतिमात्रं तत्तुच्छं ॥ यत्रोत्तिष्ठंति स्फोटतीव्रोषादाहरुजाश्चिराच्चोपशाम्यंति तद्दुर्दग्धं ॥ पक्कतालफलवर्णं समस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च सम्यग्दग्धं ॥ अतिदग्धे तूग्ररुजता धूमायनं मांसप्रलंबनं सिरादिव्यापदो गंभीरव्रणता ज्वरदाहतृण्मूर्च्छाछर्दयः ॥ शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवाः कृच्छ्रेण रोहणं रूढे च विवर्णतेति॥स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनुप्रविशतीति ॥ भवति चात्र ॥ तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजं ॥ स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्क्रामति यतो बहिः ॥ वेदना वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्क्रामयत्कुर्यादुष्माणं मंदतां रुजः ॥ शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ॥ घृतलेपनसेकांस्तु शीतानेवावचारयेत् ॥ सम्यग्दग्धे तवक्षीरीकृष्णचंदनगैरिकैः ॥ सामृतैः सघृतैर्लेपं कल्कैर्वाऽऽनूपमांसजैः ॥ शांतोष्माणि परं कुर्यात्पित्तविद्रधिसाधनं ॥ अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलं ॥ क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितंदुलकंडनैः ॥ तिंदुकत्वक्कषायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥ गुडूच्याश्छादयेत्पत्रैरथवौपोदकैर्व्रणं ॥ भेषजं वाऽस्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥ स्नेहदग्धे भृशतरं तत्र रूक्षं तु योजयेत् ॥ शस्त्रक्षाराग्नयो यस्मान्मृत्योः परममायुधं ॥ अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान्सम्यगवचारयेत् ॥ इति तंत्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यंते हि सर्वतः ॥ इत्यग्निकर्मविधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः॥४०॥

॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे प्रथमं सूत्रस्थानं सपूर्णं ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

शारीरस्थानम् २

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातः पुत्रकामीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलु पुमानेकविंशतिवर्षः कन्यामतुल्यगोत्रामतुल्याभिजनामसंचारिरोगकुलप्रसूतां रूपशीललक्षणसंपन्नामनूनामविनष्टदंतौष्ठकर्णनखकेशस्तनीं मृदुमरोगप्रकृतिमकपिलामपिंगलामहीनाधिकांगीं द्वादशवर्षदेशीयामनरभुजगसरिदचलवृक्षपक्षिनक्षत्रान्यप्रेष्यभीषणकनामान्यनुद्वहंतीमनघामानिंद्यामानिंद्येन विधिनोद्वहेत् ॥ तस्यां षोडशवर्षायां पंचविंशतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वितमपत्यं जनयतः ॥ ऊनपंचविंशतिवर्षेणोनषोडशवर्षायामाहितो गर्भः कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुयादल्पायुर्बलारोग्यविभवो वा स्याद्विकलेंद्रियो वा कृतावाये च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तवइति॥ तत्राहारस्य सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते ॥ तत्तु क्षीरइव सर्पिरिक्षुरसइव गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वांगव्यापितया स्थितं विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु हर्षोदीरितं तु संघट्टनेन हृदयावेशात्पिंडीभूतमंगादंगात्प्रवर्तते तत्सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्लं मधुगंधि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ अतिप्रसंगेनानृतावृतौ वा

तदेवासृग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिसंज्ञां लभते ॥ तत्साधने रक्तपित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत ॥ वातकफावृतमार्गाणां त्वप्रवर्तमानं पित्तलैरुपचारैस्तत्प्रवर्तमानं सशुक्रमशुक्रं वा जीवरहितं वातलान्यासेवमानाया योषितो गर्भलिंगानि दर्शयद्गुल्मी भवति तत्र गुल्मचिकित्सितमीक्षेत ॥ कदाचिद्वा गर्भइव वातोदरं भवति तद्वातोपशमनैरुपशाम्यति ॥ तदेव कदाचिदार्तवं सौम्यैर्देहजात्मभिराहारविहारैः स्तंभितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव वर्द्धयति ॥ येन तामगर्भां गर्भिणीमाहुर्मूढाः ॥ ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यंतो भूतहृतमित्यज्ञा ब्रुवते ॥ यस्मात्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु कायस्यानिष्टत्वादशक्तेर्वा ॥ इच्छाशक्त्योर्हि प्रवृत्ते रुपलब्धिर्न च दृश्यते कस्यचिदमानुषैर्देहापहारः ॥ यदि च दृष्टमपि समुल्लंघ्य केचिदतिशयशक्तियुक्ता गर्भस्य शरीराक्षेपे प्रवर्त्तते तदा कथमिव प्रासावसरास्तज्जननीरुपेक्षेरन् ॥ आर्तवं पुनः शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः॥ यथाच बालस्य जीर्णस्य वा तरोः पुष्पफलं पुष्पफलस्य वा तद्विधस्य गंधो नोपलभ्यते तथैव नोनषोडशातीतसप्ततिवर्षस्य पुंसः शुक्रसेकादयः ॥ योषितश्चोनद्वादशातीतपंचाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय इति ॥ अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोगं मिथोऽनुरक्तं मिथुनमुपस्नेह्य विधिवत्संशोध्यास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् ॥ विशेषतस्तु घृतक्षीरवद्भिर्मधुरौषधसंस्कारैः पुरुषं तैलेन नारीं पित्तलैश्च मांसैः ॥ एवं हि समानगुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ वातपित्तश्लेष्मकुणपगंधिग्रंथिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्वबीजानि भवंति ॥ तत्र तनु रूक्षं फेनिलमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निषिच्यते वातेन ॥ किंचित्पीतमपिच्छिलमानीलं वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन ॥ मज्जोपसंसृष्टं

१ प्रसावुपलब्धिरितिपाठः २ मार्गैरितिपाठः

प्रभूतं विबद्धं चांभसि च किंचिन्मज्जति श्लेष्मणा ॥ कुणपमंध्यनल्पं रक्तेन ॥ ग्रंथिभूतं वातश्लेष्मभ्यां ॥ पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां ॥ क्षीणं वातपित्ताभ्यां ॥ तदुक्तं ससाधनं प्राक् ॥ मूत्रपुरीषगंधि सन्निपातेन ॥ आर्तवमपि शुक्रवद्दोषैरुपसंसृष्टमबीजमेव ॥ तस्य लिंगं नाम च पूर्ववत् ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूयक्षीणरेतांसि कृच्छ्रसाधनानि ॥ मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्यं कुणपग्रंथिपूयार्तवं वा ॥ तत्राद्यांस्त्रीन् शुक्रार्तवदोषान् यथास्वं दोषसाधनेन साधयेत् ॥ गुह्मप्रतिषेधेन चोभयानपि च ॥ वातिके शुक्रदोषे मुस्तसैंधवफलाम्लसिद्धं यवक्षारप्रतिवापं सर्पिःपानं ॥ बिल्वविदारीक्षीरयुक्तमास्थपनं ॥ मधुकभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमुत्तरबस्तिः ॥ पैत्तिके कांडेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूचीसिद्धं मूर्वामधुकप्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ त्रिवृच्चूर्णः सघृतो विरेकः ॥ पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनं ॥ मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च ॥ श्लैष्मिके पाषाणभेदकाश्मंतकामलककाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ मदनफलकषायो वमनं ॥ दंतीविडंगचूर्णस्तैललीढो विरेकः ॥ राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनं ॥ मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च वातजेऽप्यार्तवदोषे भार्ङ्गीभद्रदारुसिद्धं सर्पिःपानं ॥ काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरं ॥ मधुकशृंगालविन्नाकल्कं पयःसर्पिःसहितं ॥ प्रियंगुतिलकल्कं वा योनौ धारयेत् ॥ सरलमुद्गपर्णीकषायः प्रक्षालनं ॥ पित्तजे काकोलीद्वयविदारीमूलकाथमुत्पलपद्मककाथं मधूकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा सशर्करं पिबेत् ॥ श्वेतचंदनकाथं वा सक्षौद्रं ॥ धवधातकीकल्कं वा ॥ घृतेन वा मधुकमधुरसामृद्वीकाकल्कं ॥ शम्याकगवाक्षीक्षीरं विरेकः ॥ चंदनपयस्याकल्कं योनौ धारयेत् ॥ गैरिकारिष्टकषायः प्रक्षालनं ॥

१ शृगालविन्ना (पिठवण)

श्लैष्मिके कुटजकटुकाऽश्वगंधाकाथं पिबेत् ॥ समाक्षिकं वा क्षीरिवृक्षप्रवालकाथं ॥ एतेषामेव वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिह्यात् ॥ मदनफलकषायेण वमनं ॥ तत्कल्कमेव च योनौ धारयेत् ॥ रोध्रतिंदुककषायः प्रक्षालनं बस्तमेषमूत्रं वा ॥ कुणपरेतसि धातुकीपुष्पखदिरार्जुनदाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाययेत् ॥ ग्रंथिरेतसि पाषाणभिदा पलाशभस्मना वा ॥ पूयरेतसि परूषकादिन्यग्रोधादिभ्यां ॥ मूत्रपुरीषरेतसि वायुनाऽतिविकृते हिंगूशीरचित्रकैरथवा चित्रकवितुन्नकप्रियंगुहिंगुसमंगामृणालसिद्धमेलामोचचूर्णप्रतिवापं ॥ तथा ग्रंथ्यार्तवे पाठात्रिकंटकवृक्षककाथं ॥ कुणपपूयार्तवे चंदनकाथं पिबेत् त्रिफलाकल्कक्वथौ चात्र धारणाचमने ॥ सर्वेषु च शुक्रार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकर्मभिर्विशेषेण चोत्तरबस्तिभिः पुनः पुनरुपाचरेत् ॥ यथास्वं च योनौ कल्कैः पिचुभिश्च ॥ इत्येवं विशुद्धशुक्रार्तवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेतां ॥ ऋतुस्तु दृष्टार्तवो द्वादशरात्रं भवति ॥ षोडशरात्रमित्यन्ये ॥ शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मासमपि तु केचित् ॥ तद्वदृष्टार्तवोऽप्यस्तीत्यपरे ॥ क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधरां ॥ स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियं ॥ पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ ईषत्कृष्णं विगंधं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥ ततः पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता दर्भसंस्तरशायिनी त्रिरात्रमासीत ॥ पर्णशरावकरतलान्यतमे च यावकं पयसा सिद्धमल्पं कर्शनार्थमश्नीयात् ॥ तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि वर्जयेत् ॥ चतुर्थेऽह्न्युद्वर्तिता शीतसलिलस्नाताऽनुलिप्ताऽलंकृता शुक्लमाल्यांबरा कृतमंगलस्वस्त्ययनैवंविधमेव भर्तारं पश्येदनन्यमनाः ॥ तदा हि यादृशमेव पश्यति चिंतयति वा तादृशं प्रसूत इति ॥ ततः स्नाना-

स्तुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी चतूरात्रमुपेक्षेत॥ पुष्पदिनात्ससरात्रं[1]॥अथाष्ट-म्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संविशेत् ॥ पंचम्यां सप्त-म्यां नवम्यां वा दुहितृकामः ॥ तासूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभा-ग्यबलवर्णेंद्रियसंपदपत्यस्य भवति ॥ अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरा-दीनां ऱ्हासः ॥ तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्या-यते ॥ तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म ॥ अतएव चानु-परतार्तवदर्शनां पुत्रार्थी विषमेष्वप्यहस्सु नोपेयात् ॥ यदि त्वाहा-रानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात् ततः पुमान् स्त्र्याकृतिर्दुर्बलो हीनांगो वा जायते ॥ स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनांगी वा ॥ एकादशीत्रयोदश्योस्तु नपुंसकं स्यात् ॥ अथोपाध्या-यः पुत्रीयं विधानमाचरेत्॥शूद्रायास्तु मंत्रवर्जितं ॥ यादृशं च पुत्रमा-शासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिंतयेति स्त्री वाच्या ॥ तज्ज नपदाहारविहारोपचारपरिच्छदांश्चानुविदधीत ॥ कर्मांते च पुमान्मासं ब्रह्मचारी सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनमभिप्राश्य नात्याशितः सुखी स्रग्वी सुमनाः प्रीणितांगः शुक्लनिवसनो मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे क ल्याणानि चिंतयंस्तदभिकामः स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणेन पादेन प्रागा रोहेत् ॥ तद्विधैव च प्रमदा कर्शितांगी तैलमाषोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् ॥ तत्र मंत्रं प्रयुंजीत ॥ आहिर सि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्वि-नौ ॥ भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥ ततः परस्प-रं सामभिरभिसांत्व्य सहर्षमनुकूलं संवसेतां ॥ पर्याप्ते चैनां शीतो-

---

१ पुष्पदिनात्सप्तरात्रमिति सर्वत्र मूलपाठो दृश्यते ॥ ममतु ततःपुष्पदर्शनइत्या-रभ्य त्रिरात्रमासीत ॥ ततःस्नानादित्यारभ्य चतूरात्रमुपेक्षेतेति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं टिप्पणमिति भाति

दकेन सहसा परिषिंचेत् ॥ तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽतिमेदुरा ऽन्यकामाऽन्यवायकामा वा न गर्भं धत्ते विगुणं वा ॥ तथा पुरुषोऽपि नचासावधस्तिष्ठेत् ॥ तथा हि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंचेष्टा वा स्त्री ॥ न च न्युब्जां पार्श्वगतां वा सेवेत ॥ न्युब्जायां वातो बलवान् स योनिं पीडयति ॥ दक्षिणपार्श्वगायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतो ऽपिदधाति गर्भाशयं ॥ वामपार्श्वगायास्तद्वत्पित्तं विदहति रक्तशुक्रे ॥ दस्मादुत्ताना बीजं गृण्हीयात् ॥ तथाहि यथास्थानमेव तिष्ठंति दोषाः ॥ लब्धगर्भां चैनां विदित्वा प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुष्ये पुंसवनादि प्रयुंजीत ॥ द्वादशरात्रमित्यन्ये ॥ तत्रापि युग्मदिनेष्विति केचित् ॥ प्रत्यहमित्यपरे ॥ तद्यथा ॥ लक्ष्मणावटशुंगसहदेवाविश्वेदेवानामन्यतमां क्षीरेऽभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिंदून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिंचेत्पिचुना वामे तु दुहितृकामा ॥ न चैतान्निष्ठीवेत् ॥ तथा पुष्योद्धृतायाः श्वेतबृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् ॥ तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुदपत्रं लक्ष्मणामूलं वटशुंगानि चाष्टौ च नावयेत् ॥ शुक्लमाल्यांबरधरा च नारी पुष्योद्धृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुंबरमात्रं पयसा पिबेत्पुत्रस्योत्पादाय स्थितये च ॥ तद्वद्गौरदंडमपामार्गं जीवकर्षभकौ शंखपुष्पीं मध्यदंडां सहचरं नम्रजीवमग्निजिव्हामष्टौ वा वा वटशुंगानि ॥ पिष्टस्य च पच्यमानस्योष्माणमाघ्राय तद्रसं देहल्यां स्थितां पूर्ववन्नावयेत् ॥ यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ॥ ततः प्रजास्थापनाख्या महौषधीः शिरसा दक्षिणेन च पाणिना धारयेत् ॥ एताभिश्च सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत्॥ एताभिरेव पुष्ये पुष्ये स्नायात्सदा चेत्थमालभेत ॥ तथा सर्वासां जीवनीयानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैर्विधिभिः॥इतिगर्भस्थापनानि ॥

१ असौ पुरुष इति संबधः

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियहितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा भर्तेति ॥ पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ तत्र शुक्रे शुक्ले घृतमंडाभे वा गर्भस्य गौरत्वं तैलाभे कृष्णत्वं मध्वाभे श्यामत्वं ॥ तथा क्षीरादिमधुराणामुपयोगान्मातुरुद्कविहाराच्च गौरता तिलान्नविदाहिना कृष्णता व्यामिश्राणां श्यामता ॥ देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः॥तथा तेजोधातोरुदकाकाशधातुसंपर्काद्गौरता भूवायुसंपर्कात् कृष्णता सर्वधातुसाम्ये श्यामता॥सत्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्वान्यंतर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णाः स्वोपचितं कर्म भवति पूर्वाभ्यासश्चेति॥भवंति चात्र॥घृतक्षीरादिनित्यासु मुदितासुकफात्मसु ॥ आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्वतोऽन्यथा॥ निपातादेव गृण्हाति रागं वासो यथाऽमलं ॥ ध्रुवं गर्भतथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतं ॥ अविरुद्धे ध्रुवं दैवे काले युक्तस्य कर्मणः॥सिद्धिः पुंसवनाद्यस्मात्पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ जाताश्चैवं रूपवंतो महासत्वाश्चिरायुषः ॥ ऋणान्मोचयितारः स्युः सुपुत्राः पुत्रिणां मताः ॥ दैवताचारशौचादिरता सूते महागुणं ॥ धावत्येवं चार्चितं प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥ योषितोऽपि स्रवंत्येव शुक्रं पुंसः समागमे ॥ गर्भस्य तत्र किंचित्तु करोतीति न चिंत्यते ॥ ॥ इति पुत्रकामीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो गर्भावक्रांतिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ गते पुराणे रजसि नवे ऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्याशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमविकृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्षमेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीवेनाभिसंसृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥ कार्याणां च कारणानुविधायित्वात्तत्स्वभावतां प्रतिपद्यते ॥ ततएव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य

१ अंतर्वत्नी तु गर्भिणीत्यमरः २ श्रवणानि

बाहुल्यात्स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकं ॥ शुक्रार्तवेऽनिलेन खंडशो भि-
न्ने यथाविभागमपत्यानामुत्पत्तिः ॥ विकृते वियोन्याकृतीनां ॥ अथ
नार्याः सद्योगृहीतगर्भायाश्च लिंगं योन्या बीजग्रहणं तृप्तिर्गरिमा
स्फुरणं शुक्रार्तवयोरननुबंधश्च ॥ तथा प्रहर्षो ग्लानिस्तंद्राऽगसादः
प्रसेको हृदयव्यथा ग्लानिः पिपासा च ॥ क्रमेण तु व्यक्तगर्भायाः
कुक्षिगात्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरताऽक्षिरोमसंकुलनं निद्रा जृंभणं मूर्च्छा
छर्दिररुचिः पादशोफोऽम्लेऽभिलाषस्तेषु तेषु चोच्चावचेषु भावेष्वि-
ति॥तस्याश्च रजोवाहिनां स्रोतसां वर्त्मान्युपरुध्यंते गर्भेण॥तस्मात्ततः
परमार्तवं न दृश्यते ॥ ततस्तदधःप्रतिहतमपरमपरं चोपचीयमान-
मपरेत्याहुः ॥ जरायुरित्यन्ये ॥ स्थिते तु रक्ते रोमराजी प्रादुर्भवति
जरायुशेषं चोर्ध्वमसृक् प्रतिपद्यते ॥ तस्मात्पीनकपोलपयोधरता
कृष्णौष्ठचूचुकत्वं च ॥ स्तनाश्रयमेव च कफोपरंजितं स्तन्यतामुप-
गतं प्रसूतायाः पुनराहाररसेनाप्यायते ॥ तत्र प्रथमे मासे कललं
जायते ॥ द्वितीये घनः पेश्यर्बुदं वा तेभ्यः क्रमात्पुंस्त्रीनपुंसकानि॥
तृतीये पंचधा प्ररोहति ॥ तद्यथा ॥ सक्थिनी बाहू शिरश्च ॥
सक्थ्यादिप्ररोहैककालमेव च सर्वांगावयवेंद्रियाणि युगपत्संभवं-
त्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दंतादिभ्यः क्रमेण तु स्पष्टीभवं-
ति ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ यथास्वंच गर्भस्य पुंस्त्रीन-
पुंसकान्यतमलिंगानुरूपा एव भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठंते ॥
वैशेषिकलिंगसंकरे तु यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥ तद्यथा॥
क्लैब्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथि-
ल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभावास्तथा युक्ताश्चापरे स्त्रीकराभावाः ॥
ततो विपरीताः पुंस्कराः ॥ संकीर्णा नपुंसककराः ॥ तदा चास्य
चेतना प्रव्यक्ता भवति ॥ ततश्च तत्प्रभृति स्पंदतेऽभिलाषं पंचें-

१ गात्रगौरवमिति पाठः २ कफोपचितं चेति पाठः ३ युक्तयाचापरे इति पाठः

द्रियार्थेषु करोति ॥ मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभिर्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ॥ तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते॥ तथा च द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीत्याचक्षते ॥ अन्ये तु पक्षत्रयात्प्रभृत्यापंचमान्मासाद्दौर्हृदकालमाहुः ॥ प्रार्थनायां च तीव्रायां काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् ॥ दौर्हृदविमाननाद्धि वायुः प्रकुपितोऽतःशरीरमनुचरन् गर्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ लब्धदौर्हृदा तु वीर्यवंतं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ चतुर्थेऽगप्रत्यंगविभागः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति ॥ पंचमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति मांसशोणितोपचयश्च ॥ षष्ठे केशरोमनखास्थिस्नाय्वादीन्यभिव्यक्तानि बलवर्णोपचयश्च ॥ सप्तमे सर्वांगसंपूर्णता ॥ अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परमाददाते ॥ तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति मुहुर्म्लाना तथा गर्भः ॥ एवं गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भवति ॥ ओजसोऽनवस्थितत्वात् ॥ तथाह्यस्य निष्क्रमणोन्मुखस्य परिवर्तनादीन्यनुभवत एवौजसा वियोगः ॥ यद्यपि च किंचित्कालमस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्येवांगस्यौजःसंस्कारानुवृत्तिकृतं ॥ अनन्यास्तु स्थिरौजस्कतयैकदेशेन रसे संक्रांते ग्लानिरेवेति ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ नैर्ऋतभागत्वात्तत्र गर्भस्य मरणं ॥ तस्मात्प्रसवप्रतिषेधार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्ब्रह्मचारिणी देवताराधनपरमा स्यात् ॥ मांसौदनबलिं चात्र निर्वपेत् ॥ तस्मिन्नेकदिवसातिक्रांतेऽपि प्रसवकालमाहुरासंवत्सरात् ॥ अतःपरं विकारी भवति ॥ गर्भस्तु मातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे कृतांजलिः संकुचितांगो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमाश्रित्यावतिष्ठते पुमान् वामं स्त्री मध्यं नपुंसकं ॥ तत्र स्थितश्च गर्भो मातरि स्वपंत्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते ॥ परतंत्रवृत्तेश्च गर्भस्य ॥ निषेकात्प्रभृति गर्भाशयोपस्नेहोपस्वेदौ वर्तनं ततो व्यक्तीभवदं-

गर्भस्यांगस्याऽस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाडयामपरा तस्यां मातृहृदयं ॥ ततो मातृहृदयादाहाररसो धमनीभिः स्यंदमानोऽपरामुपैति ॥ ततः क्रमान्नाभिं ॥ ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्काशये स्वकायाग्निना पच्यमानः प्रसादबाहुल्याद्धात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते ॥ तथा रोमकूपैरुपस्नेहो रसएव च पयोभूतः ॥ अजातस्य साक्षादन्नपानाननुप्रवेशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवः ॥ जन्मकाले तु प्रसूतिमारुतयोगात्परिवृत्त्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यनुचापरा च्युता मातृहृदयात्॥एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ तत्र या दक्षिणं पादं पूर्वमभिहरति दक्षिणश्च यस्या बाहुर्बलवांस्तेन च चेष्टते तत्स्तने च प्राक् पयो दृश्यतेऽत्युन्नततत्कुक्षिपरिमंडलगर्भा पुन्नामदर्शनस्पर्शनप्रश्नदौर्हृदाभिरता पुन्नामधेयांश्च स्वमान् पश्यति प्रसन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुदूर्ध्वरोमराजिः पुरुषानभिलाषिणी च सा पुत्रं प्रसूते तद्विपर्यये कन्यां संकरे च नपुंसकं ॥ प्रश्नकाले नारी यल्लिंगमंगं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिंगमस्या गर्भमादिशेत् ॥ यदा तून्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्रोतांसि शोषयति तदा वातरोगी हीनो जायते ॥ बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ यदा स्त्रीपुंसयोः सममर्थौ निष्पद्यते ॥ बीजं वा तयोः समांशं संमुखं च ॥ यदा च बीजं भागे दुष्यति तदा द्विप्रकृतिर्द्विरेतो नपुंसकं भवति ॥ यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टं हर्षानवस्थितचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति पुंस्त्ववाहीनि चास्य स्रोतांसि चोपहंति तदा वातेंद्रियं भवति ॥ तन्मैथुने वातमेवोत्सृजति ॥ यदा तु कार्त्स्न्येनोपहंति अनुपन्नन्नेव वा स्रोतोमुखं पिधत्ते ॥ तदा संस्कारवाह्यं भवति तत्र संस्कारो वाजीकरा बस्तयोऽभ्यवहारश्चैलोद्दर्षणानि च ॥ तानि हि शुक्रे बलमादधानानि स्रोतांस्यस्या-

१ स्रोतांसि न द्धापयंतीति पाठः ॥

प्यायथंतीति ॥ यदाऽल्पबीजोऽल्पबलः पुमानुद्वेगः स्त्रीद्वेषयुक्तो- ऽन्यकामो वा नार्यां व्यवायप्रतिघातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः ॥ तदा ऽऽसेक्यं स्त्रीपुंसौ तद्विधौ भवतः तदा वक्रध्वजो भवति त स्य नैव ध्वजस्तभ्यते ॥ यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भो भवति ॥ त- च्छुक्रास्वादाद्ध्वजोच्छ्रायं लभते ॥ यदा पुनरुभावपि तत्सौगंधि- काख्यं योनिध्वजगंधेन बलं लभते ॥ यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ मंदहर्षौ संसृज्येते तदेर्ष्यालुरिति संज्ञं ॥ तस्य परं मिथुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रवृ- त्तिर्भवति ॥ यदा पुरुषस्य गर्भस्य वाय्वग्निदोषाद्वृषणनाशः तदा वा- युपिंडकाख्यं भवति ॥ एताः कर्मवैचित्र्यादष्टौ पंढयोनयः संकीर्णाः कथिताः ॥ यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ दोषाः किंचित् प्रदू- षयंति तदा यो गर्भो भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्या- वयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृ- तिराविशति ॥ यदा ह्यस्याः शोणितारव्ये बीजे गर्भाशयस्थे निर्व- र्तकं बीजं प्रदुष्यति तदा वंध्यां जनयति ॥ यदा तस्यावयवस्तदा पूतिप्रजां ॥ तस्या जातं जातं म्रियते ॥ यदा पुनः सोऽवयवः स्त्री- कराणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशा- स्तेषामेकदेशः ॥ तदा स्त्र्याकृतिप्रायामस्त्रियं वार्तां नाम जनयति ॥ तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ एवमेव पुंसो यदा शुक्राख्ये बीजे बीजं प्रदुष्यतीत्यादियोजयेद्वंध्यं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं तृणापुलिंगा नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां वि कृतिर्व्याख्याता भवति ॥ यस्य ह्यंगावयवस्य बीजे बीजांशे वा उत्पत्ति र्भवति तस्य तस्यांगावयवस्य विकृतिरुपजायते ॥ नोपजायतेऽनुपता- पात् ॥ यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः

१ व्यवायप्रतिघातं करोतीति पूर्वेण संबंधः

प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य जडबधिरमूकमिन्मिणगद्गदखंजकुब्जवामनहीनांगाधिकांगत्वान्यन्यं वा वातविकारं करोति ॥ तथा वायुवत्पित्तमपि खलतिपलितश्मश्रुहीनतात्वक्नखकेशपैंगल्यादीनि ॥ श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदंतत्वादीनि ॥ त्रिवर्गो मिश्रान्विकारान् ॥ अपिच ॥ दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यंधत्वं तदेव वातानुगतं विकृतरूक्षारुणाक्षं पित्तानुगतं पिंगाक्षं श्लेष्माऽनुगतं शुक्लाक्षं रक्तानुगतं रक्ताक्षमिति ॥ गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भवति॥तस्माद्विशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत्॥ यथा यथा च गर्भो वृद्धिमाप्नोति तथा तथा भाराहारसापचाराच्च स्त्रिया बलक्षयः ॥ तत्रेमे गर्भोपघातकराः ॥ तद्यथा ॥ व्यवायव्यायामकर्शनाभिघातातिमात्रसंक्षोभियानयानरात्रिजागरणदिवास्वप्नवेगविधारणाजीर्णातपाग्निक्रोधशोकभयोत्रासोपवासोत्कटकविषमकठिनासनश्वभ्रकूपप्रपाताप्रियावलोकनश्रवणादयः ॥ समासतः सर्वम तिगुरूष्णतीक्ष्णरूक्षमन्नपानं दारुणाश्च चेष्टाः ॥ तथा ॥ देवतारक्षोऽनुपचयपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न यानमधिरोहेन्न मद्यमांसमश्नीयात् ॥ यच्चान्यदपि वृद्धस्त्रियो ब्रूयुः ॥ प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कंठमनुवेष्ट्य व्यापत्तिं करोति ॥ विवृतशया नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति ॥ कलहशीलाऽपस्मारिणं ॥ व्यवायशीला दुर्वपुषमन्हीकं स्त्रैणं वा ॥ शोकनित्या भीरुमपचितमल्पायुषं वा ॥ अभिध्यायिनी[1] परोपतापनमीर्ष्यालुं स्त्रैणं वा ॥ स्तेना त्वायासबहुलमभिद्रोहिणमकर्मशीलं[2] वा ॥ अमर्षणा चंडमौपधिकं वा ॥ स्वप्नशीला निद्रालुमबुधमल्पाग्निं वा ॥ मद्यनित्या तृष्णालुमल्पस्मृतिमनवस्थितं वा ॥ गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्मेहिनं वा ॥ वराहमांसनित्या रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा ॥ मत्स्यमांसनि-

१ परस्वापहरिच्छावती परगुणासहनशीला वा   २ अधर्मशीलंवेतिपाठः

स्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा ॥ मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा ॥ अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा ॥ लवणनित्या शीघ्रवलीपलितं खलतिकं वा ॥ तिक्तनित्या शोषिणमबलमपचितं वा ॥ कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा ॥ कषायनित्या श्याममानाहिनमुदावर्तिनं वा ॥ यद्य यद्य यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानाऽन्तर्वत्नी स्त्री तत्तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति ॥ एतेन पितृजा अपि शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥ तस्मात्प्रजासंपदमिच्छंतौ साध्वात्मानमुपाचरेतां ॥ विशेषेण नारी ॥ व्यार्थांश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखैरौषधाहारविहारैरुपाचरेत् ॥ न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् ॥ न रक्तावसेचनं केवलं त्वष्टमं मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा ॥ वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृदुभिस्तदर्थकारिभिर्वोपक्रमेत् ॥ पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभयद्गर्भिणीमुपाचरेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ इत्यनात्ययिके व्याधौ विधिरत्ययिके पुनः ॥ तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं यत्नेन पालयेत् ॥ स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ॥ सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमनिंदितं ॥ जरायुणा मुखे छन्ने कंठे च कफवेष्टिते ॥ वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ इति गर्भावक्रांतिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो गर्भोपचरणीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ प्रथमे मासि गर्भिणी क्षीरमुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत् ॥ तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिः शालिपर्णीपलाशाभ्यां शृतं कनकरजतक्वथितशीतोदकानुपानं पिबेत् ॥ स्वादुशीतं द्रवप्रायं सात्म्यं च सायं प्रातराहारयेत् ॥ न चाभ्यंगोद्वर्तनानि सेवेत ॥ यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेदापंचमान्मासात् ॥ विशेषेण द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तृतीये तदेव सर्पिर्मधुभ्यां ॥ चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तं ॥ पंचमे क्षीर-

सर्पिः ॥ षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धं ॥ सप्तमे च ॥ तस्मिंश्च गर्भस्य केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो भवतीति स्त्रियो भाषंते नेति भगवानात्रेयः॥ गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहंति ततः कंडूर्जायते कंडूा किक्किसं ॥ तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रमस्यै दद्यात् ॥ चंदनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्नीयात् ॥ शिरीषधातुकीसर्षपमधुकचूर्णैर्वा ॥ कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राकल्कैर्वा निंबकोलसुरसमंजिष्ठाकल्कैर्वा ॥ शशहरिणपुनर्नवामालतीमधुकसिद्धेनांभसा पृषतरुधिरयुक्तया त्रिफलया करवीरपत्रकल्कसिद्धेन च तैलेनाभ्यंगः ॥ परिषेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनांभसा ॥ कंडूयनं वर्जयेत् ॥ त्वग्भेदे वैरूप्यपरिहारार्थंस्नानोद्वर्तनं चंदनं चशीलयेत् ॥ मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुंजीत ॥ अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् ॥ नेति षंढकाथो गर्भस्य पैंगल्याबाधभयात् ॥ अस्ति पैंगल्याबाधस्तथाप्येवं कुर्वीत ॥ नीरुजं बलवर्णसत्वसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामग्रगण्यमपत्यं जनयतीति भगवानात्रेयः ॥ बदरोदकेन पललपयोदधिमस्तुतैललवणफलघृतमधुयुक्तेनास्थापयेत् ॥ पुराणविड्विशुद्ध्यर्थं मधुकादिमधुरौषधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय वायोः ॥ अनुलोमे हि मारुते सुखमनुपद्रवा प्रसूते ॥ गर्भिणीं तु न्युब्जामास्थापयेदनुवासयेद्वा ॥ तथा ऽस्या विवृतमार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशति ॥ अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जांगलरसैश्चोपाचरेदाप्रसवकालादिति भगवान्धन्वंतरिः ॥ नवमे तु ततएवानुवासनतैलात्पिचुं योनौ प्रणयेत् गर्भमार्गाशययोः स्नेहनार्थमिति ॥ अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमेण गर्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदूभवति ॥ वायुश्चानुलोमः संपद्यते ॥ मूत्रपुरीषं च प्रकृतिभूतं जरायुश्च मार्गं प्रतिपद्यते ॥ पुत्रं चेष्टं कल्यमायुष्मंतं सुखिनं सुखेन काले बलवती प्र-

१ कल्यं निरामयं ॥ वार्तो निरामयः कल्य इत्यमरः दक्षमितिपाठः ॥

सूते ॥ बिल्वकार्पासीफंफेणापाटलीपिचुमंदाग्निमंथमांसीवर्धमानकप-र्भभंगक्काथेन शीतेन सर्वगंधोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशे-त्॥प्राक् चैवास्या नवमान्मासादपस्टतास्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे वास्तुविद्याप्रशस्तं सर्वर्तुसुखमुपस्ह्तसर्वोपकरणं सन्निहितज्वलनं प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा सूतिकागारं कारयेत् ॥ तत्रानुकूलेषु नक्षत्रादि-षु पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणवृद्धान्नत्वाऽऽवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविश्य बहुशः प्रसूताभिरनुक्ताभिरविषादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिवृता स्व-स्त्ययनपराऽनुलोमनैराहारविहारैरनुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवका लमुदीक्षेत ॥ स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविबंधे फलवर्तीः प्रणिदध्यात् ॥ तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मुक्तबंधने इवाक्षिणी निष्ठीविका मूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताऽधोगुरुत्वमन्नानभिलाषो वेदनो-दरस्हृदयकटीबस्तिवंक्षणेषु तोदभेदशूलस्फुरणस्रवणानि च योन्या भवंति ॥ तदनंतरमावीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥ अथैनामु-पस्थितगर्भां कृतकौतुकमंगलां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णो-दकपरिषिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् ॥ ततः सुरक्तार्षभचर्मप्रच्छदे मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामाभुग्नसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशं-कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तन-खाः स्त्रियः सूतिकां सूनृताभिर्वाणीभिराश्वासयंत्यः पर्युपासीरन् ॥ अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलालांगलीवचाचव्यचित्रकचिरबिल्वचूर्णमुपाघ्रा-तुं मुहुर्मुहुः ॥ तथा भूर्जपत्रशिंशिपासर्जरसान्यतमधूममंतरांतरा च ॥ पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान्कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या मृद्नी-यात् ॥एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ तस्यलक्षणं॥ विमुच्य हृदयमुदर-माविशति बस्तिशिरोऽवगृण्हाति ॥ त्वरयंत्येनामाव्यः न चेदेवं प-रिवर्त्तते ततो मुहुर्मुहुर्जृंभणं चंक्रमणं च कारयितव्याऽनंतरोक्तं विधिं॥

१ शैवालमितिप्राचीनपुस्तकेषुपर्यायः

अन्ये तु मुशलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः॥तत्तु न सम्यक् ॥ दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते ॥ विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वान्नार्या मुशलव्यायामेनेरितो वायुरंतरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥ अथ परिवृत्तगर्भां पर्यंकमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णाया योनिमनुलोममनुसुखमभ्यज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् ॥ योनिं च पुनः पुनः प्रसारयेत् ॥ ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते सुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥ अन्या तु वामकर्णेऽस्या मंत्रमिमं जपेत् ॥ क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ॥ सगर्भां त्वां सदा पातु वैशल्यं वा दधात्वपि ॥ प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने॥ कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितमिति ॥ तथा ॥ इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ॥ उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मंदिरे निवसंतु ते ॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुंचतु स्त्रि ॥ तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणांबुधरैर्दिशंतु शांतिमिति ॥ तथा पराऽनुशिष्यात्॥अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः[1] ॥ अकालप्रवाहणं हि विण्मूत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमाहितं च गर्भस्य श्वासकासशोषकुब्जतादिकारित्वात् ॥तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय ॥ ततो यथोक्तं कुरुष्व शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः ॥ निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादिति ॥ त स्यास्तु प्रवाहमानायाः स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति ॥ तथाऽस्या हर्षेण प्राणा आप्यायंते ॥ गर्भसंगे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेन पिंडीतकेन वा ॥ बध्नीयाच्च हिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादे ॥ धारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥अथ प्रसूतायाः न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद्बलवदुपपीड्य

---

१ प्रवाहिथा इतिपाठः

पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनुयात् ॥ पार्ष्ण्या वा श्रोणिमाकुट्टयेत् ॥ स्फिजौ वोपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् ॥ वेण्यांऽगुल्या वा केशवेष्टितया च कंठतालु परामृशेत् ॥ भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत् भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा ॥ शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य कटुकालाबुजालिनीनिंबसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् ॥ अनभ्यक्तां वा कटुतैलमिश्रैः कल्कीकृतैर्वा तत्लाक्तैरालिंपेत् ॥ गुडनागरकल्केन वा ॥ तदेव वा भक्षयेत् ॥ लांगलीमूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिंपेत् ॥ महावृक्षक्षीरं वा मूर्द्धन्यनुषेचयेत् ॥ कुष्टनालीसकल्कं बिल्वबिल्वजयूषमैरेयासवसुरामंडान्यतमेन व्योषतीक्ष्णोष्णेन वाऽम्लेन कुलत्थरसेन मधुकपिप्पलीसंपाकेन वा पाययेत् ॥ पिप्पल्येलाकोलविडचव्यचित्रकोषकुंचिकाकल्कं वा ॥ खरस्य वृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमुद्धृत्य बिल्वबिल्वजयूषादीनामाप्लवनानामन्यतमे प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लवनं पाययेत् ॥ कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया ॥ अर्कालर्ककषायं वा सुरोन्मिश्रं ॥ कुष्टलांगलकीमूलककल्कंवा मद्यमूत्रान्यतरेण ॥ वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन ॥ शतपुष्पाकुष्टमदनहिंगुसिद्धस्य च तैलस्य पिचुं ग्राहयेत् ॥ ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् ॥ बिल्वबिल्वजयूषाद्याप्लावनैश्च ॥ फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजाकृतवेधनहस्तिपर्ण्युपहितैरास्थापयेत्॥सिद्धार्थककुष्टलांगलकीमहावृक्षक्षीरमिश्रेण वा सुरामंडेन शाल्मलीवृंतानि वा स्विन्नान्यापोथ्य पंचमूलकषाये विमर्दयेत्॥तेन च पूतेन स्नेहवता फलादियुक्तेन यथोक्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात् ॥ शिग्रुसुमुखमरिचाजाजिचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनाऽनुवासयेत् ॥ उमाशाल्मलीपिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनुयात् ॥ स्निग्धेन वा कृत्तनखेन पाणिना नालानुसारतोऽपहरेत् ॥ प्र-

१ उत्कर्त्येतिपाठः

जातायां चेद्बस्तिमूर्द्धोदरेषु शूलं मक्कलाख्यं स्यात् ॥ तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत् ॥ वरणादिं वा सपंचकोलमेलाप्रतीवापं ॥ अथवा वीरतरादिमूषकादिप्रतीवापं ॥ लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्यूहेण ॥ वत्सकादिं वा मदिरया ॥ अंशुमतीद्वयक्वाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कं ॥ भार्ङ्गीनागरदेवदारुकल्कं वोष्णांभसा ॥ पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधनिकाचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत् ॥ तस्याश्चेत्स्वस्थानतो योनिर्भ्रश्येत् ॥ ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत् ॥ निविष्टां चाशोकरोहिणीबर्हिषोशीरप्रियंगुदेवदारुकल्कविपक्वेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत्पूरयेत् ॥ ब्रूयाच्च गच्छ सुभगे स्वस्थानमिति ॥ तद्वचान्यतमा स्त्री जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् ॥ तमुपदेक्ष्यते तूत्तरेषु ॥ अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात् ॥ बुभुक्षितां च पंचकोलचूर्णेन यवान्युपकुंचिकाचव्यचित्रकव्योषसैंधवचूर्णेन वा युक्तामहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत् ॥ स्नेहायोग्यां वातहरौषधक्वाथं ह्रस्वपंचमूलकथं वा पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण ॥ तथा न वायुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात् ॥ जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणक्वाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवां मात्रया पाययेत् ॥ प्राक्स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेत् ॥ एवं त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूषेण लघुना चान्नपानेन द्वादशरात्रात्परं जांगलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेद्ग्निबलादीन्यपेक्ष्य ॥ क्वथितशीतं च तोयं पाययेत् ॥ तथा जीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यंगोच्छादनपरिषेकावगाहैरन्नपानैश्च हृद्यैरुपाचरेत् ॥ एवं हि गर्भवृद्धिक्षपितशिथिलसर्वशरीरधातुप्रवाहणवेदनाक्लेदरक्तनिस्रुतविशेषशून्यशरीराच्च पुनर्नवीभवत्यतएव च सूति-

काया व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा तस्मात्तां यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ एवं साऽध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयंत्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् ॥ पुनरार्तवदर्शनादित्येके ॥ इत्याद्यं मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुनः ॥ स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥ इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत ॥ तत्र यस्या बस्तिपार्श्वश्रोणियोनिमुखेषु शूलं पुष्पदर्शनं वा स्यात् ॥ तां मृदुसुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीषदवनतशिरसं शीतप्रदेहपरिषेकादिभिरुपाचरेत् ॥ तद्यथा ॥ सहस्रधौतेन सर्पिषाऽधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात् ॥ मधुकसर्पिषा सुशीतेन पिचुमाप्लाव्य योनिसमीपे स्थापयेत् ॥ गव्येन पयसा मधुकांबुना न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेत् ॥ परिपीततरस्वरसानि च तैलानि योनौ निधापयेत् ॥ तच्छुंगसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिषः पिचुं ॥ अतिस्रवति तु रक्ते ततएवाक्षमात्रं प्राशयेत् ॥ केवलादेव वा क्षीरसर्पिषः ॥ पद्मोत्पलकुमुदकिंजल्कं च समधुशर्करं लेहयेत् ॥ धातकी गैरिकसर्जरसरसांजनचूर्णं वा समधु ॥ न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा ॥ शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत् ॥ ऋद्धिविदारीजीवंतीर्वा पयसा ॥ नीलोत्पलसितापकलोद्द्रचंदनादि वा तंदुलांबु वा सरसान्यसरेण ॥ गंधप्रियंग्वसितोत्पलशालूकोदुंबरशलाटुन्यग्रोधशुंगानि वाऽऽजेन पयसा ॥ कसेरुकमृणालशृंगाटककाश्मर्यपरूषकद्राक्षासारिवाप्रपौंडरीकानंतोत्पलकंदबीजक्वाथेन वा शर्करामधुमधुरेण ॥ शालिपिष्टं जीवनीयशृतं वा क्षीरं ॥ बलाऽतिबलाशालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन च पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भोजयेच्छीतवीर्यजांगलरसेन वा ॥ रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः

प्रयुंजीत ॥ सौम्याश्च मनोनुकूलाः कथाः ॥ अदृष्टशोणितां तु मधुकपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् ॥ ताम्रवल्यश्मंतकशतावरी पयस्याभिर्वा ॥ विदार्यादिगणेन वा ॥ श्वदंष्ट्रास्वरसक्षीरसिद्धं वा सर्पिः ॥ पलांडुरससिद्धं वा सक्षौद्रं ॥ अपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्पदर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् ॥ आमान्वये चोर्ध्वमपि विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ तत्र रूक्षशीतानि प्रयुंजीत ॥ तद्यथा ॥ प्रागुपवासं तथा दुरालभाऽमृतोशीरपर्पटकघनचंदनातिविषाबलाकटुंगधान्याकक्काथपानं तृणधान्यशालिषष्टिकपेयामशनं च मुद्गादियूषैर्जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥ आमगर्भे तु पतिते मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणार्थं च ॥ अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्जाभिः सतिलाभिरुद्दालकादियवागूभिरुपाचरेद्यावंतो मासा स्तावंत्यहानीति ॥ ततः प्रीणनैर्बलानुरक्षिभिस्स्नेहैराहारैरादोषधातुक्लेदशुद्धेः ॥ आमगर्भशेषेण हि पुनः पुनः शूलमनुषज्येत ॥ तस्मात्तीक्ष्णैरनवशेषयन्नुपाचरेत् ॥ ततः परं स्नेहपानैर्बस्तिभिराहारैश्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरैरिति ॥ यस्याः पुनर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात्पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा योनिस्रवणं ॥ तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीड्यावतिष्ठते ॥ ततो नाड्यां दोषैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्वहनाद्गर्भो वृद्धिमनाप्नुवन्नुपविशत्युपशुष्यति वा ॥ तत्र यस्याः कादाचित्कार्तवपरिस्रावादल्पौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्रासात्परिमाणादपरिहीयमानएव स्फुरति न च कुक्षिर्विवर्द्धते तमुपविष्टकमित्याचक्षते ॥ यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परिस्रवणं नात्यल्पं च तथा परिहीयमाणो गर्भश्चिरात्किंचित्स्पंदते ॥ कुक्षिश्च वृद्धोऽपि च

रिहीयते तदुपशुष्ककं नागोदरं च ॥ तौ तु मातुराहारतेजसाऽल्पे-
नाप्यायमानौ यदा पुष्टौ स्यातां तदा वर्षगणैरपि प्रमदा प्रसूयत ए-
व ॥ तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायुः प्रतिहन्यते सशब्दं फे-
निलं विच्छिन्नं शकृदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठहृदयेषु वेदना
जृंभा निद्रानाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्यायः शुष्ककासः सादः क्ष्वेलेते इव
कर्णौ तुद्येते इव शंखौ पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते शरीरं परिक्रं-
तन्निव वायुर्भ्रमति कुक्षौ तमइव प्रवेश्यते दुःखेनान्नस्य जरणमह-
रहः परिहानिः स्फुटितविवर्णपरुषत्वक्त्वं च भवति ॥ पित्तेन ताम्र-
हरितमुपवेश्यते धूमकोऽम्लकश्छर्दिर्मूर्च्छा कुक्षिहृदयदाहः पीतरक्त-
गोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वं काली दुर्बला नित्यशूला च नारी भवति ॥
श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्लेशः श्लेष्मोद्गमनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तपा-
दनेत्रता कासः श्वासश्च ॥ तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां
सर्पिषामुपयोगः ॥ तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकरः ॥
तथा संभोजनमेतैरेव च घृतादिभिः॥ सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाह-
नादिभिः क्षोभणमार्जनजृंभणैरुपपादनं॥अथ विशेषेण वाते पूर्वमेव सैं-
धवोपहितं क्षीरबस्तिं दत्वा शीतोदकस्नातां मृदु शाल्योदनं भोजयेत्॥
ततो विदार्यादिगणसाधितेन सर्पिषाऽनुवासयेत् ॥ निवातं च सेवेत॥
पित्ते मधुकविदारीनिर्यूहसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तिस्रः स्थूलकुकुटीर्निस्तु-
षमाषाढकं च क्षीरोदकेनोदूखले संक्षुद्य तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिक-
पिंजलान्यतररसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्द्धनार्थमुपशुष्ककबृं-
हणार्थं च ॥ अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां यवागूं पि-
बेत् ॥ पयस्या काकोलीद्वयसुनिषण्णककल्केन पयसा च सर्पिर्वि-
पचेत् ॥ तत्कालं क्षीरानुपानमुपयुंजीत ॥ आमगर्भरसेन वाऽश्नी-
यात् ॥ तानेव च तत्र भृष्टान् भक्षयेज्जलचरमांसानि च ॥ कफे त्वा-
नूपोदकपिशितोपदंशामच्छसुरां त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वा पि-

येत् ॥ तिलमुद्गमाषलवणबिल्वपत्रैः पंचभिर्घृतपात्रं संयोज्य स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रातः पिंडं बिल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धानुपानं प्राश्नीयात् ॥ अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् ॥ एवमवृद्धौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥ यस्याः पुनर्वातोपसृष्टस्रोतसि संलीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पंदते तं लीनमित्याहुः ॥ तत्र श्येनोत्क्रोशगोमत्स्यगोधाशिखिकुक्कुटतित्तिरीणामन्यतमस्य रसेन भूरिसर्पिष्केण माषयूषेण मूलकयूषेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्योदनं भोजयेत् ॥ सक्तून्वा तिलमाषबिल्वशलाटुयुक्तान् पयसा पाययेत् ॥ मेध्यमांसोपदंशं वा मार्द्वीकं ॥ तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरुकटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यंज्यात् ॥ मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत् ॥ पूर्वोक्तं चेक्षेत ॥ यस्याः पुनरुदावर्तविबंधः स्यात्तां वातहरस्निग्धान्नपानैरुपाचरेत् ॥ अष्टमे तु मासे मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तदसिद्धौ वीरणशालिकुशकाशेक्षुबालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भूतिकानंतकाश्मर्यपरूषकमधुकमृद्वीकानां च पयसाऽर्द्धोदकेनोद्धृत्य रसं तेन पियालबिभीतकमज्जतिलकल्कयुक्तेनेषल्लवणोष्णेन निरूहयेत् ॥ विगतविबंधां च स्नातांशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥ उदावर्तो हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भां गर्भिणीमतिपातयेत् ॥ यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वोपचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बंधनान्मोच्यते गर्भः फलमिव वृंतात् स मुक्तबंधनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यकृत्प्लीहांत्रविवरैरवस्रंसमानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति ॥ ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः कुक्षिबस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य गर्भं च्यावयति तरुणं शोणितभावेन ॥ सोऽभिहितः प्राक् ॥ विवृद्धे तु गर्भे स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्मगर्भमिवोदरमाभाति ॥ शूलमधिकमुपजायते न च स्पंदते गर्भो नान्यः प्रादुर्भवंति न स्रवति योनिरक्षिणीचा

स्याः संस्येते तथा भृशमरतिपरीता व्यथतेऽन्यथा चेष्टते ताम्यति भ्राम्यति रोदित्यहर्निशं न स्वपिति प्रत्युच्छ्वासात्कृच्छ्रादुच्छ्वसित्यति-कष्टं प्राणिति क्षयतीत्येवंविधां स्त्रियं मृतगर्भां विद्यात् ॥ तं तु गर्भं कदाचिदसम्यगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेन वायुना पीडितं मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः ॥ विगुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसं-ख्यगतिं च ॥ समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्यङ्न्युब्जा च ॥ सं-स्थानानि पुनरष्टौ ॥ तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यंते ॥ तेषु सर्वेष्वपि विप-रीतेंद्रियार्थामाक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल्लश्वासभ्रमाभिपन्नां शीतगा-त्रां पूत्युद्गारां च वर्जयेत् ॥ न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यं ॥ तद्धि निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥ सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदा-र्यमाणो विषममंगानि विक्षिपेत् ॥ तस्मात्तत्संगे भृत्यः प्रयतेरन् पू-र्वोक्तानि च मंत्रौषधानि प्रयुंजीत ॥ त्रिविधस्तु संगो भवति ॥ शि-रस्यंसे जघने वा ॥ मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं कर्मेत्येके ॥ मंत्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके ॥ दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा शल्या-हरणमित्येके ॥ तत्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म ॥ यतो योनियकृ-त्प्लीहांत्रगर्भाशयादीनां मध्ये ताननुपहिंसताऽस्पर्शवता शस्त्रमवचा-र्यमुत्कर्षणापकर्षणव्यावर्तनोत्कर्तनछेदनभेदनपीडनर्जूकरणानि चैके न पाणिना कार्याणि ॥ तस्मादीश्वरमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थाय तद्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् ॥ अक्रियायां ध्रुवं मरणं ॥ तथोदराश्मरी-प्रभृतीनपि ॥ अथोत्तानाया व्याभुग्नसक्थ्या वस्त्रचुंभलोन्नमितकटि-प्रदेशायाश्च धन्वनागमृत्तिकाशाल्मलीपिच्छाघृतैरभ्यज्य हस्तं योनिं च गर्भमाहरेत् ॥ तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोम्याच्छिन्नमेव॥एक-स्मिन् सक्थ्नि प्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य तिर्यगागतस्य परिवर्त्य बा-

ऽपरार्द्धमुत्क्षिप्य पूर्वार्द्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीय पार्श्वदत्तशिरसो-ऽसं प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीय बाहुद्वयं प्रपन्नस्यो-र्ध्वमुत्पीड्यांऽसौ शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ॥ यस्त्वाभुग्नमध्यः पा-णिपादशिरोभिर्योनिं प्रतिपद्यते ॥यश्चाभुग्नएवैकेन पादेन योनिं द्विती-येन पायुं ॥ तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमवचारयेत् ॥ अथ खिपमाश्वास्य मंडलाग्रेणांगुलिशस्त्रेण वा विदार्य शिरःकपालान्याहृ-त्य शंकुना गृहीत्वा चुबुके तालुन्युरसि कक्षायां वाऽपहरेत्॥अभिन्न-शिरसं वाऽक्षिकूटे गंडे वा ॥ तथांऽससंसक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्वा द-मेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरमवदार्य निरस्यांत्राणि शिथिलीभूतमा-हरेत् ॥ जघनसक्तस्य जघनकपालानि दारयित्वेति ॥ भवंति चात्र ॥ यद्यद्वायुवशादंगं सज्जेद्गर्भस्य खंडशः ॥ तत्तच्छित्वा हरेत्सम्यग्रक्षे-न्नारीं च यत्नतः॥ अथापतंतीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् ॥ एवं निर्हृ-तशल्यां च सिंचेदुष्णेन वारिणा ॥दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ॥ योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ दीप्यकाति-विषारास्नाहिंग्वेलापंचकोलकात् ॥ चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्तथा ॥ कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्हिंगुतेजिनीः॥ तद्वच्च दो-षस्यंदार्थं वेदनोपशमायच ॥ त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत्॥ सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवं ॥ शिरीषककुभक्वाथपिचून् योनौ च निक्षिपेत् ॥ उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितं ॥ रसो दशाहं च परं लघुप-थ्याल्पभोजना ॥ स्वेदाभ्यंगपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ॥ ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ अथ बलातैलमु-पदेक्ष्यामः ॥ बलामूलकषायस्य भागाः षट् तावंतएव पयसो यव-कोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भागो भागश्चतुर्दशस्तैलस्य तत्सर्वमे-

1 चतुर्दशः चतुर्दशतमः एको भागइति यावत्

कल्पं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णानि चावाप्य काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाक्षीरशुक्लामधुकदेवदारुमंजिष्ठाचंदनसारिवाबलातगरकुष्ठशतावर्यश्वगंधापुनर्नवाशतपुष्पापत्रकत्वक्सर्जरसशैलेयकवचाऽगुरुकालानुसार्यसैंधवानि शनैर्मृद्वग्निना साधयित्वा शुभाजनेऽनु गुप्तं निदध्यात् ॥ एष भगवतो धन्वंतरेरभिमतस्तैलराजो राज्ञां राजमात्राणां कृशानां सूतिकानां शिशूनामतीतवयसां सुकुमाराणां महाग्रहगृहीतानां दीर्घरोगक्षपितवपुषां मर्मविद्धपतिताभिहतभग्नविश्लिष्टांगानां दैवोपघाताभिशस्तमनोज्वरपरीतानां पाननावनाभ्यंगबस्तिषु प्रयोज्यः ॥ तेन बलपौरुषस्मृतिमतिमेधाग्निवीर्यौजांसि वर्द्धंते पक्षघाताक्षेपकार्दितादिविविधवातविकारगुल्महिध्माश्वासकासा निवर्तंते ॥ अहरहश्चोपयुज्यमानेन षण्मासादंत्रवृद्धिः प्रशममेति ॥ वंध्या च पुत्रं गुणवंतमिच्छया लभतइति ॥ भवंति चात्र ॥ बस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पंदते यदि ॥ जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुं ॥ मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥ अश्मंतकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ वृक्षादनी पयस्या च लता सोत्पलसारिवा ॥ अनंता सारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुंगत्वचो घृतं ॥ पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ शृंगाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥ सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ॥ कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ मूलैः शृतं प्रयुंजीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे॥नवमे सारिवाऽनंतापयस्यामधुयष्टिभिः॥योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥ अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ इति गर्भव्यापन्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातोऽगविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सकलमपि शरीरमंगमित्युच्यते ॥ तत्र पुनः षडंगं शिरोऽतराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी

च ॥ नेत्रनाभिशिराणिपादादीनि तस्य प्रत्यंगानि ॥ महागुणमयेभ्यश्च खपवनतेजोजलभूम्याख्येभ्यो महाभूतेभ्यश्चेतनाधिष्ठितेभ्योऽभिनिर्वृत्तिः ॥ भूतानामेवच दृष्टादृष्टविविधकर्मवशादनेकरूपात्सन्निवेशविशेषादाकृतिप्रमाणस्नेहदीप्तिस्वरादीनां सारूप्यमसारूप्यं वा सूक्ष्मस्थूलतारतम्यभेदभिन्नमतिबहुप्रकारं निष्पद्यते ॥ तत्र सत्वबहुलमाकाशं ॥ रजोबहुलो वायुः ॥ उभयबहुलोऽग्निः ॥ सत्वतमोबहुलमंबु ॥ तमोबहुला भूः ॥ तेषामप्रतिघातश्चलत्वमौष्ण्यं द्रवता काठिन्यमिति क्रमाल्लिंगानि ॥ विशेषतश्च श्रोत्रादिष्विंद्रियेष्ववस्थानं शब्दस्पर्शरूपरसगंधैरेकैकप्रवृद्धैरन्वयः ॥ तत्राकाशजानि श्रोत्रं शब्दः खानि विविक्तता च ॥ वायवीयानि स्पर्शनं स्पर्शः प्रश्वासोच्छ्वासादिपरिस्पंदनानि लाघवं च ॥ आग्नेयानि दर्शनं रूपं पित्तमूष्मा पक्तिः संतापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यं च ॥ आंभसानि रसनं रसः स्वेदक्लेदवसारसासृक्शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैथिल्यं स्नेहश्च ॥ पार्थिवानि घ्राणं गंधः केशनखास्थ्यादिमूर्तिसमूहो धैर्यं गौरवं च ॥ तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जनाभिहृदयामाशयगर्भाशययकृत्प्लीहक्लोमांत्रगुदादीनि ॥ पितृजानि स्थिराणि केशनखास्थिशुक्रसिरास्नाय्वादीनि ॥ आत्मजानि तासु तासु योनिषूत्पत्तिर्मनश्चेतनेंद्रियाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः कामक्रोधलोभभयहर्षाः धर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहंकार सुखदुःखायुरात्मज्ञानानि च ॥ सात्म्यजान्यायुरारोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिंद्रियप्रसादस्वरवर्णबीजौजःसंपत्प्रशस्तताः प्रहर्षभूयस्त्वं मेधा बलं च ॥ रसजानि कृत्स्नस्य देहस्य संभवो वृत्तिर्वृद्धिस्तृप्तिरलौल्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥ शुद्धसत्वजानि शौचमास्तिकत्वं कृतज्ञता दाक्षिण्यं व्यवसायः शौर्यं गांभीर्यं बुद्धिर्मेधा स्मृतिः शुक्लधर्मरुचिर्भक्तिरनभिष्वंगस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥ राजसानि दुरुपचारता

शौर्यं मात्सर्यममितभाषित्वमहंकारो लोलुपत्वं दंभो मानः क्रोधो हर्षः कामश्च ॥ तामसान्यज्ञानं विषादः प्रमादो निद्राऽऽलस्यं क्षुत्तृष्णा शोको मात्सर्यं विप्रतिपत्तिः पराभिसंधानं सत्वगुणवैपरीत्यं च ॥ तत्र सत्वं मनः ॥ तस्योपप्लवो रजस्तमश्चेति ॥ एवं भूतात्मकं देहमाहुः ॥ तस्य पुनः प्रविभागः ॥ त्वचः कला दोषा धातवो मला बुद्धींद्रियाणि तदधिष्ठानानि कर्मेंद्रियाण्यतींद्रियमाशयाः प्राणायतनानि कंडरा जालानि कूर्चा रज्जुकसीवन्योऽस्थिसंघाताः सीमंता अस्थीन्यस्थिसंधयः स्नायूनि पेश्यः सिरा धमन्यः स्रोतांस्यूष्माणो मर्माणि केशश्मश्रुलोमानि प्रकृतिविकृतिभेदाश्च । तत्रासृजः पच्यमानस्य क्षीरस्येव संतानिकाः षट् त्वचो भवंति॥त्वक्प्रसादाद्रक्तस्य प्रसादः॥तासामुदकधरा चाद्या ॥ द्वितीयाऽसृक्धरा॥ तृतीया सिध्मकिलासाधिष्ठाना॥ चतुर्थी सर्वकुष्ठाधिष्ठाना॥ पंचमी पुनरलजी विद्रध्यधिष्ठाना ॥ षष्ठी तु प्राणधरा॥ यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यंधमिव च तमः प्रविशति यां चाधिष्ठायारूंषि जायंते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि ॥ अन्ये तु सप्त त्वचो वदंति ॥ तत्र प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामवभासिनी स्वादीनां च पंचानां छायानां सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा ॥ द्वितीया लोहिनी नाम षोडशभागप्रमाणा ॥ तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा ॥ चतुर्थी ताम्रानामाष्टभागप्रमाणा॥ पंचमी वेदिनी नाम पंचभागप्रमाणा॥षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ॥ सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा ॥ यस्तु धात्वाशयांतरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते यथास्वमूष्मभिर्विपक्कः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठइव सारो धातुसारः रसशेषोऽल्पत्वात्कलासंज्ञः ॥ ता धात्वाशयांतरमर्यादाः सप्त कलाः ॥ तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पंकोदके बिसमृणालानां प्रताना भवंति ॥ द्वितीया रक्तधरा नाम मां-

तस्याभ्यंतरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिराप्लीहयकृत्सु भवति मांसाच्च क्षतात्क्षतजं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥ तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भवति तदेव च शिरसि कपालप्रतिच्छन्नं मस्तिष्काख्यं मस्तुलुंगाख्यं च स्थूलास्थिषु तु मज्जा ॥ चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम तत्स्थेन हि श्लेष्मणाऽऽश्लेषिताः सर्वसंधयो दृढा भवंति सोपांगाङ्गवाक्षाः ॥ पंचमी पुरीषधरा नाम सा ह्यंत्रामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठांतरुंडुकस्थं मलं विभजति ॥ षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था सा ह्यंतरग्न्यधिष्ठानतयाऽऽमाशयात्पक्वाशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयंती पचति पक्वं च विमुंचति ॥ दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव ततोऽसावन्नस्य ग्रहणात्पुनर्ग्रहणीसंज्ञा बलं च तस्याः पित्तमेवाग्न्यभिधानमतः साऽग्निनोपस्तब्धोपस्तंहितैकयोगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥ सप्तमी शुक्रधरा नाम द्व्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाधो मूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति ॥ दोषा धातवो मलाश्च प्रागुदिताः ॥ पंच बुद्धींद्रियाणि श्रोत्रं स्पर्शनं दर्शनं रसनं घ्राणं च ॥ तेषां समभागतया क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः ॥ पंच बुद्धींद्रियाधिष्ठानानि कर्णौ त्वगक्षिणी जिव्हा नासिके च ॥ पंच कर्मेन्द्रियाणि वाक्पायूपस्थपाणिपादसंज्ञकानि ॥ तान्यपि च वचनोत्सर्गहर्षादानगमनार्थानि ॥ अतींद्रियं तु मनः सर्वार्थैरन्वयात् ॥ तद्योगेन चेंद्रियाणामर्थप्रवृत्तिः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियोभयात्मकत्वाच्च ॥ सप्ताशयाः क्रमादसृक्कफामपित्तपक्ववायुमूत्राधाराः ॥ स्त्रीणां पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भाशयोऽष्टमः ॥ तेषु प्रतिबद्धानि कोष्ठांगानि हृदययकृत्प्लीहफुप्फुसोंदुकवृक्कांत्रादीनि ॥ तत्र समानेनाध्मापमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृत्प्लीहा च ॥ रक्तफेनात्फुप्फुसं ॥ रक्तकिट्टादुंडुकः ॥ रक्तमेदःप्रसादा-

ंडुकौ ॥ रक्तमांसप्रसादादंत्राणि ॥ तानि सार्द्धत्रिव्यामानि पुंसां ॥ त्रिव्यामानि स्त्रीणां ॥ रक्तस्यानिलयोगात्कालीयं ॥ हृदयं पुनः श्लेष्मरक्तप्रसादात्संभवति पद्मकोशसंकाशं सुषिरमधोमुखं ॥ तद्विशेषेण चेतनायाः स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगानां ॥ तस्य वामपार्श्वे प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत्क्लोमैंच ॥ तथा कफरक्तवाहिनां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिंद्रियाणि ॥ तेष्वपि च नेत्रे श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमंडलं तत्पितृजं ॥ असृजः कृष्णमंडलं तन्मातृजं मध्ये दृष्टिमंडलं तदुभयात्मकं ॥ पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्याख्यानि पंच मंडलानि ॥ तत्संधयश्चत्वारः ॥ द्वौ चापांगकनीनयोः ॥ इति ते षट् ॥ षट् च पटलानि ॥ द्वे वर्त्मनी ॥ बाह्यं चाश्रितमग्न्यंभसी द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि तेषां बहलता दृष्टेः पंचमांशेन ॥ बंधनगुणास्तु चत्वारः सिराकंडरामेदःकफात्मकाः ॥ श्लेष्मा तु परं सर्वसंधिबंधनमित्युक्तं प्राक् ॥ नेत्राश्रितं तु तेजो बाह्यतेजसा स्वयोनिना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवति॥अतियोगादुपहन्यते॥तत्र वैद्युतवद्वडवामुखवच्चांभोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहाति॥ मांसासृक्कफप्रसादात्तु जिव्हा जायते ॥ मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणाविति॥दश प्राणायतनानि मूर्द्धा जिह्वाबंधनं कंठो हृदयं नाभिर्बस्तिर्गुदः शुक्रमोजो रक्तं ॥ एषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञानि ॥ षोडश कंडॅराः तासां द्वे द्वे करचरणेषु चतस्रः पृथक्ग्रीवापृष्ठयोः ॥ षोडश जालानि तेषां मांससिरास्नाय्वस्थिजानि चत्वार्येकैकत्र गुल्फे मणिबंधे च परस्परगवाक्षितानि स्थितानि ॥ षट् कूर्चा हस्तपादग्रीवामेंढ्रेषु ॥ चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबंधनार्थं तासां द्वे बाह्ये द्वे चाभ्यंतरस्थिते ॥ सप्त सीवन्यः ताः पं-

---

१ कुक्ष्यंतरगतौ गोलकौ ॥ २ काळीजइति भाषायां ३ क्लोम पिपासास्थानं ॥ ४ स्थूलस्नायवः

च शिरसि जिह्वामेढ्रनयोरेकैका ॥ परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥ चतुर्दशास्थिसंघाताः तेषामेकैको गुल्फजानुवंक्षणमणिबंधकूर्परकक्षासु त्रिकशिरसोश्च ॥ तद्वत्सीमंताः ते तु पंच शिरसीत्यष्टादश ॥ त्रीणि च षष्ट्याऽधिकान्यस्थिशतानि॥तेषां च त्वारिंशाच्छतं शाखासु स विंशशतमंतराधौ शतं मूर्द्धनीति ॥ तत्रैकैकस्मिन् सक्थिनि पंच पादनखाः प्रत्येकमंगुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पंचदश ॥ पंचपादशलाकाः तत्प्रतिबंधकमेकं द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्वेकैकं पार्ष्णिजानूरुषु ॥ सर्वाणि च नखास्थ्यादीनि सक्थिवद्वाह्वोश्च ॥ चतुर्विंशतिः पर्शुकाः ॥ तावंत्येव तत्स्थालकान्यर्बुदानि च ॥ त्रिंशत् पृष्ठे ॥ अष्टावुरसि ॥ एकैकं भगे त्रिके ॥ नितंबयोश्च द्वे ॥ तद्वदक्षकांसांसफलकेषु ॥ तथागंडकर्णशंखेषु जत्रुतालुनोश्च ॥ त्रयोदश ग्रीवायां चत्वारि कंठनाड्यां द्वे हनुबंधने द्वात्रिंशद्दंताः तद्वदुलूखलानि च त्रीणि नासायां षट् शिरसि ॥ तानि जानुनितंबांसगंडतालुशंखवंक्षणमध्यशिरःसु कपालसंज्ञानि ॥ दशनास्तु रुचकाः ॥ घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि ॥ पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु वलयानि ॥ शेषाणि नलकानीति ॥ नामानुगताकृतीनि पंच विधान्यस्थीनि ॥ तेषु हि सिराभिः स्नायुभिश्च निबद्धानि मांसानि ॥ दशोत्तरं शतद्वयमस्थिसंधीनां ॥ तेषामष्टषष्टिः शाखासु ॥ एकोनषष्टिरंतराधौ ॥ अशीतिरूर्ध्वं ॥ तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादांगुलौ प्रत्येकं त्रयः द्वावंगुष्ठे ॥ ते चतुर्दश ॥ एकैको गुल्फजानुवंक्षणेषु त्रयः कटिकपालेषु ॥ चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे ॥ तद्वत्पार्श्वयोः ॥ अष्टावुरसि ॥ अष्टौ ग्रीवायां ॥ त्रयः कंठनाड्यां ॥ अष्टादश कंठनाडीनिबद्धा हृदययकृत्क्लोमनाडीषु ॥ द्वात्रिंशद्दंतमूलेषु ॥ एकैकः काकलनासामूर्द्धसु ॥ द्वौ द्वौ गंडकर्णशंखवर्त्मनेत्रहनुसंधिषु ॥ द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः पंच शिरःकपालेषु ॥ तेऽ-

१ तद्वदस्थिसंघातवत्॥गुल्फादिष्वेकैकः॥त्रिके एकः॥पंच शिरसि॥एवमष्टादश सीमंताः॥

गुल्फिगुल्फजानुमणिबंधकूर्परेषु कोरसंज्ञाः ॥ कक्षावंक्षणदंतमूलेषूलू-खलसंज्ञाः ॥ अंसपीठगुदभगनितंबेषु सामुद्गाः ॥ ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः ॥ शिरःकटिकपालेषु तूनसेवनीसंज्ञाः॥हनूभयतो वायस्तुंडाः॥ कंठनेत्रहृदयपक्लोमनाडीषु मंडलसंज्ञाः ॥ श्रोत्रशृंगाटकेषु शंखाव-र्ताः ॥ इत्यस्थिसंधयोऽष्टविधाः ॥ स्नायुपेशीसिराश्रितैस्तु सह सह-स्रद्वयं न पुनः शस्त्रप्रणिधाने तेषु वाच्यमस्तीति पृथङ्नोच्यते ॥ नव स्नायुशतानि ॥ तेषां षट्शतानि शाखासु ॥ त्रिंशच्छतद्वयमंतरा-धौ ॥ ऊर्ध्वं सप्ततिः ॥ तत्रैकैकस्मिन्सक्थि पादांगुल्यां प्रत्येकं षट् षट् ॥ तानि त्रिंशत् ॥ दश दश पादतलकूर्चगुल्फेषु ॥ त्रिंश-ज्जंघायां ॥ दश जानुनि ॥ चत्वारिंशदूरौ ॥ दश वंक्षणे ॥ चत्वारिंश-त्कट्यां ॥ विंशतिर्मुष्कमेंढ्रबस्त्यंत्रेषु ॥ अशीतिः पृष्ठे ॥ षष्टिः पार्श्व-योः ॥ अष्टादशोरसि ॥ चत्वार्यक्षकयोः ॥ अष्टावंसयोः ॥ द्वे द्वे म-न्याऽवटुनेत्रौष्ठतालुषु ॥ त्रिंशद्ग्रीवायां ॥ त्रीणि जत्रुणि ॥ चत्वारि हन्वोः ॥ पंच जिह्वायां ॥ द्वादशोत्तराधरेषु दंतमांसेषु ॥ षण्मूर्द्ध-नि ॥ तत्र शाखासु संधिषु च प्रतानवंति ॥ महास्नावानि तु वृत्तानि तानि कंडरासंज्ञानि ॥ बस्त्यामपक्वाशयांत्रेषु सुषिराणि ॥ पार्श्वपृ-ष्ठोरःशिरःसु पृथूनि ॥ स्नावबंधनैर्हि संधिषु सुबद्धा तनुर्नौरिव सम्य-गीहते ॥ तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत् ॥ यश्च स्ना-वानि बाह्यान्यभ्यंतराणि च सम्यग्जानाति स गूढमपि शल्य-माहर्तुं समर्थो भवति ॥ पंच पेशीशतानि ॥ तासां चत्वारि-शतानि शाखासु ॥ षष्टिरंतराधौ ॥ चत्वारिंशदूर्ध्वं ॥ तत्रैकैक-स्मिन् सक्थनि पादांगुल्यां प्रत्येकं तिस्रः ॥ ताः पंचदश ॥ दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे च ॥ तथा पादस्योपरि कूर्चे सन्निवि-ष्टाः ॥ विंशतिर्जंघायां ॥ पंच जानुनि ॥ विंशतिरूरौ ॥ एकैका मेंढ्र-

सेवन्योः ॥ द्वे वृषणयोः ॥ दश स्फिजोः॥तिस्रो गुदे तास्तु वल्लीसंज्ञाः॥ द्वे बस्तिशिरसि ॥ चतस्र उदरे ॥ नाभ्यामेका ॥ द्वे हृदि आमाशये-च ॥ षट् यकृत्प्लीहोंडुकेषु ॥ पृष्ठे पंचोर्ध्वसनिविष्टाः ॥ दश दीर्घाः पार्श्वयोः ॥ दश वक्षसि ॥ तिस्रोऽसाक्षकोपरितः ॥ दश ग्रीवायां ॥ अष्टौ गंडयोः ॥ अष्टौ हन्वोः ॥ एकैका गलकाकलजिव्हामूर्द्धसु ॥ द्वे द्वे तालुललाटयोः ॥ नासौष्ठकर्णेषु च ॥ स्त्रीणां तु विंशतिरधिका ॥ तत्र दशस्तनयोः तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति ॥ दश योनौ ॥ तासा मभ्यंतराश्रिते द्वे मुखाश्रिते वृत्ते द्वे ॥ तिस्रो गर्भमार्गाश्रयाः॥यस्यां-गर्भं स्तिष्ठति ॥ योनिस्तु शंखनाभ्याकृतिस्त्र्यावर्ता तस्यास्तृतीयआवर्ते पित्तपक्वाशयांतरे रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या ॥ तस्यां शुक्रार्त-वप्रवेशिन्यस्तिस्रः पेश्यः ॥ ताभिर्हि शरीरे तनुबहलस्थूलाणुपृथुवृत्त-ह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः संध्यस्थिसिरास्नावानि प्रच्छा-दितानि॥ सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्यमानानामेकोनत्रिंशच्छ-तसहस्राणि नव च शतानि षट्पंचाशानि भवंति ॥ ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं पिनद्धमाततं च ॥ तावंति च केशश्मश्रुलोमानि तासां हि मुखानि तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि ताभिराप्याययंते॥ तैश्च ताः स्वेदमभि-वहंति ॥ तथाऽभ्यंगालेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमंतर्नयंति स्पर्शं च गृ-ण्हंति॥स्रोतांसि पुनरसंख्येयान्येव ॥तथाऽपि तु सिरादीनि यथास्थूलं यथोपयोगं चान्यत्रोपदेक्ष्यंते ॥ इत्येवं परिसंख्याता शरीरे मूर्ति मंतः स्थिरा भावाः॥द्रवास्तु यत्तदतियोगेन च्यवमानंपुरीषमनुबध्नाति तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरे धातून्॥यच्च सर्वशरीरगतं बाह्या त्वग्बिभर्ति यच्च त्वगंतरे व्रणगतं लसीकाशब्दवाच्यं यच्चोष्मणाऽनुबद्धं रोमकूपेभ्योऽभि निष्पतत्स्वेदवाच्यं तदुदकं तस्याद्यस्य चाहारसारस्य रसाख्यस्य तथा रक्तस्य शकृतः श्लेष्मणः पित्तस्य मूत्रस्य वसायाः मेदसो मज्जश्च स्वेन स्वेनांजलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्याप्रवृद्धिः ॥ अर्द्धांजलिः

शुक्रस्य ॥ तावदेव मस्तिष्कमोजश्च ॥ स्त्रीणां रजसोऽजलयश्चत्वारः॥ स्तन्यस्य द्वौ ॥ उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मकमिति ॥ समधातोः प-रिमाणमिदं ॥ अतो वृद्धिक्षयौ यथास्वं लक्षणैर्विभावयेदपरांश्चापरि-संख्यातान्मूर्तामूर्तान् भावान् ॥ तद्यथा ॥ मांसकर्णादिमलान्वायुबु-द्धिस्मृत्यादींश्च॥धान्वंतरीयाः पुनः पठंति ॥ विलक्षणानि हि शरीराणि नित्यमेव च चला दोषधातुमलाः ॥ तस्मादुदकादीनामपि समत्वं मां-सादिवत्परिमाणतो निर्देष्टुमशक्यं ॥ केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो लक्षयेदिति ॥ सर्वएव त्ववयवाः परमाणुभेदेनातिसौक्ष्म्यादसंख्येयतां यांति ॥ तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कर्मप्रेरितो वायुः कारणं ॥ त-देतदंगमभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बंधाय मोक्षाय भवतीति ॥ भवति चात्र ॥ इति सर्वावयवशो यो जानाति कलेवरं ॥ अहितेषु स मोहेन न कदाचित्प्रवर्त्तते ॥ इत्यंगविभागो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः सिराविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः॥ दश मूलसिरा हृदय प्रतिबद्धाः सर्वांगप्रत्यंगान्योजो नयंति ॥ तत्प्रतिबद्धा हि शारीरचे-ष्टाः ॥ तास्तु द्व्यंगुलमंगुलमर्द्धांगुलं यवं यवार्द्धं च गत्वा द्रुमपत्रसे-वनीप्रतानवद्भिद्यमानाः सप्त शतानि भवंति ॥ तासां चतुःशती शा-खासु ॥ तत्र षोडशाव्यधनीयाः ॥ षट्त्रिंशं शतमंतराधौ॥ तत्र द्वाविं-शत् ॥ चतुःषष्ट्यधिकं शतमूर्ध्वं तत्रापि पंचाशत् ॥ तासामेकैकस्मि-न्सक्थ्नि शतं॥तत्र न विध्येज्जालधरां ॥ तिस्रश्चाभ्यंतरगाः ॥ द्वात्रिंश-च्छ्रोण्यां गुदमेढ्राश्रयाः॥तासां द्वे द्वे वंक्षणयोः कटीकतरुणयोश्चैत्यष्टौ शस्त्रतो रक्षेत्॥ षोडश पार्श्वयोः तयोरूर्ध्वगामेकैकां पार्श्वसंधिसंज्ञां॥ चतुर्विंशतिः पृष्ठे॥ तासां पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ ताश्चत-स्रः ॥ चतुर्विंशतिरुदरे ॥ तासां मेढ्रस्योपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे ता अपि चतस्रः ॥ चत्वारिंशद्वक्षसि ॥ तासां द्वे हृदये ॥ द्वे द्वे च स्त-नमूलस्तनरोहितेषु ॥ एकैकाऽपस्तंभापालापेष्विति ॥ ताश्चतुर्दश ॥

चतुर्विंशतिर्ग्रीवायां ॥ तासां चतस्रोऽष्टौ च मर्मसंज्ञाः॥ द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ हन्वोः षोडश तासां संधिसंबंधिन्यौ द्वे ॥ षोडश जिह्वायां ॥ तासामधो द्वे रसवेदिन्यौ द्वे वाक्प्रवर्तिन्यौ ताश्चतस्रः ॥ चतुर्विंशतिर्नासायां ॥ तासां द्वे गंधवेदिन्यौ तासामेव च तालुन्येकामिति तिस्रः ॥ षट्पंचाशन्नेत्रयोः ॥ तयोरुन्मेषनिमेषक्रिये द्वे द्वे द्वे चापांगयोरिति षट् ॥ नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिः ॥ तासां केशांतानुगताश्चतस्रो द्वे चावर्तयोरेका च स्थपन्यामिति सप्त ॥ कर्णयोः षोडश तासां शब्दवाहिन्यौ द्वे ते एव च शंखयोः तासां शंखसंधिगते द्वे ॥ द्वादश मूर्द्धनि ॥ तासामुत्क्षेपयोर्द्वे सीमंतेष्वेकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् ॥ तथा क्षुद्रिकाः कुटिलाः संकीर्णा ग्रथिताः संधिषु चाशस्त्रकृत्याः ॥ तासां यथास्वं तुर्यांशविभागेन पंचसप्तत्यधिकं शतकर्मनिलरक्तं वहति ॥ एष विभागः पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि ॥ स्थिता ह्येवं देहमनुगृण्हंति दोषाः ॥ व्यत्ययेन तु पीडयंति ॥ तत्र श्यावारुणाः प्रस्पंदिन्यः सूक्ष्माः क्षणपूर्णरिक्ता वातरक्तं वहंति ॥ नीलपीतासिताः स्पर्शोष्णाः क्षिप्रस्राविण्यः पित्तरक्तं ॥ गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः कंडूमत्यः कफरक्तं॥लक्षणसंकरे संसर्गसन्निपातरक्तं ॥ समा गूढाः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धरक्तमिति ॥धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः॥ताभिः कायोऽयमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिरुपस्निह्यति ॥ ताभिश्च नाभिश्चक्रनाभिरारकैरिवावृता ॥ तस्मान्नाभ्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः यतश्च सांऽतरग्न्यधिष्ठानं॥तासां खलु धमनीनां दशोर्ध्वं प्रसृता दशाधश्चतस्रस्तिर्यक् ॥ ततस्ताभिर्यथास्वमंगावयवा धार्यंते आप्यायंते च ॥ तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा जायंते ॥ ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहतः ॥ अष्टाभिः शब्दरूपरसगंधा गृह्यंते ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते घोषं करो-

ति स्वपिति प्रतिबुध्यते च ॥ द्वे चाश्रु वहतः द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं नरस्य शुक्रं ॥ अधोगमाः पक्वाशयस्था एवं त्रिधा जायंते ॥ तत्र दशाद्याः पूर्ववत् ॥ द्वे वहतोऽन्नमंत्राश्रयेण द्वे तोयं द्वे मूत्रं द्वे शुक्रं वहतो द्वे च मुंचतः ॥ ते एव नारीणामार्तवं ॥ द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलांत्रप्रतिबद्धे शेषास्त्वष्टौ तिरश्चीनाः स्वेदमभितर्पयंति ॥ तिर्यग्गामिन्यश्चतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवंतीत्युक्तं प्राक् ॥ स्रोतांसि पुंसां नव कर्णौ नेत्रे नासापुटौ मुखं पायुर्मूत्रपथो ऽन्यानि च त्रीणि स्त्रीणां स्तनौ रक्तपथश्च ॥ तथाऽपराण्यंतःस्रोतांसि जीवितायतनानि त्रयोदश प्राणोदकान्नधातुमलानामायतनानि ॥ तत्र प्राणवाहिनां हृदयं मूलं महास्रोतश्च ॥ तानि क्षयरौक्ष्यपिपासाक्षुद्व्यायामवेगधारणादिभिर्दुष्यंति ॥ ततोऽतिसृष्टं प्रतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसनं॥तत्र श्वासवत्साधनं॥ उदकवाहिनां तालु मूलं क्लोम च॥ तान्यामभयातिपानोष्णशुष्कान्नतृण्निग्रहादिभिर्दुष्यंति ततोऽति तृष्णा मुखशोषः कर्णक्ष्वेडनं तमोदर्शनं च॥तत्र तृष्णोक्तमौषधं ॥ अन्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च ॥तेषां दुष्टौ सर्वं मात्राशितीयोक्तमवगच्छेत् ॥ रसवाहिनां हृदयं मूलं दशधमन्यश्च ॥ रक्तवाहिनां यकृत्प्लीहा च ॥ मांसवाहिनां स्नावानि त्वक्च ॥ मेदोवाहिनां वृक्कौ मांसं च ॥ अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च ॥ मज्जवाहिनां पर्वाण्यस्थीनि च ॥ शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च ॥ मूत्रवाहिनां बस्तिर्वंक्षणौ च ॥ शकृद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलांत्रं च ॥ स्वेदवाहिनां मेदो रोमकूपाश्च ॥ तेषां दूषणं विविधमहिताहारविहारमुपद्रवान् साधनं च दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्वं वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥ व्यधे तु स्रोतसां भ्रममोहकंपप्रलापाध्मानशूलारुचितृट्छर्दिज्वरातिरुधिरस्रुतिमूत्रपुरीषरोधा मरणं च ॥ तस्मात्स्रोतोविद्धं प्रत्याख्या-

१ धमन्यश्चेतिपाठः ॥

योपाचरेत् ॥ उद्धृतशल्यं च सद्योव्रणविधानेन ॥ तत्र स्रोतसामेव विशेषाः सिरा धमन्यः ॥ अन्येत्वन्यत्वमिच्छंति ॥ सिराधमनीस्रोतसां केवलं परस्परसन्निकर्षात्सदृशकर्मत्वात्सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभागइव लक्ष्यते ॥ अपरे पुनराहुः ॥ स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पंथानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानीति ॥ तेचावकाशाः ॥ प्रकुपिताः स्थानस्थान्मार्गस्थांश्च धातून्प्रकोपयंति ॥ तेऽपि तान् स्रोतांसि च ॥ स्रोतांसि धातवश्च धातून् ॥ तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दोषाः ॥ ते च प्रायशो दुष्यंत्यग्निदोषात् ॥ तस्मात्तन्निमित्तान्यायुरारोग्यबलोपचयवर्णौजांसि ॥ तत्प्रतिबद्धान्येवच रंजकादीनि भूतामयो धात्वग्नयश्च ॥ तथाऽन्नमपि तेनैव पक्वममृततां यात्यपक्वं च विषतां ॥ तत्र पित्तविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरति प्रागभिहितः ॥ अन्ये पुनराचक्षते ॥ दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽतरूष्मा यथानिर्दिष्टाधिष्ठानकर्माऽग्निरिति ॥ स खलु विधिवदभ्यवहृतमन्नजातं प्राणेन वायुना कोष्ठमाकृष्टं द्रवैर्विभिन्नसंघातं स्नेहेन मृदूकृतमभिसंधुक्षितः समानेनामाशयस्थं स्थालीस्थमिवांबुतंदुलमग्निरंतरग्निः पचति ॥ तत्तु सर्वरसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं कफं फेनीभूतमुदीरयति ॥ ततो विदग्धमम्लीभूतमामाशयाच्च्यवमानमच्छं पित्तं ॥ प्राप्य च पक्वाशयं कटुकीभूतमनिलं ॥ ततश्चैवं विच्छिन्नआहारे पंच पंचात्मकामहाभूताग्नयो वायुना न्यस्तान्यथास्वं पंचैव भूतगुणानाहारस्थान् पचंति ॥ ते पक्वाः पुनर्यथास्वमेव देहाश्रितांश्च स्वविकारभूतान् भूतगुणानाप्याययंति ॥ एवं च पक्वादाहारादिविधौषधगर्भादिव स्नेहादच्छः सारभूतो रसाख्यः किट्टाख्यश्च मलोऽभिनिवर्तते ॥ ताभ्यां च सारमलाभ्यां तदात्मकानामेव शारी-

रगुणानां धात्वाख्यानां यथास्वं स्रोतांसि पारंपर्येणाव्यवच्छिन्नसंतानमापूर्यंते ॥ स्रोतोभ्यश्च यथाविभागं यथायथमेव धातवः पुष्यंति ॥ उत्तरोत्तरानुप्रवेशेऽपि च पूर्वेषां स्रोतसां यथाकालं सम्यगाहारोपयोगेन परिणामवताप्यायमानानां नापचयो भवति ॥ ततश्च धात्वाख्याः प्रसादमलाः स्वंस्वमेव मानमनुवर्तंते यथावयःशरीरं ॥ तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात्पच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनंतरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकः कालवदस्खलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून्धातुमलांश्च पुष्णाति॥ अथान्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शकृत् ॥ रसस्य सारो रक्तं मलः कफो लसीका च ॥ रक्तस्य सारो मांसं कंडराः सिराश्च मलः पित्तं ॥ मांसस्य सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननमलाः॥ मेदसः सारोऽस्थिस्नायुसंधयः किट्टं स्वेदः ॥ अस्थ्नः सारो मज्जा किट्टं केशलोमानि नखाः॥मज्जस्तु सारः शुक्रं मलोऽक्षिविट् त्वचां स्नेहः॥ शुक्रस्य सारमोजः॥ अत्यंतशुद्धतया चास्मिन्मलाभावः॥ अन्ये पुनरतएव तस्य नेच्छंति पाकं॥अपरे पुनः शुक्रस्य सारं गर्भमेवामनंति॥ वायुः पुनरग्नेराहारस्य च बव्हल्पतया तस्मात्तस्मान्मूर्च्छनाविशेषादमूर्त्तः शब्दवानीषच्छब्दप्रचुरोऽल्पो वा पंचात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति ॥ एवं च कृत्वा देहेऽन्नमया एव सर्वे भावाः ॥ तेनैव चेदमेवं चिरेण व्याप्तमंतर्बहिः शरीरयंत्रमनवरतप्रवाहेण स्वास्थ्यबलोपचययुक्तं यावत्कर्मोपादानं याप्यते ॥ अन्यथा त्वन्नरसोत्क्षेपणाद्विबद्धस्रोतसा वा यथावदनभिसंधीयमानधातुप्रवाहमंतरा व्यवच्छिद्यते व्याधिभाजनं वा भवति ॥ अन्ये तु वर्णयंति ॥ अभ्यवहृतमात्रस्याहारस्य कंठनाडीप्रलुठितस्य महानिम्नमवतीर्णस्य यो य एवांशः कायाग्निनाऽवलीढः पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादाख्यो रसलेशोऽभिनिर्वृत्तिसमनंतरं समं समस्तधातुषु संहतासंहतैः प्रविसृतो विवृतमुखेष्वास-

मेषु द्वारैः स्रोतःसु भूयान्प्रथममलरं चान्वेति पर्यायेणेतरेष्वपि ॥ एवम-
न्नरसएव साक्षात्सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्णाति॥न पुनर्धा-
तवो धात्वंतरतां स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्यंतइति ॥ अग्निस्तु बलभेदेन
चतुर्विधो भवति समो विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च॥तत्र समो यः सम्यगेवोप-
युक्तमन्नं सम्यक् पचति॥ विषमो ऽसम्यगप्युपयुक्तं पचति सम्यगपि
च न पचति ॥ तीक्ष्णो ऽसम्यगप्युपयुक्तमाशु पचति स एव वर्धमानो
ऽत्यग्निर्भवति ॥ मंदस्तु सम्यगप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानविबंधाटो-
पांत्रकूजनमुखशोषपायुस्तंभादीन्यामलिंगानि दर्शयित्वा चिरात्पच-
ति ॥ बाह्येनापि च ज्वालांगारात्मकेनाग्निना नैकाकारः सर्वदा पाको
भवति किमुतांतराश्रयेणोष्मात्मना समेनापि तस्मात्तं प्रयत्न-
तो रक्षेत् ॥तत्र प्रवरेण सात्म्येन समं यथास्वमवरेणेतरान् क्रमशः सा-
म्यमापाद्य प्रवरेण परिपालयेद्दोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिसाधने-
न ग्रहणीरोगविहितैश्चौषधव्यायामयोगैरिति ॥ भवति चात्र ॥ स्वधा-
तुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ॥ स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रता-
नसदृशानि च ॥ आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः॥धातुभि-
र्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां
ग्रंथयोऽपि वा ॥ विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणं ॥ बि-
सानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ॥ द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो
यैरुपचीयते ॥ केचिदाहुरहोरात्रात् षडहादपरे परे ॥ मासात्प्रयाति
शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिति ॥ वृष्यादीनि प्रभावात्तु सद्यः शुक्रादि-
कुर्वते॥ प्रायः करोत्यहोरात्राद्यदन्यदपि भेषजं ॥ समः समाने स्थान-
स्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ॥ पित्ताग्निमूर्च्छिते तीक्ष्णो मंदोऽस्मिन्क-
फपीडिते ॥ शांतेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ॥ रोगी
स्याद्विकृते तस्मात्तं प्रयत्नेन पालयेत् ॥ इति सिराविभागो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्तोत्तरं मर्मशतं ॥ तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु षड्विंशतिरंतराधौ सप्तत्रिंशदूर्ध्वे ॥ अथैकैकस्मिन्सक्थ्नि मध्यमांगुलिमभितो मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम मर्म तत्र विद्धस्य रुजया मरणं ॥ अंगुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं तत्राक्षेपकेण मरणं ॥क्षिप्रस्योपरि द्व्यंगुलउभयतः कूर्चः तत्र पादस्य-भ्रमणवेपने भवतः॥गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरः तत्र रुजाशोफौ ॥पादजंघयोः संधाने गुल्फः तत्र रुक् स्तब्धसक्थिता जडता वा ॥ पार्ष्णिप्रभृति द्वादशभिरंगुलैर्जंघामध्ये इंद्रबस्तिः तत्र शोणितक्षयान्मरणं ॥ जंघोर्वोः संधाने जानु तत्र खंजता ॥ जानुनस्त्र्यंगुलादूर्ध्वमुभयत आणिः तत्र शोफाभिवृद्धिस्तब्धसक्थिता च ॥ ऊरुमध्ये उर्वी तत्र रक्तक्षयात्सक्थिशोषः ॥ ऊर्व्यास्तूर्ध्वमधो वंक्षणसंधेरूरुमूले लोहिताख्यं तत्र रक्तक्षयात्पक्षाघातः ॥ वंक्षणवृषणमध्ये विटपं तत्र षांढ्यमल्पशुक्रता वा ॥ सक्थिवद्बाह्वोः॥विशेषस्तु गुल्फो मणिबंधस्तथा जानु कूर्परं तयोर्व्यधे कुणिता॥ विटपवच्च कक्षावक्षमध्ये कक्षाधारः तत्र कुणित्वं॥वातवर्चोनिरसनस्थूलांत्रप्रतिबद्धो गुदः तत्र सद्यो मरणं॥अल्पमांसशोणितोऽभ्यंतरतः कट्या धनुर्वक्र एकद्वारोऽधोमुखो बस्तिः तत्रापि सद्यो मरणमश्मरीव्रणादृते ॥तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति एकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रांतो रोहति ॥ पक्वामाशयमध्ये नाभिः तत्रापि सद्यो मरणं॥कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये सत्वरजस्तमोधिष्ठानमामाशयद्वारं हृदयं तत्रापि सद्यो मरणं ॥ स्तनयोरधस्तात् द्व्यंगुलमुभयतः स्तनमूले तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणं ॥ स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यंगुलमुभयतः स्तनरोहिते तयोः शोणितपूर्णकोष्ठस्य मरणं ॥ उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तंभौ तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणं ॥ अंसकूटयोरधः पा-

श्वैयोरुपरि भागयोरपालापौ तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणं॥पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी कटीकतरुणे तयोः शोणितक्षयात् पांडुर्विवर्णो हीनरूपो म्रियते ॥ पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतः कुकुंदरौ तयोः स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च ॥ श्रोणीकर्णयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वांतरप्रतिबद्धौ नितंबौ तयोरधःकाये शोफो दौर्बल्यं मरणं च ॥ अधःपार्श्वांतरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये तिर्यगूर्ध्वं च पार्श्वसंधी तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणं॥ स्तनमूलयोरार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं बृहत्यौ तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्मरणं ॥ पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे अंसफलके तयोर्बाहुस्वापशोषौ ॥ ग्रीवाबाहुशिरोमध्येंऽसपीठस्कंधबंधनावंसौ तयोः स्तब्धबाहुता ॥ कंठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः तासां द्वे नीले द्वे मन्ये तासु मूकता स्वरवैकृत्यं रसाग्राहिता वा भवति ॥ ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकास्तासु सद्यो मरणं ॥ शिरोग्रीवयोः संधाने कृकाटिके तयोश्चलमूर्द्धता ॥ कर्णपृष्ठयोरधःसंस्रते विधुरे तयोर्बाधिर्यं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यंतरतः फणौ तयोर्गंधाज्ञानं ॥ भ्रुवोः पुच्छांतयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपांगौ तयोरांध्यं ॥ भ्रुवोः पुच्छांतयोरुपर्यनुकर्णं ललाटे शंखौ तयोः सद्यो मरणं ॥ भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ तयोरांध्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ शंखयोरुपरि केशांतउत्क्षेपौ तयोः सशल्यः पाकात्पतितशल्यो वा जीवन्त्याद्धृतशल्यः ॥ भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी तत्रोत्क्षेपवत्॥पंच संधयः शिरसि तिर्यगूर्ध्वं च सीमंता नाम तेषून्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणं ॥ जिव्हाघ्राणाक्षिश्रोत्रतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातः तासां मुखानि चत्वारि शृंगाटकसंज्ञानि तेषु सद्यो मरणं ॥ मस्तकाभ्यंतरउपरिष्टाच्छिरासंधिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधिपतिर्नाम तत्रापि सद्यो मरणं भवतीति ॥ सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते रुजोत्पत्तिर्विषमं च स्पंद-

नं ॥ सामान्येनैव च ॥ देहप्रसुप्तिर्गुरुता संमोहः शीतकामिता ॥ स्वेदो मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मविद्धस्य लक्षणं ॥ अपिच ॥ मरणकारित्वान्मर्म तत्पुनर्मांससिरास्नावास्थिसंधिसन्निपातः ॥ तेन तस्मिन् पीड्यमाने विशेषतः प्राणाबाधः ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तस्मान्मांसाद्याश्रयतो मर्माणि पंचधा भिद्यंते ॥ तद्यथा ॥ ॥ तलहृदयेंद्रबस्तिगुदस्तनरोहितान्येकादश मांसमर्माणि ॥ उर्वीलोहिताख्यनाभिहृदयस्तनमूलापस्तंभापालापपार्श्वसंधिबृहतीनीलामन्यामातृकाफणापांगस्थपनीश्रृंगाटकान्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि॥ क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोविटपकक्षाधराणिबस्त्यंसविधुरोत्क्षेपाः सप्तविंशति स्नावमर्माणि ॥ कटीकतरुणनितंबांसफलकशंखास्त्वष्टावस्थिमर्माणि ॥ गुल्फमणिबंधजानुकूर्परकुकुंदरकृकाटिकाऽऽवर्तसीमंताधिपतयो विंशति संधिमर्माणि ॥ पुनश्च पंचधा गुदब स्त ाभिहृदयमातृकाशंखश्रृंगाटकाधिपतय एकोनविंशति सद्यः प्राणहराण्याग्नेयत्वात्तेषां सप्तरात्राभ्यंतरं कालः ॥ तलहृदयक्षिप्रेंद्रबस्तिवक्षोमर्मकटीकतरुणनितंबपार्श्वसंधिबृहतीसीमंतास्त्रयस्त्रिंशत्कालांतरप्राणहराणि सौम्याग्नेयत्वात्तेषां पक्षाभ्यंतरं कालः ॥ तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥ उत्क्षेपौ स्थपनी च त्रीणि विशल्यघ्नानि वायव्यत्वात् ॥ शल्यमुखावरुद्धो हि यावदत्र वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥ कूर्चजानुकूर्पराण्युर्वीलोहिताख्यविटपकक्षाधरकुकुंदरांसांसफलकनीलामन्याकृकाटिकाविधुरफणापांगावर्ताश्चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि सौम्यत्वात् ॥ सोमो हि स्थैर्यशैत्याभ्यां प्राणान्धारयति ॥ तान्यपि च कदाचिदभिहतानि मारयंति ॥ कूर्चशिरोगुल्फमणिबंधास्त्वष्टौ रुजाकराण्यग्निवायुसोमगुणबाहुल्यात् ॥ अग्निवायू हि विशेषेण रुजाकरौ॥सोमस्तु प्राणानवलं-

---

१ सामान्येनैवचेत्यक्षरषट्कं पुस्तकेषु दृश्यते परंत्वधिकं भाति २ अपस्तंभौ स्तनमूल अपालापौ स्तनरोहितंचेत्यष्टौ वक्षोमर्माणि

वतइत्युक्तं ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ मांसादीनां पंचानामपि विद्धानां समवायाद्विशल्यघ्नानि ॥ एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि स्वभावतएव चान्ये वदंति ॥ प्रतिनियतकर्माणि चंद्रसूर्याय-स्कांतोपलानामिवांबुवन्हिलोहसंश्लेषाः तथा च छिन्नेषु बहुमर्मस्व-पि पाणिपादेषु स्वभावत एव न मृत्युः ॥ अपरे पुनरत्रापि हेतु-माहुः ॥ पाणिपादच्छेदे हि सिराः संकोचमायांति ततोऽल्पास्रवप्र-वृत्तेर्जीवितं मर्मव्यधे त्वतिरक्तस्रुतितो वायुवैकृतेन च मरणं ॥ तस्मा-न्मर्माभिहतस्य तदंगमाशु संधिदेशाच्छेदनीयं ॥ अतिहतानां तु म-र्मणां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म ईषदंते वा हतानामुत्तरमेव ॥ पुन-श्च पंचधा भिद्यते ॥ तद्यथा ॥ उर्व्यः कूर्चशिरांसि विटपे कक्षा-धरे च द्वादश स्वांगुलोन्मितानि ॥ गुल्फौ मणिबंधौ स्तनमूले च षट् द्व्यंगुलानि ॥ जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यंगुलानि ॥ कूर्चौ गुदो बस्तिर्नाभिर्हृदयं नीले मन्ये मातृकाः सीमंताः शृंगाटकानि चैको-नत्रिंशत्पाणितलसंमितानि ॥ शेषाणि षट्पंचाशदंगुलदलप्रमाणानि ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ व्रीहिप्रमाणानि क्षिप्राणि ॥ कलायप्रमाणाः स्त-नरोहितोत्क्षेपाः ॥ तथाऽन्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छंति ॥ भ-वंति चात्र ॥ मर्मव्यासेऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ॥ आयु-ष्याण्येव सेवेत सदा तस्माद्विचक्षणः ॥ मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि-प्रायशो बाधते तरां ॥ रोगा मर्माश्रयास्तद्वत्प्रक्रांता यत्नतोऽपि-च ॥ विक्षिप्यते भृशं सीदन् शून्यो भ्रमति वेपते ॥ ऊर्ध्वं श्वसि-ति कृच्छ्रेण स्रस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ॥ हृदयं दह्यते चास्य नैकस्था-नेऽवतिष्ठते ॥ मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिंगैः समश्नुते ॥ अमर्मविद्धोऽपि नरश्छेदभेदादिपीडितः ॥ अतिनिस्रुतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितं ॥ अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ॥ पुण्यवान्नियतायुश्च न कथंचिन्न जीवति ॥ तस्मादाचरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ॥

तद्बंधुमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं भिषक् ॥ इति मर्मविभागो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातः प्रकृतिभेदीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्त प्रकृतयो दोषैः पृथक् संसर्गेण साम्येन च भवंति ॥ तत्र शुक्रार्तवगर्भाशयकालेषु मातुश्चाहारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिक्येन तेनामरणाद्विषवल्यामिवोत्पद्यमानस्य कृमेर्विषेण सविषकृमेरिव वृश्चिकादेराशीविषस्येव वा स्वविषेण प्रकृतिर्जायते ॥ तस्मात्तन्मयतया शुक्रार्तवयोर्देहस्य भावितत्वात्प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषेण न विहन्यते ॥ तद्गुणैरेव चास्य शरीरमुपस्क्रियते ॥ ततश्च तद्गुणप्रतिपक्षैः सहसा न बाध्यते ॥ तस्यां त्ववस्थायां विकृतिमति दोषे उल्बणे नैव गर्भः संभवति ॥ संभवएव वा विपद्यते विकृतो वा भवति ॥ तथा च केचिदाहुः ॥ द्विविधा वातादयः प्राकृता वैकृताश्च ॥ तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभूताः शरीरैकजन्मानः ॥ ते शरीरधारणाद्धातुसंज्ञाः दोषाख्यानां विकृतानां बीजभूतानां मुमूर्षोः स्वरूपाच्चलंति ॥ सर्वेष्वपिच देहे सन्निहितेषु प्रकृतावुल्बणेन व्यपदेशः ॥ वैकृतास्तु गर्भादभिनिःसृतस्याहाररसात्संभवंतः प्राकृतेष्वेव रोहंति ते कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षययोगाद्देहमनुगृण्हंति दूषयंति च तद्वदोजोऽपि परं हृदयस्थमष्टबिंदुप्रमाणमाधारः प्रासृतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षयवृद्धिभाजः ॥ अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिस्तनुरूक्षस्तब्धाल्पांगदंतनखरोमनेत्रस्वरः शीतद्विड्रुद्धपिंडिकः सशब्दसंधिगामी शीघ्रारंभक्षोभग्रहणविस्मरणश्चलधृतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दः स्तेनोऽनार्यो मत्सर्यजितेंद्रियः प्रियगांधर्वेतिहासहासविलासकलहमृगयोद्यानयात्रः स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणान्नपानकांक्षोपशयश्च भवति ॥

१ विकृतदोषोल्बणेनैवेतिपाठः २ मलादितिपाठः

अपिच ॥ अल्पवित्तबलजीवितनिद्रः क्षामवाग्धमनिसंततगात्रः ॥ दुर्भगोऽतिबहुभुक् बहुभाषी नास्तिकः स्फुटितकेशकरांघ्रिः ॥ किंचिदुन्मिषितदृक्सुखसुप्तस्त्रस्यति क्वथति खादति दंतान् ॥ शुष्करूक्षविषमासु सरित्सु व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥ पित्तप्रकृतिरुष्णगौरगात्रस्ताम्रनखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतलः शिथिलसंधिबंधमांसः करभकपिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्यवायापत्यः शूरोऽभिमानी शीघ्रवलीखलतिपलितपिप्लुव्यंगक्षुत्पिपासो मेधावी दुर्भगः स्वादुतिक्तकषायशीताभिलाषोपशयश्च भवति ॥ अपिच ॥ दयितमाल्यविलेपनमंडनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ॥ विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥ घर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगंधिर्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः ॥ सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान् दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥ कफप्रकृतिस्तु दूर्वेंदीवरशरकांडान्यतमवर्णः समसुविभक्तस्निग्धस्थिरसुकुमारश्लिष्टमांससंधिबंधः परिपूर्णचारुगात्रो महाललाटोरुबाहुर्व्यक्तसितासितप्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदंगघनघोषः क्षुत्पिपासोष्णसहिष्णुर्बह्वोजोबलशुक्रव्यवायापत्यश्चिरशोषमाल्यानुलेपनो दृढप्रच्छन्नवैरः पेशलः सत्यवादी स्मृतिमान्धृतिमानलोलुपो बाल्येप्यरोदनः कटुतिक्तकषायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति ॥ अपिच ॥ अल्पव्याहारक्रोधमेधाशनेहः प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ॥ श्राद्धो गंभीरः स्थूललक्षः क्षमावानार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्री कृतज्ञः ॥ ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो भक्तो गुरूणां दृढसौहृदश्च ॥ स्वप्ने सपद्मान्सविहंगमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ उभयलक्षणसंकरे तु संसर्गकृतिः ॥ सर्वगुणसमुदितः समदोषप्रकृतिः ॥ तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुराः दोषानुपशयितप्रकृतित्वात् ॥ विशेषतश्च द्वंद्वप्रकृतयः ॥ तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विवारोग्य-

व्यपदेशः ॥ तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन ता-नुपाचरेत् ॥ समं सर्वरसेन सात्म्येनान्यांश्च यथर्तुविहितेन च ॥दो-षवच्च गुणैरपि सत्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवंति ॥ तास्तदभिनि-वृत्तैरेव यथोक्तैः शौचादिभिर्जानीयात् ॥ तथा पुनः सप्त प्रकृतयो जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः ॥ दृश्यंते हि पुरुषाणां जात्यादिनियतास्ते ते भावविशेषाः सप्तादीनां च तरतमयोगाच्छ-रीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च भेदाग्रँमसंख्येयं भवति ॥ शरी-रमपि सत्वादीननुरुध्यते सत्वादयोऽपि शरीरं सत्वाद्यसंख्यभेदव-शाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनेकशब्दवाच्यमसंख्यभेदंभवति ॥ तदावेशस्त्वनंतरजन्माभ्यासवासनया जन्यते तस्माद्देवमानुषतिर्यक्-प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्वीक्षे-त ॥ वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च ॥ तत्राषोडशाद्वर्षाद्बालं ॥ आषष्टेर्मध्यमं ततो वृद्धं ॥ तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं त्रिविधं ॥ तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च ॥ तेन बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवंति ॥ मध्यमपि त्रि-विधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहानिश्च ॥ तस्मिन् पित्तोद्रेकः तेन दीप्ताग्निता प्रज्ञाधिक्यपरिपाकौ व्यवसायश्च ॥ तत्रात्रिंशतो यौव-नमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विंद्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्र-यगुणसंपूर्णत्वमतः परमपरिहानिः ॥ वृद्धं तु श्वः श्वः क्षीयमाणधा-त्विंद्रियादिगुणं वलीखलतिकासश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं जी-र्णं भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति ॥ तस्मिन्मारुतोद्रेकः तेन श्ल-थासारमांससंध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य वेपथुः का-सश्वासश्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धातुक्षयश्च ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ बाल्ये वृद्धि प्रभामेधात्वक्शुक्राक्षिश्रुतींद्रियं ॥ दशकेषु क्रमाद्यांति मनः

१. समं समधातं ॥ २ अनूकं स्वभावः ॥

सर्वेंद्रियाणि च ॥ एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणं ॥ अस्मिन्काले संति पुनः कर्मविशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनो मनुष्याः तेषां यथोक्तैः प्रकृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् ॥ अपिच ॥ वर्षे वर्षे क्षयं याति नृणां याते शते शते ॥ आयुषो पुण्यबाहुल्याद्यदायन्मानमिष्यते ॥ बलमपि त्रिविधं भवति ॥ सहजं कालकृतं युक्तिकृतं च ॥ तत्र सहजं देहसत्वयोः प्राकृतं ॥ कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतं च ॥ युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्करं योगजं च ॥ तद्वृद्धिकरास्त्विमे च भावा भवंति ॥ तद्यथा ॥ बलवत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुण शरीराहारसत्वसंपत्तयः स्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥ तथा साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रसत्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि बलमानज्ञानार्थमुपदिश्यंते ॥ अपिच ॥ न मुह्येद्देहमात्रदर्शनादेव भिषगयमुपचयेन महाशरीरत्वाद्वा बलवानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद्वाऽल्प बलइति ॥ तद्योभयमप्यन्यथादृष्टं गजसिंहे ॥ तत्र सर्वैः सारैरुपेतो भवत्यतिबलः परमगौरवयुक्तः क्लेशक्षमःसर्वारंभेष्वात्मनि प्रत्याशावान् कल्याणाभिनिवेशी स्थिरशरीरः सुसमाहितगतिः सानुनादस्निग्धगंभीरमहास्वरः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगः सन्मानभाग्मंदजरामयः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्यो दीर्घायुश्च ॥ तद्विपरीतस्त्वसारः मध्यो मध्यगुणः ॥ प्रमाणं पुनः स्वांगुलैः ॥ पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यंगुलायते तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पंचमभागहीनास्तन्नखहीना वा॥ चतुरंगुलायताः पृथक्प्रपदपादतलपार्ष्णयः षट्पंचचतुरंगुलविस्तृताश्च तुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन ॥ तथा गुल्फौ जंघामध्यं च ॥ चतुरंगुलोत्सेधः पादः ॥ अष्टादशायामा जंघाऊरुश्च ॥ चतुरंगुलं जानु ॥ त्रिंशदंगुलपरिणाहऊरुः ॥ षडायामौ मुष्कमेंढ्रावष्टपंचपरिणाहौ ॥ षोडशविस्तारा कटी पंचाशत्परिणाहा ॥ दशांगुलं